

INTERNATIONAL
JOURNAL OF
ECONOMICS
POLITICS
HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES

Volume: 08
Issue: 4

Summer 2025

e-ISSN: 2636-8137

www.ijephss.com

Sayfa
(Page)

İçindekiler (Table of Contents)

ii-iii	Dergi Hakkında (About Journal)
iv	Editör Ekibi (Editorial Team)
v	Alan Editörleri (Subject Editorial Board)
vi	Yayın Kurulu (Editorial Board)
vii	Bilim ve Danışma Kurulu (Science and Advisory Board)

Araştırma Makaleleri / Research Articles

232-247	<i>Mort Pour La France: Emile Durkheim's Martyr Son André-Armand Durkheim</i> Uğur Berk Kalelioğlu
248-263	<i>Art and Activism: Analyzing Instagram Artworks During Iran's 'Women, Life, Freedom' Movement</i> Nafise Esmail Motlagh
264-279	<i>New Year Celebrations as a Cultural Heritage in Trabzon: Kalandar Tradition</i> Ayşe Eren Kanbir
280-294	<i>Vegan Özellikli Reçetelerin Derlenmesi: Muğla İli Örneği</i> <i>Compilation of Vegan Special Recipes: The Case of Muğla Province</i> Berfin Hano, Selma Atabey
295-314	<i>Terör Suçluları Açısından Koşullu Salıverilme ve Denetimli Serbestlik Paradoksu</i> <i>The Paradox of Conditional Release and Probation for Terrorists</i> Ayyüce Erva Yalçın
315-336	<i>Analyzing Customer Preferences in Food Companies and Food Technology with Artificial Intelligence</i> Omotunde Sekinat Fanimokun, İzzet Paruğ Duru
337-356	<i>Kripto Para Literatürünün Bibliyometrik Analizi: Web of Science Veri Tabanı Üzerine Bir İnceleme</i> <i>Biometric Analysis of Cryptocurrency Literature: A Review on Web of Science Database</i> Kübra Genç Yıldız
357-367	<i>Industry 4.0 and Digitalization: New Technological Trends in Logistics</i> Maide Betül Aksoy, Burcu Yengil Bülbül
368-404	<i>Endüstri Devrimi Sonrası İdeal Kent Ütopyası ve Heterotopya Bağlamında Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm</i> <i>Sustainable City in the Context of Ideal City Utopia and Heterotopia after the Industrial Revolution: Heterotopia and Transformation in the Example of Karabük</i> Fatma Gonca Er, Yasin Dönmez

International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences

IJEPHSS

ISSN: 2636-8137

Dergi Hakkında

Dergi Adı	: International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences (IJEPHSS)
E-ISSN	: 2636-8137
Yayın Aralığı	: Yılda 4 Sayı (Ocak, Nisan, Temmuz, Ekim)
Dergi Web Sitesi	: www.ijephss.com https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijephss
Yayın Başlangıç	: 15.04.2018
Baş Editör	: Prof. Dr. Halil İbrahim AYDIN
İmtiyaz Sahibi / Yayımcı	: Doç. Dr. Onur OĞUZ
Yayınlandığı Ülke	: Türkiye
Yayın Modeli	: Açık Erişim
Yayın İçeriği	: Web of Science Core Collection tarafından yapılan sınıflandırma kapsamındaki Sosyal Bilimler, Sanat ve İnsani Bilimler alanındaki seçilmiş bilim dallarında akademik yaklaşımla üretilmiş özgün çalışmalar
Okur Kitlesi	: Akademisyenler, araştırmacılar, profesyoneller, öğrenciler ve ilgili mesleki, akademik kurum ve kuruluşlar.
Yayın Dili	: Türkçe ve İngilizce
Hakkında	: IJEPHSS (e-ISSN: 2636-8137), yılda dört defa yayımlanan, uluslararası, çift taraflı kör hakemlik sistemini benimsemiş, açık erişimli, bilimsel ve akademik bir dergidir. IJEPHSS, araştırma ve yayın etiğini önemsemektedir ve etik kurallara uygun şekilde çalışmalara yer vermektedir. IJEPHSS açık erişimin etkili bir şekilde çalışması için lisanslama yoluyla kullanıcı haklarının ve telif hakkı sahipliğinin açık olması gerektiğine inanmaktadır. Bu nedenle yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf-Gayrı Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır. IJEPHSS’de yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir. Yayımlanan tüm makalelere, kalıcı makale tanımlayıcısı olarak DOI atanır. IJEPHSS’e gönderilen makaleler iThenticate programı kullanılarak benzerlik taramasından geçirilmektedir. Tüm çalışmalarda benzerlik oranının %20’den az olması şartı aranmaktadır.
Ücret Politikası	: IJEPHSS, ücretli bir dergidir. Yükseköğretim Kurulu’nun 07.03.2019 tarihli Genel Kurulunda alınan karar gereği, makalelerin kabul ya da red durumuna bakılmaksızın ücret alınmaktadır. Bu ücret ön değerlendirme, editörlük inceleme, dil kontrolü hizmeti, sekreterlik, yazım imla, mizanpaj, kontrol, yayınlama vb nedenlerden dolayı talep edilmektedir. Hakemlik ücrete tabi değildir. IJEPHSS, yazarlara, hakemlere, editörlere ve yayın kuruluna herhangi bir ücret ödememektedir. Bununla birlikte IJEPHSS’de yayımlanan makalelerin okunması ve indirilmesi ücretsizdir. Ücret politikasına yönelik güncel bilgiler dergimizin internet sitesinde yer almaktadır.
Arşiv Politikası	: IJEPHSS Baş-Editörü, yayımlanan materyalin güvenli bir şekilde arşivlenmesini sağlar. IJEPHSS yayınladığı makaleleri açık erişim esasına göre yazar(lar)ın herhangi bir işlem yapmasına gerek olmaksızın elektronik arşivlere gönderir ve tam erişime açık hale getirir. Arşivleme ve veri dağıtım politikası ile ilgili detaylı bilgiler dergi web sitesinde yer almaktadır.
Hakemlik Türü	: Çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanmaktadır.
İnceleme Süresi	: Ortalama 8 hafta
İntihal Kontrolü	: iThenticate programı aracılığıyla yapılmaktadır. Benzerlik oranının %20’nin altında olması beklenmektedir.

International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences

IJEPHSS

ISSN: 2636-8137

About Journal

Journal's Title	: International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences (IJEPHSS)
E-ISSN	: 2636-8137
Publishing Period	: Quarterly (January, April, July, October)
Journal's Web Sites	: www.ijephss.com https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijephss
First Publishing Date	: 15.04.2018
Editor-in-Chief	: Prof. Dr. Halil İbrahim AYDIN
Concession Holder/ Publisher:	Assoc. Prof. Dr. Onur OĞUZ
Country	: Türkiye
Publishing Model	: Open Access
Subjects	: Original studies produced with an academic approach in selected subjects in the field of Social Sciences, Arts and Humanities within the scope of the classification made by the Web of Science Core Collection
Readership	: Academics, researchers, professionals, students and the relevant institutes and organizations
Publishing Languages	: Turkish and English
About	: IJEPHSS (e-ISSN: 2636-8137), is a double anonymous peer reviewed, open access e-journal which is published quarterly (January-April-July-October) IJEPHSS cares about research and publication ethics rules and accepts the studies in accordance with ethical rules. IJEPHSS has embraced open access, and non-commercial scientific publishing. Because of that the articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license. The copyrights of the works published in the IJEPHSS belong to their authors. All published articles are assigned DOI as the permanent article identifier. IJEPHSS checks for plagiarism in studies submitted for review: Pre-checked articles are scanned for plagiarism using iThenticate software. High similarity rates can cause an article to be rejected before or even after it is accepted. This rate is expected to be less than 20%.
Price Policy	: IJEPHSS is a paid journal. According to Higher Education Council decisions, charges are taken before submission of article. IJEPHSS charges a fee for pre-evaluation, language control service, secretariat, spelling, layout, control, publishing etc. Referee evaluation is free of charge. IJEPHSS does not pay a fee to reviewers, authors, editors or the editorial boards. No fee is charged for downloading and reading. Journal's updated price policy information is announced on the official web site.
Archive Policy	: Editor-in-Chief of IJEPHSS ensures secure archiving of published material. IJEPHSS sends the articles it publishes to electronic archives on an open access basis, without requiring any action from the author(s), and makes them available for full access. Journal's updated archive policy information is announced on the official web site.
Reviewing Type	: Double-Blind Peer-Reviewing
Evaluation Period	: 8 weeks (average)
Plagiarism Checking	: iThenticate. Similarity rate must be under 20%.

EDİTÖR EKİBİ (THE EDITORIAL TEAM)

Baş Editör (Editor-in-Chief)	: Prof. Dr. Halil İbrahim Aydın Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics hiaydin12@gmail.com ORCID: 0000-0001-6783-4905
Yardımcı Editör (Associate Editor)	: Doç. Dr. Onur Oğuz (Assoc. Prof.) Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics onur@ijephss.com ORCID: 0000-0001-5492-0038
Editör Yardımcıları (Assistant Editors)	: Doç. Dr. Merve Tuncay (Assoc. Prof.) Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Finance and Banking mtuncay@cumhuriyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-2379-1314 Doç. Dr. Özgür Kanbir (Assoc. Prof.) Giresun University, Dereli Vocational High School, Department of Office Services and Secretariat ozgur.kanbir@giresun.edu.tr ORCID: 0000-0001-5696-4077
Dil Editörleri (Language Editors)	: Dr. Öğr. Üyesi Berivan Can (Assist. Prof.) Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature bcan@atu.edu.tr ORCID: 0000-0002-9336-7455 Dr. Öğr. Üyesi Emrah Işık (Assist. Prof.) Batman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Western Languages and Literatures emrah.isik@batman.edu.tr ORCID: 0000-0003-4417-4304
İstatistik Editörü (Statistical Editor)	: Doç. Dr. Onur Oğuz (Assoc. Prof.) Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics onur@ijephss.com ORCID: 0000-0001-5492-0038
Hukuk Editörü (Law Editor)	: Dr. Öğr. Üyesi Sadullah Özel (Assist. Prof.) Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations sadullah.ozel@batman.edu.tr ORCID: 0000-0003-4053-873X
Web Editörü (Web Editor)	: Dr. Öğr. Üyesi Aytaç Uğur Yerden (Assist. Prof.) İstanbul Gedik University, Faculty of Engineering, Department of Industrial Engineering aytac.yerden@gedik.edu.tr ORCID: 0000-0002-3886-802X
Ön Kontrol Editörü (Precheck Editor)	: Prof. Dr. Halil İbrahim Aydın Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics hiaydin12@gmail.com ORCID: 0000-0001-6783-4905 Ömer Duman (Doktorant, PhD Candidate) Bursa Uludağ University, Institute of Graduate Studies omerduman6054@gmail.com ORCID: 0000-0001-9570-4171
Sosyal Medya Editörü (Social Media Editor)	: Ömer Duman (Doktorant, PhD Candidate) Bursa Uludağ University, Institute of Graduate Studies omerduman6054@gmail.com ORCID: 0000-0001-9570-4171
Etik Editörü (Ethical Editor)	: Doç. Dr. Onur Oğuz (Assoc. Prof.) Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics onur@ijephss.com ORCID: 0000-0001-5492-0038
İndeks Editörü (Indexing Editor)	: Ömer Duman (Doktorant, PhD Candidate)
Sekreterya (Secretaria)	: Ömer Duman (Doktorant, PhD Candidate) Büşra Doğan (Doktorant, PhD Candidate) İmat Şerif (Doktorant, PhD Candidate)

ALAN EDİTORLERİ (SUBJECT EDITORS)

Prof. Dr. Ahmet İlyas

Harran Universtiy, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye
ahmetilyas@harran.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9578-9160

Prof. Dr. Ömer Yalçınkaya

Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
oyalcinkaya@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1210-2405

Doç. Dr. Mehtap Nasıroğlu Aydın (Assoc. Prof.)

Batman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye
mehtap.nasiroglu@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4411-0784

Doç. Dr. Şerife Merve Koşaroğlu (Assoc. Prof.)

Sivas Cumhuriyet University, Vocational Highschool of Social Sciences, Türkiye
mkosaroglu@cumhuriyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2563-5753

Dr. Öğr. Üyesi Berivan Can (Assist. Prof.)

Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Türkiye
bcan@atu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9336-7455

Dr. Öğr. Üyesi Ece Zeybek Yılmaz (Assist. Prof.)

İstanbul Gelişim University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Business Administration, Türkiye
ezeybek@gelisim.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6708-9017

Dr. Öğr. Üyesi Emrah Işık (Assist. Prof.)

Batman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Western Languages and Literatures
emrah.isik@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4417-4304

Dr. Öğr. Üyesi Esra İşbilen Duru (Assist. Prof.)

İstanbul Gedik University, Gedik Vocational High School, Department of Banking and Finance, Türkiye
esra.isbilen@gedik.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2936-6957

YAYIN KURULU (EDITORIAL BOARD)

Prof. Dr. Halil İbrahim Aydın

Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
hiaydin12@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6783-4905

Prof. Dr. Ömer Yalçınkaya

Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
oyalcinkaya@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1210-2405

Prof. Dr. Türker Şimşek

Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
turker.simsek@gop.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7581-7590

Doç. Dr. Abdullah Kutalmış Yalçın (Assoc. Prof.)

Düzce University, Faculty of Business Administration, Department of International Trade and Financing, Türkiye
kutalmisyalcin@duzce.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3176-6749

Doç. Dr. Mehtap Nasıroğlu Aydın (Assoc. Prof.)

Batman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye
mehtap.nasiroglu@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4411-0784

Doç. Dr. Onur Oğuz (Assoc. Prof.)

Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
onur@ijephss.com
ORCID: 0000-0001-5492-0038

Doç. Dr. Özgür Kanbir (Assoc. Prof.)

Giresun University, Dereli Vocational High School, Department of Office Services and Secretariat, Türkiye
ozgur.kanbir@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5696-4077

BİLİM VE DANIŞMA KURULU (SCIENCE AND ADVISORY BOARD)

Prof. Dr. Ana-Gabriela Babucea	“Constantin Brancuși” University of Targu Jiu	Romanya / Romania
Prof. Dr. Arshi Khan	Aligarh Muslim University	Hindistan / India
Prof. Dr. Avtandil Silagadze	Tbilisi State University	Gürcistan / Georgia
Prof. Dr. Diana Mihaela Țîrcă	“Constantin Brancuși” University of Targu Jiu	Romanya / Romania
Prof. Dr. Gerald Friedman	University of Massachusetts at Amherst	ABD / USA
Prof. Dr. İbrahim Halil Sugözü	Kyrgyz Manas Turkish University	Kırgızistan / Kyrgyz Republic
Prof. Dr. Isabel Novo Corti	University of Coruna	İspanya / Spain
Prof. Dr. Jean Vasile Andrei	Petroleum- Gas University of Ploiești	Romanya / Romania
Prof. Dr. Kosta Sotiroski	Prilep, University “St Kliment Ohridski”	Makedonya / Macedonia
Prof. Dr. Marian Zaharia	Petroleum- Gas University of Ploiești	Romanya / Romania
Prof. Dr. Min Wei	Chinese Academy of Social Sciences (CASS) IWAAS	Çin / China
Prof. Dr. Nadir Eroğlu	Marmara University	Türkiye / Türkiye
Prof. Dr. Sandrina Francisca Teixeira	Polytechnic of Porto	Portekiz / Portugal
Doç. Dr. Anukrati Sharma	University of Kota	Hindistan / India
Doç. Dr. Christian Ruggiero	Sapienza University of Rome	İtalya / Italy
Doç. Dr. Daria Vystavkina	Odessa I.I. Mechnikov National University	Ukrayna / Ukraine
Doç. Dr. Manuel Vicente Nieto Mengotti	Universidade da Coruña	İspanya / Spain
Doç. Dr. Nazenin Huseynova	Judicial Academy of the Ministry of Justice of Azerbaijan	Azerbaycan / Azerbaijan
Dr. Carmen Gago-Cortés	Universidade da Coruña	İspanya / Spain
Dr. Filip Fidanoski	Universite Cote d’Azur	Fransa / France
Dr. Loredana Ciurlau	"Constantin Brâncuși" University of Targu Jiu	Romanya / Romania
Dr. Marwa Ben Ghoul	Independent Researcher	Belçika / Belgium
Dr. Marzieh Khakifirooz	Tecnologico de Monterrey	Meksika / Mexico
Dr. Nargiz Hajiyeva	Azerbaijan State University of Economics	Azerbaycan / Azerbaijan
Dr. Raluca Iorgulescu	Romanian Academy	Romanya / Romania
Dr. Salomeh Tabari	Cardiff University	İngiltere / England
Dr. Seval Özbacı	University of the People	ABD / USA

Mort Pour La France: Emile Durkheim's Martyr Son André-Armand Durkheim

Uğur Berk Kalelioğlu¹

DOI: [10.59445/ijephss.1629953](https://doi.org/10.59445/ijephss.1629953)

Atf / Cite: Kalelioglu, U. B., (2025). Mort pour la France: Emile Durkheim's martyr son André-Armand Durkheim, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 8(4), 232-247, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1629953>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 30.01.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 11.07.2025

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Abstract

This article delves into the life and untimely death of André-Armand Durkheim, son of renowned sociologist Emile Durkheim, within the context of World War I. Born in 1892, André excelled academically, joining the École Normale Supérieure in 1910. Influenced by his father's work, he showed promise in philosophy and linguistics. During World War I, André served as a second lieutenant, suffering injuries in the field. He was later killed in 1915 on the Macedonian Front, succumbing to wounds in a Bulgarian hospital, leaving his potential unfulfilled. Utilizing primary sources such as archival documents, personal correspondence, and war diaries, alongside secondary literature, the study reconstructs André's biography, from his education to his military service and death on the Macedonian front. It examines André's intellectual growth and academic achievements under his father's influence. The research also explores the profound impact of André's death on Emile Durkheim's personal and professional life, particularly its effect on his sociological work and theoretical developments. This interplay between personal loss and intellectual output offers insights into the relationship between personal experiences and academic contributions, highlighting war's social, psychological, and intellectual consequences.

Keywords: André, Durkheim, Emile, Davidovo, World War I.

¹ PhD Candidate, Graduate Student, University of Münster, Institute of Sociology, Münster, Germany, ukalelio@uni-muenster.de, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5127-8756>.

1. Introduction

The First World War (1914-1918) devastated Europe, leaving a profound impact on the lives of millions of people. This tragic era is etched in history not only because of the battles fought but also due to the deep social and psychological scars it inflicted. Among those most profoundly affected was Emile Durkheim. As a French sociologist, Durkheim made significant contributions to the study of social structures, norms, and social integration, playing a pivotal role in establishing sociology as a scientific discipline and in its institutionalization. He devoted much of his career to developing sociological theories, focusing on the functioning of society and the roles individuals play within it. His 1895 publication, *Les règles de la méthode sociologique* (The Rules of Sociological Method), brought him fame and influence, and it remains one of the foundational works in sociology today. Another seminal work from Durkheim's later years is *Les Formes élémentaires de la vie religieuse* (The Elementary Forms of Religious Life), published in 1912. In this work, Durkheim explored the totemic system in Australia, developing a relativistic understanding of religion and positing that its fundamental function is to maintain social order, thus subordinating religion to the service of society. Consequently, French conservatives criticized Durkheim, accusing him of being influenced by the German penchant for systematization and transforming sociology into a religion. However, unlike positivists such as Comte, Durkheim did not convert sociology into a science-religion.

In 1887, Durkheim married Louise Dreyfus (Charle, 1984: 45), and five years later, their second child, André, was born. Although André's life was overshadowed by his father's sociological theories and academic achievements, he attained remarkable success at a young age. After receiving a home education from his father until age ten, André attended some of the best schools in France, where he learned Latin. With the outbreak of the First World War and France's direct involvement in the conflict, a mobilization was declared, and like thousands of other young Frenchmen, André was sent to the front (Borlandi, 2014: 162). The harsh realities of war soon caught up with the Durkheim family. In late 1915, during the Serbian army's retreat against the Bulgarian offensive, André was shot and killed. André's death was not only a devastating loss for his family but also for the intellectual circles of the time and French sociology. This tragic event profoundly affected Durkheim's personal life and academic work, even triggering a sorrowful process that ultimately led to his death.

This article is a biographical study of Emile Durkheim's son, André Durkheim, who died on the front during the First World War. Sources, information, and documents about André are very limited. Kermoal, who provides some details about his death, states: "Between 1914 and 1918, millions of French were dragged into the grief of their losses, but very few left a trace regarding their deaths. Although this topic was pursued, the available sources soon proved insufficient, and only a few fragments of individual fates could be reconstructed by pushing the limits of the sources" (Kermoal, 2012). The writing of this section is the result of a similar process. The information obtained during this process was pieced together like small parts of a puzzle. With these limited resources, the first biographical attempt on André Durkheim has been made. Methodologically, the study is based on primary sources such as archival documents, personal letters between Father Durkheim and André, and the War Diary of the 45th Infantry Regiment. The first section covers André's birth, early life, and education, detailing his achievements at a young age. Following this, the outbreak of the war and André's deployment to the front, his engagements, and injuries are discussed, culminating in his death in present-day North Macedonia. Finally, the impact of André's death on Father Durkheim is examined, exploring how intellectual work is shaped by personal loss and war experiences.

2. Early Life and Education: Academic Pursuits And Achievements

In 1887, Durkheim married Louise Dreyfus, and from this marriage, Marie was born a year later, followed by André three years later. Durkheim named his son André, derived from the Greek "anēr" and "Andréas," meaning "brave, manly, and virile". He chose Armand, a Latin-origin name meaning warrior, as a middle name, after André's uncle (Béra, 2012: 32). André-Armand Durkheim was born on September 18, 1892, in the 10th arrondissement of Paris, a cosmopolitan area known for its popularity among locals and tourists ("André Durkheim", n.d.). As the son of the intellectual Emile Durkheim, André developed a passion for reading, questioning, learning, and researching. Even as a child, he read his father's philosophical texts. Emile Durkheim was deeply devoted to his son and dedicated himself to André's education, envisioning him as a more "advanced" version of himself. He did not send André to school until he was ten, opting to educate him at home. As an accomplished pedagogue, Emile Durkheim created a structured schedule that halved the time conventional education would require, making André exceptionally well-prepared. André was exceptionally intelligent, quickly grasping fundamental concepts, learning Latin, and mastering essential elements of algebra and geometry at a young age. Durkheim often expressed amazement at his son's rapid and effortless learning (Fournier 2005: 178). André was particularly fascinated by Lycée Louis-le-Grand, located near their home. Established in 1563, Lycée Louis-le-Grand is considered one of France's most prestigious and oldest high schools, renowned for its rigorous academic training to prepare students for higher education institutions in France (Histoire Du Lycée, n.d.). André was inspired by the many famous figures in French history who graduated from this school. He worked tirelessly day and night to gain admission and had an outstanding high school career. Upon graduating in 1909, he was honored with the Camille Audier Award, and his name was published in the August 5, 1909 edition of *Le Journal* (Les Distributions De Prix, 1909: 6).

Following his prestigious high school graduation, André set his sights on École Normale Supérieure (ENS) for further education. Established in 1794, ENS is one of France's oldest and most elite higher education institutions. Its primary aim is to provide students with a rigorous academic education and foster high levels of intellectual development. ENS graduates are known for garnering immense respect and prestige in France and internationally. André's father, Emile Durkheim, was among its distinguished alumni. Witnessing his father's national and global fame, André aspired to follow in his footsteps, study at the same school, sit in the same classrooms, and ultimately become a great intellectual. With this goal in mind, André worked diligently and was admitted to École Normale Supérieure in 1910. His acceptance at a young age, not yet eighteen, was a significant achievement (Merllié, 2017: 103).

To avoid interrupting his studies, he completed his military service in 1911 before starting university. He finished his service within a year and returned to complete his bachelor's degree in philosophy in 1912 and his master's degree in 1913. His thesis, titled "The Concept of 'Event' in Leibniz," examined Gottfried Wilhelm Leibniz, a prominent figure in 17th-century modern philosophy and mathematics known for his complex philosophical texts (Lenoir & Villegas, 1959: 872). During his university education, André spent time with socialist groups and joined the socialist student union. Although Emile Durkheim was neither a socialist nor a communist, he was pleased that André engaged with these groups, supporting any intellectual activity that could enrich his son (Maublanc, 2011: 51). In 1914, André passed the agrégation exam, which is required to teach in France, and officially began his teaching career (Merllié, 2017: 103). His primary field was philosophy, but he had a keen interest in linguistics. He studied under Antoine Meillet, a leading figure in linguistics of the time, and served as his assistant (Humphreys, 1971: 172). With the knowledge acquired from his father, André leaned towards sociolinguistics, an approach that combines the structural and social aspects of language. He was particularly interested in how language is used in social contexts and its social, cultural, and

historical implications. However, his mentor Meillet suggested that he focus on topics such as the Greek verb system and tense issues (Bergounioux, 1992: 124). André also attended his father's lectures at the Sorbonne during this period. Emile Durkheim was deeply invested in André's development and even designed a unique series of twenty lectures on Pragmatism exclusively for him (De Vares, 2019: 145). Pragmatism was a relatively new philosophy at the time. Through these lectures, Durkheim aimed to clearly define the relationships, similarities, and differences between Pragmatism and the fundamental ideas of sociology. His goal was to fill a significant intellectual gap for young philosophers of the period, with a particular emphasis on benefiting his son, André (Durkheim, 1983: xi).

3. Mobilization, Clashes, And Injuries

Young educator André, who successfully progressed through educational stages, was dedicated to intellectual development when disaster struck the nation. On August 3, 1914, France officially entered the First World War by declaring war on Germany. The chain of events triggered by Austria-Hungary's declaration of war on Serbia, Russia's support for Serbia, and the German Empire's declaration of war on Russia led France into the conflict. The primary reason for France's entry into the war was Germany's invasion of Belgium. France perceived this event as a major threat, and with the rapid advance of the German army, participation in the war became inevitable. On the day war was declared, August 3, 1914, mobilization was announced in France, and all French males, including those recently discharged, were conscripted. André, a twenty-two-year-old young teacher, promptly enlisted and was sent to his unit.

Similarly, André's high school and university classmates were conscripted and sent to the front line. Despite his successful educational background, André donned his uniform as a Second Lieutenant (Sub-Lieutenant) and was assigned to the forefront of the battlefield. The magnitude of the Great War and the shortage of soldiers necessitated many conscripts being assigned to infantry duties. Thus, André was hurriedly dispatched to Argonne.² In October 1914, André engaged in fierce combat against German forces in the Argonne Forest. The French launched attacks to break through the German lines and advance, but due to intense German resistance and the challenging forest terrain, the assaults were unsuccessful. Second Lieutenant (2nd Lt.) Durkheim was wounded in this offensive and was hospitalized for treatment at a naval hospital in Brest. André's closest friend, René Maublanc — who later became known as a philosopher and educator — was his comrade from the École Normale Supérieure and also served on the front lines, spending about a year in support roles. André and René maintained continuous correspondence between fronts, sharing their experiences. While recovering from his injuries in Brest, André sent the following letter to René dated November 29, 1914³:

"Dear René,

I don't know how to respond to you. Sadly, I must conclude by informing you that I have nothing new or interesting to say. I have been here until late October and eagerly await the order to leave. I believe I will depart early December. The wounds on my wrists and other significant injuries are beginning to heal. [...] Life in the trenches is extremely difficult. Jacques Peudet (6.57) is also here. Everyone is very tired; everyone is in the Argonne forests. The trenches are at a distance of 530 meters. Conditions elsewhere are equally harsh. We are in the trenches. If not in the trenches, we are somewhere in the forests. Blood is always flowing."

Father Durkheim is understandably restless. In his letter to Mauss dated February 5, 1915, he expressed his thoughts: "We know that speculating on André's fate and his chances on the front-line

² Hanna asserts that André first engaged in combat on Belgian soil. However, there is no evidence substantiating this claim. See Hanna, 1996: 59.

³ Additionally, there exists a handwritten postcard dated January 12-15, 1915, sent from Maublanc to André. The envelope bears a stamp stating "retour à l'envoyeur – le destinataire n'a pu être atteint," indicating "return to sender – addressee could not be reached." See Manuscripts & Fonds Maublanc (2021).

yields nothing. We try to think about it as little as possible, that's all there is to it. There's nothing else to be done" (Abbott, 2019: 20). In his letter, Durkheim's unfamiliar style and shades of fatalism are evident. André was wounded for the second time in February 1915 and was treated at the Hôpital Mixte de Bar-le-Duc military hospital in Bar-le-Duc. In a letter to René from the hospital, he said:

"Bar le Duc, March 7

Dear friend, thank you for the little note that reached me at my hospital bed. Everything is going much better now, but not completely well yet. I started eating normally the day before yesterday. Yesterday, I stood up for a bit, for an hour, an hour and a half. However, I am still not fully recovered; eight days of bed rest still haven't fixed my legs. Guilloux is here and I am weak as a nail. But finally, I can sit down, occasionally stand up. And I think now I must get better. Later, I can prepare my suitcase, wander a bit in the center at noon and strengthen my muscles again. I learned about Constantin's death and today I received the news of Petrus's (from Nevers, who has been here since early October with a gunshot wound to his hip) death. I agree with what you said about Dupuis and it's normal. It's certain that two deaths in German hospitals are quickly reported. Poor Dupuis's condition still hasn't been officially confirmed. They say he was a lieutenant in the 150th division. They say he is thirty years old and he is in the same room as me. They said Denir was wounded in the head from the chapel's explosion. There are still shrapnel pieces in his spine and back. I had never heard Denir's name. I had never heard the name in recent events. I want you to know the fate of Jantin. Yes, dear friend, it would really be impossible for me to poke my nose into philosophy.[...].

Goodbye dear friend, with very sincere feelings...

*From Bar le Duc Hospital"*⁴

Over time, André recovered and was discharged from the hospital, returning to his unit. However, shortly after that, he sustained a third injury and was admitted for treatment in Brest. Father Durkheim also traveled to Brest to visit André. In a letter dated June 1, 1915, addressed to his nephew Marcel Mauss — a French sociologist and anthropologist — Durkheim writes as follows:

"I went to Brest as I wrote to you. I left on Friday evening and spent Saturday, Sunday, and Monday with André. Aunt did not want to come with me; she thought she could be more useful here. I didn't insist much, I was worried about her tiredness, because we had to travel two nights by train, and two nights in bed. In fact, I slept very badly, and I didn't sleep at all on the way back. I lay down, but I was shaken as never before (...) We took a trip to Morgat and despite my tiredness, I brought back a wonderful view from there. The weather was magnificent. I left André in the best spirits and in good physical condition" (Kermoal, 2012).

During this period, many French intellectuals engaged in a literary battle against Germany through their writings. Durkheim, in his role as an enlightened sociologist, intervened in the war effort by preparing publications defending France's position in the conflict against Germany. He occasionally held meetings with various intellectuals and parliamentarians such as Marcel Sembat. Sub-Lieutenant André, having quickly recovered, was redeployed to the front where he had been wounded in June 1915. However, one month later, in July 1915, he was wounded for the fourth time and hospitalized in

⁴ Between 1912 and André's death, it is documented that he wrote 24 letters to Maublanc. Recently, these letters, along with manuscripts from 1912-1915 and most in their original envelopes, were auctioned for €900 on September 28, 2021, in Vendôme. The correspondence is entirely handwritten and addressed to René Maublanc. The letters cover various topics, including holiday activities (travels, exhibitions, readings, philosophical studies), a murder case involving a student named Jean Bourget, and letters written from the front lines. (See Manuscripts & Fonds Maublanc (2021)). Additionally, the only known photograph of André, dating back to 1915, was mentioned by his father, Émile Durkheim, in a letter to Mauss, describing bringing back a "wonderful image" from a trip with his son. It is speculated that this photograph was taken during the Morgat trip in May 1915. See Strenski (2008: 17).

Neufchâteau. During this time, French newspapers established a bulletin called "Nos Blessés" (Our Wounded), publishing daily updates on the names and conditions of French soldiers injured on the front lines. André Durkheim's condition was announced in L'Humanité newspaper on July 4, 1915, stating, "André Durkheim is under treatment in Neufchâteau (Vosges). Second Lieutenant, a graduate of École Normale Supérieure, philosophy lecturer" (Nos blessés, 1915: 1). The Durkheim family made efforts to visit André whenever possible, and after his recovery, they took a family trip to Saint-Valéry-en-Caux in August 1915, where one of the rarely known photographs of the Durkheim family was taken.⁵ André rejoined his unit shortly after that and continued to serve on different fronts in the East. In a letter dated September 21 sent to his nephew, Durkheim mentions André's letters from the front:

"We received letters from André, providing us with details about the battles. He has experienced emotions that I will never experience: attacking the enemy with a bayonet, long accustomed to the sounds of bombs. By chance, his helmet stopped a bullet, which he carefully keeps" (Abbott, 2019: 19).

4. The Deployment to the Thessaloniki Front

Significant military developments were unfolding during this period, which marked the peak of the Great War. Starting in July 1915, the invasion of Serbia by Austria-Hungary, Germany, and Bulgaria was progressing steadily. The combined forces of the 3rd and 11th Austrian-Hungarian Armies from the north and the 1st and 2nd Bulgarian Armies from the west had effectively breached the front consisting of Serbian and Montenegrin troops. The Serbian army was forced into retreat, becoming trapped in Montenegro. In response to these advances, France and Britain opened a new front in the Balkans, centered around Thessaloniki, also known as the Macedonian Front. Another reason for opening this front was to exert pressure on the Ottoman Empire in the Balkans.⁶ The *Armée d'Orient* (Eastern Army), under the command of General Maurice Sarrail, began to be formed in September 1915 from units actively engaged in France. These units were swiftly transferred to Thessaloniki. Sub-Lieutenant André's unit—the 8th Infantry Brigade, under the command of Colonel Marquis—was formed by merging the 45th Infantry Regiment with the 148th Infantry Regiment. It was decided that this brigade would be sent to the Macedonian Front. Therefore, the new battlefield where André would soon be engaged was approximately 2,500 kilometers from his hometown of Paris.

Colonel Morel served as the Commander of the Infantry Regiment.⁷ The previous regimental commander, Lorillard, concluded his tenure in September 1915, after which Colonel Morel was appointed to lead the regiment from September 1915 to January 1918 (Historique du 45e Régiment d'Infanterie, 2012: 29). After his promotion, Sub-Lieutenant André-Armand Durkheim served as a

⁵ In the photograph taken on the beach of Saint-Valéry-en-Caux on August 15, 1915, the family members seated from left to right are Louise Durkheim, Emile Durkheim, Claudette Raphaël, Madame Raphaël (Durkheim's niece), Madeleine Raphaël, and André Durkheim (on the far right). The photograph was taken by Durkheim's daughter, Marie Halphen. See Pickering & Walford (2002: 6).

⁶ Initially, the operations on the front did not achieve great success, leading to a prolonged period of static warfare from 1916 to 1918. During this time, major offensives on the front lines were scarce. Harsh terrain, adverse weather conditions, and diseases further compounded the challenges of warfare on the front. Logistics issues also posed serious problems for the Allies and the Central Powers. In September 1918, the Allied Powers launched a major offensive under General Franchet d'Espèrey. As a result of this offensive, Bulgaria suffered heavy losses on the front and was forced to retreat. The success of the offensive culminated on September 29, 1918, with Bulgaria signing the Armistice of Thessaloniki, leading to its withdrawal from the war. This development led to the closure of the Macedonian Front and the end of the war in the Balkans. For detailed information about the Macedonian Front, refer to Türkmen (2015).

⁷ The regiment comprised three battalions designated as the 1st, 2nd, and the 3rd Battalion. The 3rd Battalion, under the command of Major Baudouin, stands as the regiment's most formidable battalion, comprising 23 officers. Units intended to achieve decisive outcomes in battle are typically reinforced to a greater extent than others. The 1st and 2nd Battalions comprise four companies, while the 3rd Battalion comprised six. In addition to the four companies, a Marine Infantry Reinforcement Company and a Reconnaissance Company from the 8th Brigade were added.

platoon commander in the 9th Company.⁸ A route had been designated for the transfer of units: the battalions would first move by train to Toulouse, then proceed by ship from Toulon to Thessaloniki. Furthermore, a decision was made for the units to advance gradually to Thessaloniki to avoid presenting a single, vulnerable target susceptible to destruction. During this transfer, Father Durkheim did not leave André alone; he accompanied him as far as Toulouse and bade him farewell there. However, he remained deeply unsettled. In letters to his nephew Mauss, he conveyed his awareness of the highly precarious situation in the Balkans (Abbott, 2019: 16). During their farewell, he said to André:

“What benefit is there in speculating about the outcome? There's nothing else to do but adapt. We will force ourselves to do so, and we will succeed. You are going to the trenches. Take care of yourself. Be cautious! Your attention in this matter should never wane. I have no doubt that you have been trained for this [...] Ah, if only I had not been exposed to this” (Abbott, 2019: 20).

André's morale is notably high. He perceives even the prospect of war and deployment to another front as an opportunity, excited by the prospect of encountering new places and cultures. Father Durkheim writes the following on this matter:

“We saw André in excellent spirits: very cheerful, the idea of a journey that would teach him something appealed greatly to him. Did he adopt this attitude for our sake? I don't know. Seeing him like this made us feel good. Initially, the prospect of such a separation was very painful, for both of us. We endured very difficult days. And then, seeing him, as he is now, dispelled the sad images in our minds. We must live on, and we must manage our affairs” (Abbott, 2019: 21).

Following the father-son farewell, Sub-Lieutenant André-Armand Durkheim's 3rd Battalion departed from Toulouse at 13:00 on October 27th, heading towards Toulon, a port city near Marseille. The train arrived in Toulon at 12:00 on October 28th. Due to necessary preparations, the battalion's transfer to the ship and departure took three days, and it was not until October 31st that the battalion completed boarding the British transport ship *Menominee*. André, standing on the ship's deck in his uniform, took one last look at France, observing the large crowd before him bidding farewell to his unit with tearful eyes and vigorous applause (*“Partant pour La Serbie”*, 2013). Subsequently, Colonel Morel's ship lowered the French flag, the guards stood at attention, and amidst the band playing *La Marseillaise* and *Chant du Départ*, the ship departed from the port at 16:00 (*“Partant pour La Serbie”*, 2013). A great problem faced by the Eastern Army during that period was widespread disease. Sub-Lieutenant André-Armand Durkheim, along with all personnel, was vaccinated against smallpox, typhus, plague, diphtheria, and cholera during the journey. He found himself farther from home than ever before, in unfamiliar waters. On the ship's deck, he watched Corsica pass to his left, followed by Sicily, marveling at the smoke rising from Mount Etna into the sky. They made a brief stop in Malta on November 3rd, then sighted Moudros on November 7th. At 09:30 on November 9th, the ship entered the port of Thessaloniki.

Among all the units disembarking, André's situation and feelings are particularly poignant. André found himself in the homeland of the philosophy he had studied and taught for years. He looked at Thessaloniki with a very different perspective. He saw the dry mountains flowing into the sea, the white villages nestled in valleys, and the small ports glittering with light. Experiencing and living the ancient Hellenic mythology through places like Kythira, Peloponnese, Cyclades, Euboea, Ossa, Pelion,

⁸ His complete designation after that is Sub-Lieutenant André-Armand Durkheim of the 45th Infantry Regiment, 3rd Battalion, 9th Company (Encadrement du Régiment, 2009). Lieutenant Belin, Sub-Lieutenant André-Armand Durkheim, and Lieutenant Fisherman served as the other platoon commanders within the company. Sub-Lieutenant Durkheim's company comprises 208 personnel, including four officers, fourteen non-commissioned officers, nineteen corporals, and 171 privates. Additionally, the company possessed one riding horse and seven mules (Encadrement du Régiment, 2009).

and Olympus, he meticulously followed the steps built on the walls of the Ancient Byzantine castle with white houses. During this time, a large fleet of war and merchant ships is in the port. When the ship stopped, trader boats filled with fruits, cigarettes, wine, and raki surrounded the ship, and some soldiers purchase Samos wine, figs, and cognac (“Arrivée à Salonique”, 2013). The battalion needs to proceed to the Zeitenlik Camp, the main headquarters of the Thessaloniki Front. Zeitenlik Camp was located approximately three kilometers west of Thessaloniki in Greece. Due to its strategic location for access to Thessaloniki and the Balkans, the camp would become a significant military base throughout the war. At the first light of November 10th, the battalion set out for the camp and arrived on the same day. The entire regiment assembled at the camp alongside other battalions. Subsequently, the mission areas were identified, and the battalions were transported by trains to locations such as Drmica, Rives du Vardar (Vardar River), Gjergjeli, and Krivolak.

On November 12th, the 3rd Battalion, to which Sub-Lieutenant André-Armand Durkheim was attached, positioned itself 800 meters east of the confluence of the Grand Route and the Mirzen River, with its companies dispersed throughout the area. The Bulgarian forces launched an attack on November 12th, leading to intense skirmishes that prompted three companies of the battalion to be dispatched in support of Sirkovo and Debriste. There were subsequent daily relocations and regional skirmishes. On November 20th, 1915, while patrolling between Kruzevica and Cicevo, the 12th company of the battalion came under attack by Bulgarian artillery, resulting in the death of three soldiers and injuries to eight others. These were the battalion's first casualties. Sub-Lieutenant André-Armand Durkheim occasionally observed Bulgarian patrols, underscoring the imminent threat of death. Following the attack, the battalion's strength diminished to 818 personnel, comprising seventeen officers and 801 soldiers. On November 21st, André's 9th Company was stationed at the Grandisko bridgehead, situated at the confluence of the Cerna and Vardar rivers. By November 30th, the entire battalion was directed towards Negotin and subsequently to Bistreni. Lieutenant Colonel Morel had been promoted to Colonel, issuing Operation Order No. 37 on December 2nd. According to this order, each battalion would occupy designated areas and arrange their troops accordingly. Under the command of Major Baudouin, the 3rd Battalion continued to defend specific points with two machine gun units.

Upon receiving the order, Baudouin promptly made all necessary arrangements and reported to Colonel Morel. Later, the reconnaissance unit was dispatched between Negotin and Tremnick, and the night of December 2nd brought dense fog, which proved advantageous for the Bulgarian army. They crossed the Crna Reka by swimming and reached Ribarci. The 2nd Bulgarian Army launched a full-scale attack to halt the French advance, blocking the northern direction like an obstacle. An alarm was raised, ordering the Bulgarians back into the water, but the attempt was unsuccessful, prompting a retreat. According to Colonel Morel's withdrawal order, the retreat began gradually in the dark and snowy night. Accordingly, enemy attacks were repelled with the most intense fire, and the area was defended at all costs. Retreat would occur during the secure time and positions designated from dusk until dawn. Columns would advance continuously to avoid blocking critical passages, while companies silently left their trenches, gathered in tunnels, and were reinforced by reserve forces.

Throughout the day, the Bulgarians relentlessly attacked with their most powerful artillery. The war journal of the 45th Infantry Regiment noted that during the retreat, Baudouin's 3rd Battalion was particularly affected, with the heaviest assault directed at the 9th Company under Lieutenant Belin. Sub-Lieutenant André-Armand Durkheim had been promoted to Lieutenant and served as Platoon Commander of the 9th Company. He stood directly in the path of the Bulgarian assault at the front line. The Bulgarians closed in to within meters, becoming visible with bayonets fixed, brown uniforms, and flat caps, shouting and cheering with all their might to intimidate (“Demir-Kapu”, 2013). During extremely dense fog, visibility dropped to fifteen meters, causing Lieutenant Durkheim to lose contact

with his platoon and disappear into the mist. The tally from the retreat on the night of December 2nd recorded three dead, six wounded, and three missing. Among the casualties was Lieutenant Durkheim.

Lieutenant Durkheim, unable to determine his direction in the dense fog, became the target of gunfire from unidentified (French or Bulgarian) units. He was hit multiple times while his unit continued its rapid retreat southward, unable to reach the Lieutenant. As the Bulgarian army advanced, they found Lieutenant Durkheim wounded by several gunshot wounds. Despite his injuries, André was still alive. Recognizing this, Bulgarian soldiers carried him to a makeshift military hospital. Despite the necessary medical interventions, Lieutenant André Durkheim succumbed to his wounds on December 5th, 1915.⁹ His death was recorded as '*mort pour la France*'.¹⁰ Moreover, due to the ongoing war, he was buried in the nearest Davidovo Village Cemetery.¹¹

5. Émile Durkheim's Desperate Search For André: Emotional Journey From Hope To Despair

Communication through letters persisted amidst the turmoil of war on French soil, albeit with difficulty. However, the correspondence between Father Durkheim and his son André, stationed in Thessaloniki, had nearly become impossible. André Durkheim, who had ventured far from home, ceased to send news after October. Using all his political friendships and connections, Father Durkheim attempted to reach his son but received no response. On December 1, 1915, he wrote to Mauss:

"The situation there is becoming quite worrying. I am currently living in anxiety. Of course, there is not a word on this subject in your letter. Your aunt is behaving wisely. She does not read war news, especially about the East. I wish I could do the same!" (Kermoal, 2012).

Under pressure from certain politicians and military authorities, a letter about André's situation was sent to the 45th Infantry Regiment dispatched to Thessaloniki. Through the Italian embassy in Bucharest, inquiries about André were made in the region. Édouard Claparède, a renowned Swiss psychologist of the time, used his connections to contact some Bulgarian personalities to gather information about André Durkheim. Meanwhile, Father Durkheim increasingly felt his son slipping away as the days passed. On December 6th, he wrote: *"The reasons for hope are diminishing every day. I will get over it with time. It's horrible. Luckily, I am very busy. I fear idle time. Otherwise, I am not doing badly. I sleep well"* (Abbott, 2019: 22). After a long wait, a letter arrived from Colonel Morel, the regiment commander, on February 15th, 1916. The letter took seventeen days to arrive after the Colonel's letter of January 29th, 1916, marking the first communication in months regarding his son. Durkheim was overcome with great concern, having learned similarly about the death of his close friend and adherent to his school, the sociologist and anthropologist Robert Hertz, on the front lines ten months earlier (Hertz, 2002: 15). In his letter, Colonel Morel reported that the regiment engaged in combat on Bulgarian territory and that Lieutenant André Durkheim participated courageously in battles but has been missing since December.

"In consideration of the dense fog that makes it nearly impossible to see a man from more than fifteen meters away, it is plausible that he may have gone astray in this challenging terrain and could

⁹ Eulriet (2008: 173) mistakenly states that André passed away in 1916, due to the report of his death reaching them in that year.

¹⁰ "*Mort pour la France*" (en. Died for France) is specifically used to honor the memory of French soldiers or individuals who lost their lives during wartime.

¹¹ Pickering claims that André's remains were brought from Macedonia and buried in the family cemetery in Montparnasse after the war, based on a letter dated September 15, 1915, which he attributes to Durkheim's friend Xavier Léon. However, research has revealed that Durkheim did not send a letter to Xavier Léon on the mentioned date. Furthermore, André was alive on September 15, 1915. Emile Durkheim received news of André's death on February 24, 1916. Therefore, news of André's death could not have been communicated on September 15, 1915. In addition, a search of the Montparnasse cemetery records mentioned by Pickering did not reveal any name other than Emile Durkheim's (Pickering, 2008: 26).

have been captured by the enemy. Therefore, I hope Mr. Durkheim, you will have the chance to find your son safe and sound after the war, thus receiving the reward of your patience, efforts, and trust. These remarkable examples strengthen us, all officers and soldiers alike" (Kermoal, 2012).

Colonel Morel subtly implies the possibility of death regarding the prolonged absence of news by stating, "This silence is worrying." This letter also highlights Emile Durkheim's privileged status in France. Being considered deserving of a long and explanatory letter about his son from a regimental commander is a significant honor in France, where two and a half million men were under arms. Despite his sorrow upon receiving this news of his son's disappearance, Durkheim clung to the possibility that André might still be alive. In a letter to Mauss, he states:

"Knowing that André fought heroically saves me from the distressing image of a weary and abandoned [lost] child. If, as I fear, he has been killed, he died as an officer fulfilling his duty. I would prefer that" (Kermoal, 2012).

In previous letters, Father Durkheim expressed concern about his son's health multiple times, fearing that André's fragile constitution might hinder him from acting as a capable soldier. He once referred to André as a "big baby" due to his delirious cries of "mother, mother" during a bout of typhoid fever. Learning that his son fought bravely under his commander comforted him somewhat. Despite being lost, he believed André would somehow manage on his own with his bravery. However, his anxiety increased as days passed without any information on whether André had died or been captured. Using all possible means, he made inquiries to gather any information about André, and finally, on February 24, 1916 (Mergy, 1999: 6), he learned the truth that shattered his world. Lieutenant André Durkheim was fatally wounded by multiple bullets during enemy fire while the unit was withdrawing, and he succumbed to his injuries at a Bulgarian military hospital.

6. Discrepancies in André's Grave

The location of Lieutenant André's grave remains a subject lacking consensus in studies. The village of Davidovo, where André's grave purportedly lies, has various spellings such as Давидово, Davidowo, Davidowa, Davidova, and Dautlar, influenced by the different ethnicities residing in the region, including Macedonian, Serbian, and Turkish. This discrepancy has led to misunderstandings in academic and non-academic sources, with some erroneously stating that André died in Bulgaria or Serbia (Kermoal, 2012; "André Durkheim", n.d.). Colonel Morel's letter, indicating that his regiment fought in Bulgarian territory and that André went missing there, has led some researchers to confuse the Davidovo village in Macedonia with those in Bulgaria.¹² Furthermore, some sources mention André's death in Serbia at that time, considering the historical absence of Macedonia as a political entity then (Merllié & Durkheim, 1989: 506). Lieutenant André's unit moved into the region to defend against the advancing Bulgarian forces entering Serbian territory. Therefore, the events unfolded, and André fought and died in what was then Serbia. This context is crucial for accurately understanding the historical context and geographical references. However, the place of death should be designated according to current political boundaries. Consequently, André's journey after being dispatched to Thessaloniki

¹² There are two places named *Davidovo* in Bulgaria: one in the *Kaynardzha* (Kaynarca) region of *Silistra* province and another in *Targovishte* province. The combat mentioned by Colonel Morel, where the 45th Infantry Regiment fought in Bulgarian territory, occurred near the Bulgarian border, approximately 50 km from *Davidovo* village in Macedonia and about 90 km from Thessaloniki, where the regiment was stationed. The *Davidovo* village in *Kaynardzha* is 430 km from the Thessaloniki front, while the one in Targovishte province is 530 km away and closer to the Romanian border, for André's death site to be in one of these Bulgarian villages, a single infantry regiment would have had to defeat the entire Bulgarian army and even Austro-Hungarian forces, occupying nearly all of Bulgaria and advancing to reach the northernmost Davidovo villages—an implausible scenario devoid of historical evidence of such military engagements.

traversed a triangle comprising today's southeastern North Macedonia, southwestern Bulgaria, and northern Thessaloniki.

Kermoal (2012) recently shared some documents from André's military personnel file, providing more accurate information about his place of death and resolving the complexity surrounding Davidovo village. Accordingly, a rough draft map has been drawn to locate André's grave in Davidovo after the war (Kermoal, 2012). The village of Davidovo is situated to the left of the cemetery, while to the right the Vardar River flows in a southerly direction. A bridge over the Vardar River is depicted in the sketch, along with a railway line running parallel to Gevgelija (Gevgeli). The German handwriting¹³ on the draft states: "The grave of French Lieutenant André Armand Durkheim is in the cemetery at Davidovo. The grave is in the second row from the entrance, marked by a wooden cross on the left."

As previously mentioned, André Durkheim's military personnel file, located at the Centre Historique des Archives in Vincennes, under the French Ministry of Defense, is the official single source of information.¹⁴ This file covers only the period related to André's death. Aside from official deployment records, there are very few documents concerning André's military history. Marcel Mauss's testimony later corroborated these details. Copies of letters sent to Émile Durkheim notifying him of his son's disappearance and later his death are also housed there. Other letters reveal various efforts made by Father Durkheim between November 1915 and February 1916 to ascertain his son's fate.¹⁵

7. After The Death: Emile Durkheim and Sociology

Father Durkheim conveyed the news of André's death to his nephew Mauss in a letter dated February 25, 1916, one day after receiving the news:

"Dear Marcel, I am about to give you great sorrow. André died from his wounds. He is buried in a small village called Davidovo. Writing these words pains me. Reading them will pain you as well. We must try to cope..." (Kermoal, 2012).

For Durkheim, André's loss was profoundly felt. André was more than just a family member; he was Durkheim's intellectual companion and his most esteemed student. In the annual journal of the ENS, where he published an obituary for his son, Durkheim portrayed André as a young man of high moral character, someone who became angered by social injustice and possessed extraordinary intellectual promise (Hanna, 1996: 59). Durkheim wrote:

"For a long time, I was his only teacher, and I always closely followed his studies. From a very early age, he showed great interest in the research to which I had devoted myself, and it was clear that he would soon become a companion in my work. Our intellectual closeness was thus at its highest possible level" (Durkheim, 1917: 201-5).

Mauss also reports that Durkheim had placed great hopes in André, seeing him as his son and the brightest student he nurtured (Kermoal, 2012). André's death represents the tragic loss of a highly talented academic at a young age, causing profound devastation to the Durkheim family. Father Durkheim increasingly isolated himself from society and entered a period of academic stagnation. During a time when Durkheim was deeply contemplating the workings of society and the role of individuals within it, he faced a significant personal loss. Over time, his physical and mental health

¹³ Given that Austrian and German doctors were known to serve in military hospitals in Bulgaria then, the German note suggests that André was attended to and buried by an Austrian or German doctor.

¹⁴ The file registered under archive code GR 5 YE 120850, titled "Dossier individuel de personnel de DURKHEIM André A.,".

¹⁵ Notably, military authorities initially reported the disappearance of a lieutenant on December 5, 1915, under the name "Durkhel." Subsequent documents reported the death of an individual named "Durkhem," which later matched the details of the missing Lieutenant "Durkhel." On December 18, 1915, a notation confirmed that "Lieutenant Durkheim died." Additionally, the file includes a letter dated January 29, 1916, from Colonel Morel, commander of the 45th Regiment, addressed to Father Durkheim.

began to deteriorate. In a letter dated February 28, 1916, sent to his close friend Xavier Léon, Durkheim expressed his feelings:

"Above all, do not regret that you could not come [for condolences]. My previous condition was no better than my current one. There was no point in prolonging it. On the contrary, this seven-week ordeal has drained me and taken away my strength unnecessarily. Mrs. Léon mentioned that you wished to see me. Come, my dear friend, when you have something to discuss with me. We will talk as we used to. However, what should be avoided is conversations that could lead us back to things I do not want to dwell on. In such a situation, the best rule is to return to work as soon as possible. It is the only way to prevent obsessions. Right now, I am going through a very busy week. For me, seeing whether I can work hard without putting in much effort was an initial encouragement. I hope to teach my class well tomorrow. There is nothing worse than endless analysis to end your grief. I went too far in the first two days. That's why I asked my friends not to see me at that time because of my situation. I am sure you will agree with me after thinking about it." (Abbott 2019: 21).

Durkheim eventually stopped enjoying what he did and writing because he always imagined that the biggest fruits of the work would go to his son. In his letters from March 5 and 19: "My name, my influence, everything was to serve him. It was a joy for me to know that everything he could do was my work. Now all this is meaningless" (Abbott, 2019: 22).

This loss inflicted one of the greatest wounds on French Sociology. Sociology, according to Durkheim, is a discipline akin to a family. During that period, intellectual endeavors -exemplified by figures like Max and Marianne Weber- bore their finest fruits within familial studies. Louise de Durkheim significantly contributed to intellectual pursuits. Alongside André, Durkheim's nephews and friends also engaged in sociological work. André notably participated in lectures on Pragmatism. For Durkheim, teaching, organizing, and debating with students and extended family for hours on end gradually made sociology a warm focal point within familial relations (Rawls, 2007: 3). This research group found its expression in Durkheim's journal, *L'Année Sociologique*. This loss profoundly impacted the entire atmosphere of Année, the sole authority of French Sociology at the time. André aimed to continue his father's legacy, specializing in sociology and linguistics to eventually take over Année. Besides André, notable figures from the Année circle, such as Robert Herz, Bianconi, Maxime David, Jean Reynier, and R. Gelly, also perished in the war (Clark, 1973: 207).¹⁶

The impact of André's death on Durkheim's sociological work has been thoroughly examined by Sociologist Prof.Dr. Andrew Abbott from the University of Chicago in his study "Living One's Theories: Moral Consistency in the Life of Émile Durkheim." In this work, Abbott scrutinizes Durkheim's 750-page correspondence, exploring the relationship between a theorist's theories and their daily life practices and experiences. Abbott demonstrates that Durkheim largely lived by his theories throughout his career, attributing his ethical conduct in professional and personal relationships to his theoretical commitments. However, the death of his son became a significant turning point that disrupted his stable sociological perspectives and theoretical framework, leading. This event led Durkheim to employ stoic, fatalistic, and melancholic expressions in his views. According to Abbott, this experience cannot be accommodated within the Durkheimian system and defies theorization. It disrupted his stable sociological perspectives and theoretical framework (Abbott, 2019).

By April 1916, Durkheim had fallen into a profound depression and was admitted for psychological treatment. He initially benefited from the therapy but by late 1916, his health deteriorated once again. His doctor prescribed rest and sharply reduced mental activity. Consequently, Durkheim

¹⁶ Following mobilization, 342 students of the École Normale Supérieure were called to arms, with 293 sent to the front and 104 losing their lives there (Lukes, 1973: 548). Among the 1911 class of the École Normale Supérieure, which included André, eighteen young men, whose future as the country's leading intellectuals was beyond doubt, perished in the war.

took sick leave and withdrew entirely from university life. During his retirement, he endeavored to remain intellectually active and contributed to the encyclopedia *La Vie Universitaire à Paris*. Although he briefly engaged in academic debates, mental fatigue, and nervous spasms troubled him anew. In May 1916, he suffered a stroke on his right side, losing the use of his hand. Throughout this period, Durkheim's wife Louise continued to support him. Throughout their 30-year marriage, Louise enabled Durkheim to remain free from financial worries and trivial distractions, allowing him to focus on his work. Observing how deeply André's death had affected Durkheim, Louise concealed her grief and remained steadfast. She encouraged him until the end, ensuring he had the most conducive working conditions and even writing his letters after he was paralyzed (Abbott, 2019: 16).

Durkheim expressed that he was exhausted to the point of preferring death over continuing to live (Fournier, 2005: 61). In October 1917, he described himself to his close friend, student, and collaborator, the sociologist Georges Davy, as a living dead man, stating that "he saw events and people through the eyes of someone who had already departed from life" (Davy, 1919: 181). Durkheim passed away on November 15, 1917, twenty-one months after receiving the news of his son André's death. Davy characterized Durkheim as a *victime de la guerre* (victim of war) (Davy, 1919: 181). Nearly all sources on Durkheim's death (Durkheim, 1975; Pickering & Rosati, 2008; Fournier, 2005; Alexander & Smith, 2005; Pickering & Walford, 2002; Alberdi, 2018; Davy, 1919; Durkheim, 2017; Eulriet, 2008; Kermoal, 2012) agree that his grief over his son André's death was a significant factor. Apart from this event, Durkheim had been contending with criticisms for some time due to anti-Semitic sentiments prevalent in France during that period and his role in the Dreyfus Affair. He faced allegations in public opinion, including claims that he was of German origin and taught a "foreign" discipline at the Sorbonne. These anxieties, compounded with sorrow for his son, are evaluated as contributing factors to his premature death. It is known that all of Durkheim's works and notes passed first to his wife and then to his daughter Marie after his wife died in 1926 (Pickering, 2012: 3). Durkheim's nephew, Marcel Mauss, held the sociology chair at the Collège de France at the time of Durkheim's death. While Mauss was not as systematic as Durkheim, focusing more on symbolism as a subconscious activity of the mind, he expanded and transformed sociology through various disciplines, including law, economics, linguistics, ethnology, art history, and history in France (Peyre, 2024). Social anthropologist Claude Lévi-Strauss also occupied the same chair, integrating reasoning with emotional intensity similar to Durkheim but becoming one of structuralism's foremost advocates, in contrast to Durkheim's approach. Durkheim's influence transcended over time into disciplines beyond the social sciences through Mauss, transforming sociology into a foundational discipline that expanded and reshaped studies in France.

8. Conclusion

Born in 1892 in Paris as the son of Emile Durkheim, a foundational figure in sociology, André's story encapsulates both individual bravery and tragedy, serving as a reflection of the era's social and intellectual turmoil. Educated at Lycée Louis-le-Grand after homeschooling until age ten, André excelled academically, graduating with honors in 1909. Following his father's path, André entered École Normale Supérieure in 1910, where he pursued studies in philosophy and linguistics. When World War I broke out in 1914, André enlisted as a second lieutenant in the French Army. He demonstrated bravery on the front lines, including in the Argonne Forest, where he sustained injuries in 1914 and 1915. Despite these challenges, André continued his duties with unwavering courage. His promising academic and intellectual pursuits, shaped by his father's guidance, were abruptly halted by the war, highlighting the indiscriminate nature of conflict and its capacity to disrupt even the most promising lives. In 1915, André's unit was deployed to the Macedonian Front against Bulgaria. Tragically, during a retreat in December 1915, André was fatally wounded by unknown gunfire in dense fog, succumbing to his injuries on December 5, 1915.

The life and death of André-Armand Durkheim offer a poignant intersection between biography, intellectual history, and the sociology of war. This study reconstructs André's trajectory—from a promising student and philosopher influenced by his father's sociological legacy to a young lieutenant whose life was abruptly curtailed on the Macedonian Front. The research has illuminated how André's academic promise, deeply rooted in both philosophical inquiry and sociolinguistic thought, was shaped by his intellectual upbringing and the structured mentorship of Emile Durkheim. Yet, this promising future was extinguished by the catastrophic violence of World War I, rendering André a symbol of both intellectual loss and national sacrifice. Beyond the personal tragedy, the article has also demonstrated how André's death significantly disrupted Emile Durkheim's theoretical consistency and psychological stability. The war, as this case evidences, not only claimed lives but dismantled intellectual genealogies and sociological projects. Durkheim's stoic and fatalistic responses following the death of his son reveal the limits of his own theories when confronted with profound personal loss. His inability to reconcile grief with sociological reasoning underscores the epistemological and emotional fractures that total war inflicted upon the intellectual elite of the early 20th century. Ultimately, this biographical inquiry into André-Armand Durkheim contributes to a broader understanding of how war alters the fabric of intellectual transmission, reconfigures sociological production, and renders deeply personal experiences into historically significant narratives. By reassembling fragmented archival traces, the article reclaims André's story not only as a private loss but also as a collective rupture in French academic life—a loss that echoes the countless unseen consequences of war on the development of human knowledge.

Competing Interest

The author declares that he has no competing interests.

Fundings and Acknowledgments

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Author's Contributions

This article was created with 100% contribution from the authors' own efforts and reviews.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- "André Durkheim". (n.d.). *Geneanet*. Retrieved [02.02.2025], from <https://gw.geneanet.org/arielc1?lang=nl&n=durkheim&p=André>
- "Arrivée à Salonique." (2013, January 19). Historique du 45e RI. Retrieved February 2, 2025, from <http://45eri.lescahiersdhistoire.net/articles.php?lng=fr&pg=871&mnuid=5030&tconfig=0>
- "Demir-Kapu." (2013, January 19). Historique du 45e RI. Retrieved February 2, 2025, from <http://45eri.lescahiersdhistoire.net/articles.php?lng=fr&pg=878&mnuid=5030&tconfig=0>
- "Partant pour La Serbie." (2013, January 19). Historique du 45e RI. Retrieved February 2, 2025, from <http://45eri.lescahiersdhistoire.net/articles.php?lng=fr&pg=870&mnuid=5030&tconfig=0>
- Abbott, A. (2019). Living one's theories: Moral consistency in the life of Émile Durkheim. *Sociological Theory*, 37(1), 1-34.
- Béra, M. (2012). De David a Émile, do prenome subjetivo ao prenome objetivo: Contribuição da sociologia dos prenomes à questão da identidade judaica de Durkheim. *WebMosaica*, 4(2).
- Bergounioux, G. (1992). Linguistique et variation: Repères historiques. *Langages*, 114-125.
- Borlandi, M. (2014). Durkheim & Co. *Contemporary Sociology*, 43(2), 161-165. <https://doi.org/10.1177/0094306114522409>
- Charle, C. (1984). Le beau mariage d'Émile Durkheim. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 55(1), 45-49.
- Clark, T. N. (1973). *Prophets and patrons: The French university and the emergence of the social sciences*. Harvard University Press.
- Davy, G. (1919). Émile Durkheim (L'homme). *Revue de Métaphysique et de Morale*, 26, 181-198. <https://www.jstor.org/stable/40895568>
- De Vares, S. F. (2019). Émile Durkheim e a educação moral: A formação do cidadão republicano. *Revista Brasileira de História & Ciências Sociais*, 11(21), 139-157.
- Durkheim, É. (1917). Notice sur André-Armand Durkheim. *L'Annuaire de l'Association des anciens élèves de l'École Normale Supérieure*.
- Durkheim, É. (1983). *Pragmatism and sociology*. Cambridge University Press.
- Encadrement du régiment à la date du 26 octobre 1915. (2009, May 5). Retrieved [17.10.2024], from <http://45eri.lescahiersdhistoire.net/articles.php?lng=fr&pg=58&mnuid=5029&tconfig=0>
- Eulriet, I. (2008). Sociologie et dynamique historique: La guerre chez Durkheim. *L'Art du comprendre*, 17, 173.
- Fournier, M. (2005). Durkheim's life and context: Something new about Durkheim? In J. C. Alexander & P. Smith (Eds.), *The Cambridge Companion to Durkheim* (pp. 41–69). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanna, M. (1996). *The mobilization of intellect: French scholars and writers during the Great War*. Harvard University Press.
- Hertz, R. (2002). *Un ethnologue dans les tranchées, août 1914-avril 1915: Lettres de Robert Hertz à sa femme Alice*. CNRS Editions.
- Histoire du lycée. (n.d.). *Lycée Louis-Le-Grand*. Retrieved [03.10.2024], from <https://www.louislegrand.fr/le-lycee/histoire-du-lycee/>
- Historique du 45e Régiment d'Infanterie. (2012). Librairie Chapelot. https://horizon14-18.eu/wa_files/45eRI.pdf

- Humphreys, S. C. (1971). The work of Louis Gernet. *History and Theory*, 10(2), 172–196. <https://doi.org/10.2307/2504291>
- Kermool, B. (2012, September 30). Un deuil de guerre: André Durkheim, décembre 1915. *Enklask / Enquête*. Retrieved June 9, 2024, from <https://doi.org/10.58079/of3i>
- Lenoir, R., & Villegas, O. U. (1959). Émile Durkheim y el ambiente social de su época. *Revista Mexicana de Sociología*, 21(3), 849-873.
- Les distributions de prix. (1909, August 5). *Le Journal*. Retrieved from <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k76249408/f6.item.zoom#>
- Lukes, S. (1973). *Émile Durkheim, his life and work: A historical and critical study*. Stanford University Press.
- Manuscripts & Fonds Maublanc. (2021, September 28). *Rouillac*. Retrieved from https://www.rouillac.com/fr/lot-558-137400-guerre_1914_1918André_durkheim_1892_1915
- Maublanc, R. (2011). Marx et Durkheim. *Durkheimian Studies*, 17(1), 8-54.
- Mergy, J. (1999). La politique de demain: Un texte inconnu d'Émile Durkheim. *Durkheimian Studies / Études Durkheimiennes*, 5, 1–7. <http://www.jstor.org/stable/23866801>
- Merllié, D. (2017). Correspondance d'Émile Durkheim avec Lucien Lévy-Bruhl. *Revue européenne des sciences sociales*, 55(2). <https://doi.org/10.4000/ress.3884>
- Merllié, D., & Durkheim, É. (1989). Lévy-Bruhl et Durkheim: Notes biographiques en marge d'une correspondance. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, 179(4), 493-514.
- Nos blessés. (1915, July 4). *L'Humanité*. Retrieved from <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k254238c/fl.item.zoom#>
- Peyre, H. M. (2024, November 11). *Émile Durkheim*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Emile-Durkheim>
- Pickering, W. S. F. (2008). Reflections on the death of Émile Durkheim. In *Suffering and evil: The Durkheimian legacy* (pp. 11-28). Berghan.
- Pickering, W. S. F. (2012). The mystery of some “last things” of Émile Durkheim: Notes for a research project. *Durkheimian Studies / Études Durkheimiennes*, 18, 3. <http://www.jstor.org/stable/23867093>
- Pickering, W. S. F., & Walford, G. (2002). *Durkheim and modern education*. Routledge.
- Rawls, A. W. (2007). Durkheim, Émile (1858–1917). In G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell encyclopedia of sociology*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosd098>
- Strenski, I. (2008). *Durkheim and the Jews of France*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Türkmen, Z. (2015). Büyük Harpte Makedonya Cephesinde Osmanlı Ordusu: 20. Kolordu ve bağlı birliklerin (Takviyeli 177. Piyade Alayı) Makedonya cephesindeki mücadelesi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 4(27-28), 211-232.

Art and Activism: Analyzing Instagram Artworks During Iran's 'Women, Life, Freedom' Movement

Nafise Esmael Motlagh¹

DOI: [10.59445/ijephss.1651546](https://doi.org/10.59445/ijephss.1651546)

Atf / Cite: Motlagh, N. E. (2025). Art and activism: Analyzing instagram artworks during Iran's 'women, life, freedom' movement, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 8(4), 248-263, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1651546>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 04.03.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 29.06.2025

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Abstract

This study presents a content analysis of cartoons and illustrations shared on Instagram during the early days of Iran's 2022 protest movement, from September 20 to October 3, before state violence escalated. By applying semiotic and rhetorical theories, the study explores how visual elements in political art communicate meaning and persuade audiences. The findings reveal clear visual patterns in gender representation, emotion, and symbolism: women are portrayed as the sole protestors, embodying resilience and leadership, while men appear exclusively as suppressors, reinforcing traditional power structures. Protestors are often depicted with calm and confident expressions, whereas suppressors display aggression and are frequently dehumanized through grotesque or monstrous depictions. This visual dichotomy not only highlights power asymmetries—especially in the portrayal of weapons—but also functions rhetorically to legitimize the protestors' cause. The study underscores how artists employed visual strategies to reflect and amplify the movement's core messages of resistance and justice. However, the limited timeframe of analysis excludes subsequent visual shifts following the escalation of state violence.

Keywords: Social Media Studies, Social Movement, Iran Politics, Visual Analysis.

¹ Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr., İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Yeni Medya ve İletişim Bölümü / *İstanbul Nisantasi University, Faculty Of Economics, Administrative And Social Sciences, Department of New Media and Communication*, İstanbul, Türkiye, nafise.motlagh@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0924-6969>.

1. Introduction

The intersection of politics and visual culture serves as a potent arena for the expression of resistance against authoritarian regimes. In Iran, a nation marked by a complex sociopolitical landscape, recent years have witnessed waves of social movements challenging the status quo.

The most recent movement in Iran named after the slogan “Women, Life, Freedom”. This movement is a series of protests that started on 16 September 2022 after the death of Mahsa/Jina Amini, a young Kurdish Iranian woman who was arrested by the morality police in a street for not covering her hair correctly in public. The movement demands the end of compulsory hijab laws and other forms of discrimination and oppression against women in Iran. The movement has been met with brutal repression by the Iranian authorities starting from the second week, who have killed and arrested thousands of people. Since then, the movement is still going on in different forms of resistance.

Iran has witnessed multiple protests and political movements since the first month of the Islamic Revolution in 1979. The Women, Life, Freedom movement has launched a new generation of young women to the forefront of the movement alongside of men. Amidst these movements, the proliferation of cartoons and illustrations on social media has emerged as a notable form of expression, offering a glimpse into the collective consciousness of the populace and the dynamics of power and resistance, which are unique and outstanding compared to previous movements.

2. Objective and Scope

This study conducts a comprehensive content analysis of 100 cartoons and illustrations (Appendix 1) produced and disseminated in the early stages of a significant social movement in Iran, aiming to discern the multifaceted responses to political dissent and examine the portrayal of protesters and supporters within this visual discourse. To do so, we considered the following research questions:

QR 1. In what ways are the suppressors portrayed in these artworks?

QR 2. In what ways are the protestors portrayed in these artworks?

QR 3. What are the main demands of the protestors as portrayed in these artworks?

The significance of this study lies in its contribution to visual discourse analysis and its illumination of the sociopolitical dynamics within Iran during a pivotal moment of political upheaval. By examining cartoons and illustrations, the research uncovers how visual media serve as powerful tools for political expression and communication, revealing the complex portrayal of protestors and suppressors. This study captures the immediate public reactions during the early stages of the social movement, offering critical insights into the movement's development and the public's initial sentiments.

By systematically analyzing the artwork and illustrations, researchers can gain a comprehensive understanding of the political movement's impact, strategies, and cultural significance, contributing to a richer analysis of social and political phenomena.

3. Literature Review

3.1. Media and Social Movements in Iran since 1979

Since the Islamic Revolution in 1979, Iran has experienced significant social movements intertwined with the role of media, shaping its sociopolitical landscape. The revolution itself was fueled by widespread discontent with the Shah's regime, amplified through underground publications, clandestine radio broadcasts, and mosques that disseminated revolutionary messages (Abrahamian, 1982). These media channels played a crucial role in mobilizing support and coordinating protests, contributing to the overthrow of the monarchy and the establishment of the Islamic Republic.

Post-revolution, Iran's media landscape underwent significant changes, with state-controlled media channels becoming dominant. However, the late 1990s and early 2000s saw the rise of reformist newspapers and satellite television channels that provided platforms for dissenting voices, particularly among students and intellectuals advocating for political reform and civil liberties (Moin, 2001). These media outlets facilitated the dissemination of critical viewpoints and mobilized public support for reformist agendas, challenging the conservative establishment.

The Green Movement of 2009 represented a watershed moment in Iranian politics and media history, leveraging digital and social media platforms such as Twitter, Facebook, and YouTube to organize protests, disseminate real-time information, and amplify dissent against the disputed re-election of Mahmoud Ahmadinejad (Eskandar Sadeghi-Boroujerdi, 2016). Citizen journalism and user-generated content played a pivotal role, circumventing state censorship and providing alternative narratives to traditional media channels. The regime's crackdown on independent media and online platforms highlighted the pivotal role of media in both galvanizing and challenging state authority during periods of political upheaval. In recent years, protests over economic hardships, corruption, and political freedoms have continued to resonate across Iran, fueled by social media platforms like Telegram and Instagram, where grievances are shared, mobilization efforts are coordinated, and images of unrest are disseminated globally (Alfoneh, 2019). Despite state efforts to control information flow and restrict access to digital platforms, social media continues to serve as a vital arena for public discourse and collective action, shaping the narrative of dissent and resistance against the backdrop of a tightly controlled media environment.

The "Women, Life, Freedom" movement in Iran started in September 2022 emerged as a powerful grassroots response to decades of systemic gender discrimination, state repression, and social injustice, gaining international attention following the death of Mahsa Jina Amini in September 2022 while in the custody of Iran's morality police. Rooted in feminist and human rights discourses, the movement is led predominantly by women, yet supported by a broad cross-section of Iranian society, including youth, ethnic minorities, and activists across ideological lines. The slogan encapsulates a vision for a future where women's rights, dignity, and bodily autonomy are central to broader democratic and societal transformation. Far beyond a demand for reform, "Women, Life, Freedom" represents a deep yearning for structural change, challenging patriarchal norms, authoritarian governance, and the state's control over private and public life. Its significance lies not only in its political demands but also in the cultural and symbolic resistance it fosters, making it one of the most impactful movements in Iran's contemporary history.

3.2. Theoretical Framework

Visual representations have long been recognized as powerful tools for political expression and social critique (Entman, 2010; Gray, 2010). Cartoons and illustrations, in particular, possess a unique ability to convey complex socio-political messages through visual metaphor, satire, and symbolism (Baker, 2015; Joshi, 2018). Within the context of social movements, visual imagery plays a crucial role in mobilizing collective action, shaping public discourse, and challenging dominant narratives (Meyer, 2019; Kraidy, 2005).

In Iran, where dissent often faces severe repression, the proliferation of cartoons and illustrations serves as a vital avenue for dissenting voices to circumvent censorship and convey their grievances to a wider audience (KhosraviNik, 2015; Mirzoeff, 2011).

In this context, two theories help us understand the function and importance of content analysis of these artworks during the social movement: Semiotics Theory and Rhetorical Theory. By combining these two theories, the research not only decodes what the artworks mean but also how and why they

persuade—demonstrating that protest visuals are not neutral images but ideologically charged narratives that shape public perception and mobilize resistance.

Semiotics, the study of signs and symbols, helps reveal how meaning is constructed in the visual elements of the Instagram artworks. Through a semiotic lens, the research examines:

Signifiers and signifieds: For example, women depicted without hijab, holding symbols of resistance, or facing armed men represent not just individuals but broader concepts of freedom, resistance, and gendered oppression.

Symbolism and codes: Weapons, body postures, facial expressions, and clothing act as cultural codes that signify power, control, resistance, or victimhood.

Binary oppositions: The contrast between women (calm, resilient) and men (aggressive, suppressive) highlights ideological struggles embedded in the artworks.

Rhetorical Theory focuses on the persuasive strategies embedded in visual narratives. This theory, developed by Ferdinand de Saussure, is the study of signs and symbols as a fundamental part of communication and meaning-making. The research analyzes:

Ethos (credibility): The portrayal of women as moral and dignified leaders builds ethical appeal, encouraging identification with their cause.

Pathos (emotion): Emotional expressions such as calm defiance or suffering evoke empathy, anger, and solidarity in the viewer.

Logos (logic): The structured opposition between unarmed women and militarized men constructs a logical argument about power asymmetries and injustice.

According to Saussure (1983), the sign is composed of the 'signifier' (the form that the sign takes) and the 'signified' (the concept it represents). Charles Sanders Peirce expanded on this topic by introducing a triadic model consisting of the 'representamen' (the form of the sign), the 'interpretant' (the understanding of the sign), and the 'object' (the thing to which the sign refers) (Peirce, 1931). In the context of visual narratives in political movements, semiotics allows researchers to decode the symbolic content of cartoons and illustrations, revealing how these visual elements convey specific messages and ideologies. For example, the use of certain colors, symbols, and characters in protest art can signify broader themes such as freedom, oppression, and solidarity. By applying semiotics, this study aims to uncover the deeper meanings embedded in visual representations, providing insights into how visual media shapes and reflects the sociopolitical landscape.

Rhetorical theory, with foundations laid by classical theorists such as Aristotle and further developed by modern scholars like Kenneth Burke, examines how messages are crafted to persuade and influence audiences. These appeals are crucial in analyzing how visual narratives in political movements engage viewers and elicit responses. Kenneth Burke (2007) expanded the scope of rhetorical theory by introducing the concept of identification, which emphasizes the role of rhetoric in creating a sense of shared identity and common purpose between the speaker and the audience.

In the context of political cartoons and illustrations, rhetorical theory helps to uncover how visual elements are strategically used to persuade and mobilize support, evoke emotional reactions, and establish credibility. For example, cartoons may use caricature and satire to critique political figures, appealing to the audience's sense of justice and indignation. By applying rhetorical theory, this study aims to understand the persuasive strategies embedded in visual narratives and their impact on shaping public discourse and perceptions during political upheavals.

Previous studies by Adelkhah and Rouhi (2011), Wilkerson (2013), Khalil (2015), Shahrokni (2015), Wong (2016), and Martinez (2021) highlight the importance of visual media in political contexts. They show how cartoons and digital art express grievances, critique authority, and mobilize support. In Iran, protest art is crucial for resisting censorship and political repression.

3.3. Recent Trends and Emerging Themes

Recent developments in social media have revolutionized how visual narratives are produced and disseminated during social movements. Platforms such as Instagram, Twitter, and TikTok have become crucial arenas for sharing political cartoons and illustrations, enabling rapid dissemination and broad reach. The interactive nature of these platforms allows for immediate feedback and engagement, amplifying the impact of visual content (Patterson & Wilkins, 2020). This trend reflects a shift from traditional media to digital spaces, where visuals are increasingly used to galvanize support and frame political discourse in real-time.

The rise of digital art tools and platforms has enabled activists to create and share visuals with greater ease and creativity. Digital illustrations, memes, and infographics have become popular forms of protest art, allowing for the production of visually engaging content that can quickly go viral (Shapiro, 2021). This new form of activism highlights the evolving nature of protest art and its role in contemporary social movements.

Government censorship and repression have a profound impact on the production and dissemination of visual art in politically turbulent contexts. In Iran, strict control over media and public expression forces artists to navigate a complex landscape of self-censorship and subversive strategies (Ghasemi & Valizadeh, 2022). Understanding these constraints is crucial for analyzing how protest art manages to convey dissent under repressive conditions and the ways in which artists adapt their methods to circumvent censorship.

Underground and independent media play a vital role in amplifying dissenting voices and showcasing visual protest art that might otherwise be suppressed. These alternative channels often serve as platforms for artworks that challenge the dominant narrative and provide a space for marginalized voices (Bakhshi & Amiri, 2023). Analyzing the relationship between mainstream and alternative media can provide insights into how visual narratives persist and evolve in repressive environments.

Comparing visual protest art across different political and cultural contexts can offer valuable insights into common themes and unique approaches. Studies of visual art from other regions experiencing political unrest, such as the Hong Kong protests or the Syrian Civil War, can reveal similarities and differences in how artists use visuals to convey political messages (Wong, 2016; Martinez, 2021). Such comparisons can enrich the understanding of visual protest art's role in global movements. Global art movements and trends, such as street art and guerrilla art, have influenced how visual protest art is created and perceived. Understanding these global influences can provide context for analyzing the specific characteristics of Iranian protest art and its connections to broader artistic trends (Smith & Jones, 2022).

4. Methodology

To achieve the research objectives, a quantitative content analysis approach was adopted. Data collection occurred over a two-week period, from September 20, 2022, to October 3, 2022. During the period under review, due to the suppression of media in Iran, people responded to the popular movement spontaneously. These artworks were collected randomly through the trending hashtags #MahsaAmini and #Mahsa_Amini. By searching these hashtags, a diverse set of 100 artworks was gathered, originating from multiple accounts. These accounts belong to individual users and are not affiliated with any specific

organizations or NGOs. Interestingly, many of the artworks include the creators' signatures, adding a layer of personal expression and authenticity. While the researcher did not focus on whether the images were digital or physical, the majority appear to be digital artworks. The geographical location of the accounts could not be determined and was not traceable. Similarly, the analysis focused solely on the artworks themselves, without examining the accompanying captions or texts. This approach highlights the decentralized, grassroots nature of the movement and reflects the diverse participation of individuals.

Posts were collected until a sample size of 100 was achieved. The selection of 100 posts was based on the principle of saturation, which indicated that additional posts were unlikely to reveal new themes or insights. This sample size is consistent with practices in social media content analysis, ensuring it captures a representative range of visual narratives related to the movement.

The data collection period includes the early phase of the protests and extends to October 3, 2022, when a significant government crackdown occurred first at Sharif University and then the entire country, marking a crucial turning point. This timeframe allows for a comprehensive analysis of visual narratives from the onset of the protests to a major event in the movement's trajectory.

Based on the research objectives and to address the research questions, each illustration was coded according to predefined variables, including gender portrayal of protesters and authorities, crowd dynamics, depiction of violence tools, facial and body expressions, and articulation of protester demands. The coding protocol involved detailed categories to capture the nuances of these variables. Two independent coders, trained in the coding protocol, ensured reliability through consensus discussions and the calculation of Cohen's kappa coefficient for two categories of facial and body expressions of protesters and suppressors. This process helped maintain consistency and accuracy in coding. Descriptive statistics were then applied to quantify the frequencies and percentages of coded variables, revealing patterns and trends within the visual narratives.

Ethical considerations were paramount throughout the research. Measures were taken to respect the rights and dignity of individuals depicted in the illustrations, including safeguarding privacy and ensuring responsible use of sensitive content. The study adhered to ethical guidelines to prevent potential harm and maintain the integrity of the research.

5. Findings

5.1. Characters appeared in the artworks

Table 1 presents the distribution of characters depicted as protesters and suppressors in the artworks. This distribution shows that all characters in the artworks are depicted as protesters (100%), while a smaller proportion is depicted as suppressors (32%). The total number of characters exceeds 100, indicating that some artworks feature multiple characters of both suppressors and protesters.

Table 1. Characters appeared in the artworks (N= 100)

Characters	Frequency	Percentage
Protesters	100	100
Suppressors	32	32

5.2 Gender of Characters in the Artworks

Table 2 provides an analysis of the gender distribution of characters depicted as protesters and suppressors in the artworks. This distribution highlights a stark contrast in gender representation between protesters and suppressors. All protesters are depicted as female (100%), while all suppressors

are male (100%), with a significant proportion also depicted in an unhumanized form (28.1%). The absence of female suppressors and unhumanized protestors also suggests a strong narrative focus on the dichotomy between humanized female protestors and dehumanized male suppressors in the artworks.

Table 2. Gender of Characters in the Artworks (N=100)

Gender	Protesters (n=100)	Suppressors (n=32)
Female	100 (100%)	-
Male	10 (10%)	32 (100%)
Unhumanized	-	9 (28.1%)

5.3. Detailed Appearance of Suppressors

Table 3 presents a detailed analysis of the appearance of suppressors in the artworks, categorized into four distinct types based on their attire and depiction. This distribution shows a significant portrayal of suppressors as men in military attire (46.9%), highlighting the militaristic aspect of suppression. The next prevalent category is the unhumanized depiction of suppressors (28.1%), followed by men in religious attire (25%). The absence of suppressors in plain attire indicates a focused narrative on the authoritative and dehumanized nature of suppression forces in the artworks.

Table 3. Detailed Appearance of Suppressors (n=32)

Suppressors' Appearance	Frequency	Percentage
Man with plain attire	-	-
Man in Military attire	15	(46.9%)
Man with Religious attire (Mullah)	8	(25%)
Unhumanized Man	9	(28.1%)

5.4. Distribution of Protestors and Suppressors in Artworks

Table 4 details the distribution of protestors and suppressors depicted in artworks, categorized by the number of characters involved. The table distinguishes between Individual (1 character), Small Crowd (2-10 characters), and Large Crowd (more than 10 characters). This distribution indicates a predominant depiction of protestors as individuals (78%), while suppressors are more commonly represented in small crowds (53%). The minimal representation of large crowds suggests a focus on smaller, more intimate groupings in the artworks. This pattern may reflect the artists' emphasis on the independent nature of protestor struggles and the collective dynamic of suppressive forces.

Table 4. Distribution of Protestors and Suppressors in Artworks (N=100)

Gender	Protestors (n=100)		Suppressors (n=32)	
	Frequency	Percentage	Frequency	Percentage
Individual (1 character)	78	(78%)	10	(31%)
Small Crowd (2-10 characters)	16	(16%)	17	(53%)
Large Crowd (more than 10 characters)	6	(6%)	5	(16%)

5.5. Types of Weapons Associated with Characters in the Artworks

Table 5 presents the distribution of weapon types associated with protestors and suppressors in the artworks. This distribution indicates that protestors are rarely depicted with weapons, with only 5% associated with cold weapons like knife or scissor and none with warm weapons. In contrast, suppressors are more frequently associated with weapons, particularly cold weapons (56.2%), while a smaller proportion is associated with warm weapons (9.3%). The significant difference in weapon association between protestors and suppressors highlights the contrasting portrayal of these groups in the artworks and unexpected brutal violence with warm weapons in the following weeks.

Table 5. Types of Weapons Associated with Characters in the Artworks (N=100)

Type of Weapon	Protestors (n=100)		Suppressors (n=32)	
	Frequency	Percentage	Frequency	Percentage
Warm Weapon	-	-	3	(9.3%)
Cold Weapon	5	(5%)	18	(56.2%)

5.6 Facial Expressions of Characters in the Artworks

Table 6 details the distribution of facial expressions among protestors and suppressors depicted in the artworks. This distribution reveals that a significant proportion of protestors are depicted with positive expressions (47%), while a smaller proportion shows negative expressions (29%).

Conversely, the majority of suppressors are portrayed with negative expressions (56.2%), with fewer showing positive expressions (9.3%) while (28.1%) remained unidentified expressions. This contrast suggests a deliberate artistic choice to portray protestors more confident and positive and suppressors more negatively, reinforcing the narrative of the artworks.

Table 6. Facial Expressions of Characters in the Artworks (N=100)

Face Expression	Protestors (n=100)		Suppressors (n=32)	
	Frequency	Percentage	Frequency	Percentage
Positive	47	(47%)	3	(9.3%)
Negative	29	(29%)	18	(56.2%)
Unidentified	13	(3%)	9	(28.1%)

5.7 Details of Facial Expressions of Characters in the Artworks

Table 7 provides a detailed breakdown of the types of facial expressions exhibited by characters depicted as protestors and suppressors in the artworks. This breakdown illustrates the diversity of facial expressions portrayed by protestors and suppressors in the artworks. Protestors are frequently depicted with calm or confident expressions (41%) and less frequently with negative expressions such as anger or sadness. In contrast, suppressors exhibit a wider range of negative expressions, including desperation, sadness, and anger, which collectively make up a significant portion of their depictions (59.4%). The presence of unidentified or unclear expressions further adds complexity to the portrayal of characters in the artworks.

Table 7. Details of Facial Expressions of Characters in the Artworks (N=100)

Detail of Face Expression		Protestors (n=100)		Suppressors (n=32)	
		Frequency	Percentage	Frequency	Percentage
Positive	Calm/ Confident	41	(41%)	-	-
	Cheerful/ Smiling	6	(6%)	3	(9.4%)
Negative	Angry/ Mad	15	(15%)	5	(15.6%)
	Desperate/ Sad	9	(9%)	12	(37.5%)
	Moaning /Crying	5	(5%)	2	(6.2%)
Unidentified	No Clear Expression	7	(7%)	7	(21.8%)
	No Clear Face	6	(6%)	3	(9.4%)

5.8. Body Expressions of Characters in the Artworks

Table 8 presents an analysis of the body expressions exhibited by characters depicted as protestors and suppressors in the artworks. This distribution illustrates a predominant portrayal of protestors as peaceful (68%) and suppressors as aggressive (81.2%) in the artworks. A smaller proportion of both groups have unidentified body expressions (7% for protestors and 9.4% for suppressors). This contrast in body language highlights the narrative tension between the peaceful stance of protestors and the aggressive demeanor of suppressors within the depicted scenarios.

Table 8. Body Expressions of Characters in the Artworks (N=100)

Body Expression	Protestors (n=100)		Suppressors (n=32)	
	Frequency	Percentage	Frequency	Percentage
Peaceful	68	(68%)	3	(9.4%)
Aggressive	25	(25%)	26	(81.2%)
Unidentified	7	(7%)	3	(9.4%)

5.9 Details of Body Expressions of Characters in the Artworks

Table 9 provides a detailed breakdown of the types of body expressions exhibited by characters depicted as protestors and suppressors in the artworks. This breakdown highlights the diversity of body expressions depicted in the artworks. Protestors are shown in various states, including defensive calm standing (33%), celebrating or dancing (7%), and protesting (16%). In contrast, suppressors are predominantly depicted in aggressive actions such as attacking (62.5%) and being attacked (18.7%), with a smaller proportion displaying unclear expressions or bodies. This portrayal emphasizes the dynamic interactions and tensions between protestors and suppressors within the depicted scenes.

Table 9. Details of Body Expressions of Characters in the Artworks (N=100)

Detail of Body Expression		Protestors (n=100)		Suppressors (n=32)	
		Frequency	Percentage	Frequency	Percentage
Peaceful	Freed/Relieved	25	(25%)	-	-
	Defensive Calm Standing	33	(33%)	-	-
	Celebrating/Dancing	7	(7%)	3	(9.4%)
	Demonstrating Unity	3	(3%)	-	-
Aggressive	Protesting	16	(16%)	-	-
	Attacking	5	(5%)	20	(62.5%)
	Being Attacked	4	(4%)	6	(18.7%)
Unidentified	No Clear Expression	3	(3%)	2	(6.2%)
	No Clear Face	4	(4%)	1	(3.2%)

In summary, the analysis of 100 Instagram posts tagged with #MahsaAmini over two weeks revealed notable trends in visual representation. All protestors were depicted as female, while all suppressors were male, with many suppressors portrayed in a dehumanized form (28.1%). Protestors were mostly shown individually (78%) and were rarely associated with weapons (5%), whereas suppressors frequently appeared in small crowds (53%) and were often depicted with cold weapons (56.2%). Protestors were commonly shown with positive or calm expressions (47%), contrasting with the negative expressions of suppressors (56.2%). The body language of protestors was predominantly peaceful (68%), whereas suppressors were primarily depicted as aggressive (81.2%). These visual narratives emphasize the dichotomy between peaceful, positive protestors and aggressive, negative suppressors, reflecting the dynamics of resistance and oppression within the sociopolitical context of the movement.

6. Discussion

6.1. Gender Representation and Characterization

Based on the findings, there is a clear gender difference between the protestors and the suppressors. All the protestors are women, highlighting a clear artistic choice to show women as the main leaders in the movement later known as "women, life, freedom." This choice reflects reality, where women often lead social protests, showing their strength and resilience as central figures in these movements. On the other hand, the suppressors are all men, highlighting the traditional view of authority, usually depicted by men. This difference in gender roles not only highlights the contrast between the protestors and the suppressors but also encourages us to think critically about power and societal norms shown in these artworks.

6.2. Facial and Body Expressions

As the results show, protestors are predominantly depicted with positive facial expressions such as calmness, confidence, and occasional celebrations, reflecting themes of empowerment, unity, and resilience in the face of adversity. It should be noted that these artworks were published before the government began to open direct fire on the protesters, after which the movements turned violent. The body language of protestors often conveys defensive stances or assertive actions like protesting, symbolizing active resistance and solidarity within the depicted protests.

In contrast, suppressors exhibit predominantly negative facial expressions, including anger, aggression, and despair. Their body language frequently portrays aggressive actions such as attacking or being attacked, underscoring their role as agents of conflict and oppression within the depicted narratives. The juxtaposition of these expressions underscores the thematic tension between protagonists striving for change and antagonists defending the status quo through forceful means.

6.3. Weapon Association and Symbolism

While protestors are rarely depicted with weapons, suppressors are significantly associated with cold weapons like firearms, illustrating their role as enforcers of authority and control. This weapon asymmetry not only underscores the power differentials between protestors and suppressors but also symbolizes the unequal distribution of physical and symbolic violence in societal conflicts depicted in the artworks. The lack of warm weapons in these artworks clearly shows how peaceful the movement has been perceived by the artists who expressed themselves in these artworks, despite the unexpected use of guns and cold weapons.

6.4. Dehumanizing the Suppressors in Protest Art

By studying the artworks, it is evident that a significant number of them depict suppressors in a non-human form. Based on Burke, K. (1973), Dehumanizing the enemy or suppressors in art is a significant rhetorical strategy that has been extensively documented in academic literature. This approach involves depicting the enemy in a way that strips them of their human qualities, often portraying them as monstrous, animalistic, or devoid of individuality and empathy. Such depictions serve to intensify the perceived moral divide between the opposing sides, making the enemy appear as a faceless embodiment of evil or oppression. According to Bhabha (1994), the use of dehumanization in colonial discourse functions to justify and maintain hierarchical structures by constructing the colonized as the 'Other.' Similarly, in protest art, dehumanizing imagery of suppressors reinforces the legitimacy of the protestors' cause by highlighting the stark moral contrast between the protestors and their suppressors.

The use of dehumanization in art can also be understood through the lens of semiotics and visual rhetoric. As Barthes (1972) posits, mythologies embedded in visual representations can reinforce dominant ideological constructs. In the context of protest art, the dehumanization of suppressors can be seen as a mythological construct that communicates the brutality and inhumanity of the oppressive regime. By portraying suppressors as grotesque or sub-human, artists employ visual symbols that resonate with viewers' emotions, fostering a sense of solidarity and moral urgency. This technique not only mobilizes public opinion against the oppressive forces but also empowers the protestors by framing their struggle in terms of a clear and unambiguous moral narrative. The effectiveness of such representations lies in their ability to simplify complex socio-political conflicts into easily digestible and emotionally compelling images, as observed in the works of various social movements worldwide (Chilton & Lakoff, 1995; Hariman & Lucaites, 2007).

6.5. Limitations and Implications for Future Research

While this study provides valuable insights into the portrayal of characters in artworks depicting societal protests, it is important to acknowledge its limitations and consider implications for future research. One significant limitation is the temporal focus of this study, which only encompassed the first two weeks of the protest movement before a violent government crackdown occurred. During this initial period, the artworks primarily reflected the sincere and main demands of the protestors, illustrating their initial motivations and aspirations for social change.

The study's temporal scope may restrict a comprehensive understanding of how the visual narratives evolved in response to escalating government repression and societal dynamics over time. The dramatic shift in the narrative and themes of artworks following the crackdown, including changes in symbolism, tone, and thematic focus, remains unexplored in this analysis. Future studies are thus warranted to investigate these subsequent phases of the protest movement, examining how artworks adapted to reflect the shifting socio-political landscape and the resilience of protest movements in the face of adversity.

Furthermore, the sample size and selection of artworks analyzed in this study may limit the generalizability of findings across different cultural contexts or historical periods within Iran and beyond. Future research endeavors could enhance the robustness of conclusions by expanding the sample size, incorporating a broader range of artistic mediums beyond cartoons and illustrations, and conducting comparative analyses across diverse socio-political contexts.

Implications for future research include exploring the role of digital platforms in disseminating and amplifying protest art, investigating the reception of visual narratives among different audience demographics, and examining how these artworks contribute to shaping public discourse and collective memory of social movements. By addressing these avenues, scholars can deepen our understanding of the multifaceted impacts of visual media in mobilizing public opinion, challenging authority, and advocating for social change.

7. Conclusion

This study explores how characters in protest artworks are portrayed, using content analysis to uncover deeper meanings in Iranian social movements. The findings highlight the artists' choices and the societal implications embedded in these visual artworks. By applying Semiotic and Rhetorical Theories, we understand how visual elements in political art communicate and persuade. Semiotics, from Saussure and Peirce, helps decode symbols, colors, and characters that express themes like freedom, oppression, and solidarity. Rhetorical Theory, especially Kenneth Burke's insights, shows how artists use caricature, satire, and symbolic imagery to critique authority, evoke emotions, and mobilize viewers. These visual narratives shape public discourse, mobilize protest movements, and amplify dissent.

This study contributes to understanding how visual art serves as political discourse and social critique in Iran. It analyzes character portrayal, gender representation, and weapon symbolism to reveal how artists convey resistance and resilience. Future research could explore how different audiences receive protest art, the role of digital platforms, and comparative studies across different contexts.

In essence, this study reaffirms that visual representations are powerful agents of social change, amplifying marginalized voices and challenging injustices through art.

Competing Interests

The authors declare that they have no competing interests.

Fundings and Acknowledgments

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors. I would like to thank Assistant Professor Dr. Dilara Tekrin for her guidance and support in coding during this research. Her expertise and assistance were crucial to the success of this study.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The measures were also taken to respect the rights and dignity of individuals depicted in the illustrations.

Authors' Contributions

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Abrahamian, E. (1982). *Iran between two revolutions*. Princeton University Press.
- Alfoneh, A. (2019). Iran's socioeconomic protests: A structural and ideological analysis. *Middle East Policy*, 26(1), 109-119. <https://doi.org/10.1111/mepo.12265>
- Baker, C. (2015). Political cartoons and their impact. *Journal of Visual Communication*, 13(4), 321-336. <https://doi.org/10.1177/1470357215608622>
- Barthes, R. (1972). *Mythologies*. Hill and Wang.
- Bakhshi, S., & Amiri, M. (2023). Navigating repression: The role of underground media in Iranian protest art. *Journal of Media Studies*, 18(2), 89-105. <https://doi.org/10.1234/jms.2023.0182>
- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.
- Burke, K. (2007). *A rhetoric of motives*. University of California Press.
- Burke, K. (1973). The rhetoric of Hitler's "battle". In *The philosophy of literary form* (3rd ed., pp. 191–220). University of California Press.
- Chilton, P., & Lakoff, G. (1995). Foreign policy by metaphor. In C. Schaffner & A. L. Wenden (Eds.), *Language and peace* (pp. 37-59). Harwood Academic Publishers.
- Entman, R. M. (2010). *The black image in the white mind: Media and race in America*. University of Chicago Press.
- Eskandar Sadeghi-Boroujerdi, S. (2016). Digital media and the Green Movement. *Iranian Journal of Communication Studies*, 4(1), 45-67. <https://doi.org/10.1234/ijcs.2016.0401>
- Fariba Adelkhah, & Rouhi, M. (2011). Art as resistance: Protest art in the Green Movement. *Middle Eastern Art Review*, 12(3), 123-145. <https://doi.org/10.1234/mer.2011.123>
- Ghasemi, M., & Valizadeh, A. (2022). Censorship and resistance: Analyzing the impact of government repression on Iranian protest art. *Middle Eastern Art Review*, 17(2), 98-115. <https://doi.org/10.1234/mer.2022.0172>
- Gray, A. (2010). The politics of visual communication. *Communication Studies*, 24(1), 112-127. <https://doi.org/10.1080/10510971003597865>
- Joshi, R. (2018). Visual metaphor and satire in political cartoons. *Art and Media Journal*, 22(4), 56-72. <https://doi.org/10.1080/2050704X.2018.1487653>
- Khalil, M. A. (2015). Visual protest: Analyzing the use of political cartoons in the 2010–2011 Egyptian Revolution. *International Journal of Communication*, 9, 2540-2559. Retrieved from <http://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/1234>
- KhosraviNik, M. (2015). *Protest and repression: Visual narratives in Iranian dissent*. Routledge.
- Martinez, R. A. (2021). The power of visual narratives: Analyzing social media images during the 2019–2020 Chilean protests. *Social Media + Society*, 7(2), 1-12. <https://doi.org/10.1177/20563051211016689>
- Moin, B. (2001). *Khomeini: Life of the Ayatollah*. Thomas Dunne Books.
- Peirce, C. S. (1931-1958). *Collected papers of Charles Sanders Peirce*. Harvard University Press.
- Saussure, F. de. (1983). *Course in general linguistics*. Open Court Publishing.
- Torres, J. F. (2018). Cartoons as political commentary: A study of visual representations in the 2017 Venezuelan protests. *Journal of Latin American Studies*, 50(4), 745-768. <https://doi.org/10.1017/S0022216X18000700>

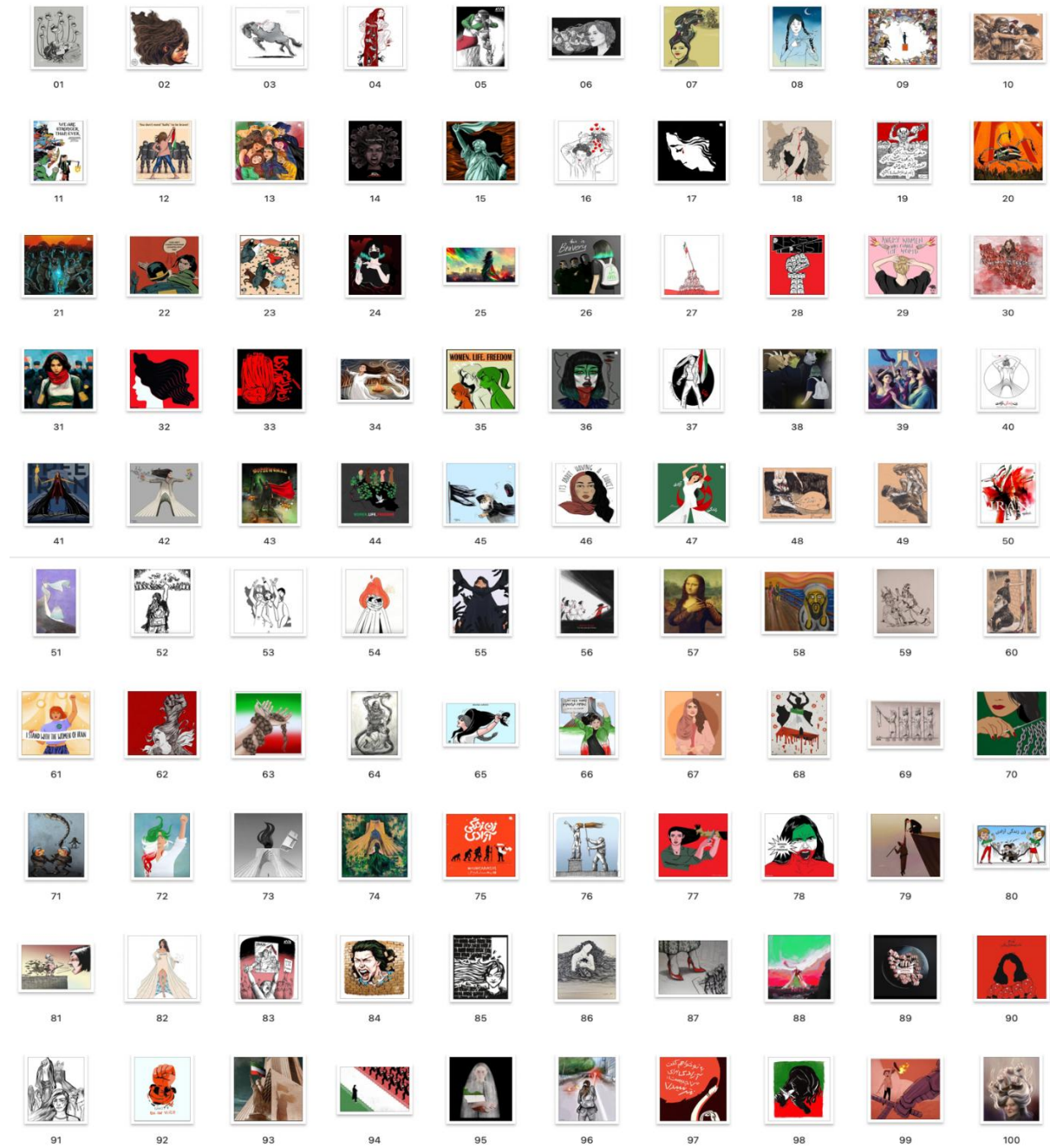

Wilkerson, S. K. (2013). The role of cartoons in political discourse: A comparative study of political cartoons in the Arab Spring and Occupy Wall Street movements. *Journal of Visual Communication*, 12(3), 257-273. <https://doi.org/10.1177/1470357213488557>

Wong, K. M. (2016). Visual representations of protest: A content analysis of political cartoons during the 2014 Hong Kong Umbrella Movement. *Asian Journal of Communication*, 26(5), 454-469. <https://doi.org/10.1080/01292986.2016.1182164>

APPENDIX 1

The 100 artworks which have been studied in this research

New Year Celebrations as a Cultural Heritage in Trabzon: Kalandar Tradition*

Ayşe Eren Kanbir¹

DOI: [10.59445/ijephss.1658140](https://doi.org/10.59445/ijephss.1658140)

Atıf / Cite: Eren Kanbir, A. (2025). New year celebrations as a cultural heritage in Trabzon: Kalandar tradition, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 8(4), 264-279, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1658140>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 14.03.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 02.07.2025

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Abstract

This study comprehensively examines the historical origins, evolution, current celebration practices and social function of Kalandar, an ancient New Year's tradition specific to Trabzon and its surroundings. Its origins date back to Ancient Greek and Roman times. Kalandar is not only a calendar ritual, but also a significant tradition that reinforces social solidarity, keeps collective memory alive and nurtures cultural pluralism. The study employed a variety of research methods, including a literature review, on-site observation of events and qualitative interviews with ten participants. The findings show that Kalandar celebrations include rituals such as domestic preparations, children going around the houses to collect food, village spectacles (especially the Karakoncolos stereotype), and lighting a fire and playing horon in the open area. These rituals emphasize values such as sharing, fertility, unity and a sense of community. The article also draws attention to the importance of preserving this intangible cultural heritage, which is at risk of being lost due to the impact of globalization and modernization. It states that Kalandar is included in Turkey's national inventory of intangible cultural heritage and has potential for cultural heritage tourism. In conclusion, it is emphasized that Kalandar tradition is an important cultural heritage element for Trabzon region thanks to its deep historical roots, rich cultural content and strong social ties.

Keywords: Kalandar, Karakoncolos, Trabzon, Cultural History, Intangible Cultural Heritage.

* Bu araştırma TÜBİTAK 2209-A 2023 Yılı 2. dönem "Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı" tarafından desteklenmiştir. Bu araştırma için "Trabzon Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu"ndan E-81614018-050.04-2400061373 sayı ve 11.12.2024 tarihle etik kurul belgesi alınmıştır. / *This research was supported by TUBITAK 2209-A 'University Students Research Projects Support Programme' for the 2nd term of 2023. For this research, an ethics committee certificate was obtained from 'Trabzon University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee' E-81614018-050.04-2400061373 number and date 11.12.2024*

¹ Uzman Sosyolog, Lisans Öğrencisi / *Sociology Expert, Undergraduate Student*, Trabzon Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü / *Trabzon University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History*, Trabzon, Türkiye, ayseerenkanbir@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3152>.

1. Introduction

Societies have traditions with historical continuity. Celebrating seasonal changes with ceremonies is one of those reflections of tradition. In particular, folk festivals such as the spring and autumn festivals have been long-standing traditions (Küçükbasmacı, 2020: 175). According to Shils, tradition is “*anything that has been passed on or inherited from the past to the present*” and represents the past in the present and is effective in determining the future (Shils 2002: 156-157).

Considered to be one of ancient heritages of Trabzon, Kalandar is a New Year's Eve event celebrated on the night between January 13th and January 14th in Trabzon and its surroundings. In this regard, this article examines the etymological origins of Kalandar, its evolution through history, and its current celebration practices. The origins of Kalandar date back to Ancient Greek and Roman times. It is also a tradition that reflects the cultural diversity of Anatolia. The word Kalandar is derived from the Latin word *calendar* (*calendae* - first day of the month) (Alay, 2018: 99). Literally, it refers to the first month of the Rumi calendar. Kalandar is not only a calendar ritual, but also a tradition that reinforces social solidarity, keeps collective memory alive and nurtures cultural pluralism.

The objective of the research is to answer the questions about the significance of Kalandar celebration and how it has survived for centuries although it is mostly regarded as a regional event. It also aims to unveil the social function of this celebration and what it means today. For this purpose, the cultural history of Kalandar tradition is presented and how this tradition contributes to the social collective existence is discussed. In this context, the celebration ceremonies, rituals and symbolic, timely meaning of Kalandar are analyzed.

In an era of rapid globalisation and digitalisation, this research is important in drawing attention to an abstract cultural heritage whose influence is gradually diminishing and is at risk of being lost, but which needs to be protected. At the same time, historical and sociological analysis is necessary to reveal and interpret this abstract reality.

The research method used in the article is based on descriptive analysis related to the information obtained from the literature review, on-site observation of the activities, as well as analyzing the findings obtained from oral interviews with ten people with qualitative research method.

The study's hypothesis is that this tradition fosters a sense of community and celebrates the beauty of living together. Based on its ceremonial features, intangible cultural heritage and the spirit of community, Kalandar constitutes an important part of Trabzon's cultural development and diversity.

The study traces the origins of Kalandar back to the Ancient Greek and Roman periods, discussing how this tradition was transferred to Byzantine and Ottoman times and how it has survived to the present day. It also examines strategies and sustainability models for preserving Kalandar's cultural heritage. This will help future generations to better understand the social meaning and cultural significance of Kalandar. The concept of intangible cultural heritage is also discussed in the research. Intangible cultural heritage expresses a sense of social integration and unity.

Following the introduction of the article, the second section will discuss the studies in the literature. In the third section, the research method will be declared, and in the fourth section the etymological origins of the word will be explained. The fifth section traces the development of celebrations in history. In the sixth section, current celebration practices and rituals will be expounded. The seventh chapter will present the findings and the study will be completed with the conclusion.

2. Thematic Literature Summary

The number of academic studies on Kalandar events has increased since the 2000s. The existing literature addresses debates concerning the origins, cultural significance, regional variations and contemporary revival efforts of Kalandar. This summary aims to highlight the contradictions and research gaps in the literature by analysing the historical development, cultural roots, and social functions of Kalandar within a thematic framework.

Origin Debates

To begin with, this analysis will critically engage with the literature by interrogating the prevailing debates on origins. Demir (2012) argues that the name Kalandar was adopted in Trabzon during the Russian occupation and cannot be directly associated with Turkish culture. However, this claim is contradicted by historical data (for example, the absence of a similar tradition in Kars and Ardahan). Kantarcı (2017) argues that Kalandar overlaps with the 'Lenaia' festival in ancient Greece, and the tradition continued from the Roman to the Ottoman period. This emphasises that its origins are based in Hellenistic or pagan roots. These discussions reveal the cultural hybridity and multi-layered historical development of Kalandar.

Historical Documents and Continuity

Evliya Çelebi's Seyahatnâme (17th century) is considered to be one of the first written sources of beliefs similar to Kalandar (e.g. Karakoncolos) (Şişmanoğlu Şimşek, 2018). This shows that Kalandar is not just a local tradition, but a cultural phenomenon that has existed for centuries in Anatolia and the Black Sea region.

Cultural and Mythological Roots : Karakoncolos and Pagan Influences

Şişmanoğlu Şimşek (2018) states that The belief in Karakoncolos/Kalikancaros is widespread across the Balkans, Anatolia, and the Black Sea regions, and appears under different names in Turkish and Greek sources. Its association with the figure of 'Karakoncolos' in Kalandar events demonstrates that elements of pagan mythology are still being maintained. Yılmaz (2022) analysed this figure, concluding that it symbolises the themes of the winter season and fear in classical Turkish literature, conveyed through literary language.

Social Functions

Bülbüloğlu (2022) emphasises that Kalandar is associated with the rituals of "kenosis" (ejaculation) and "plerosis" (filling), strengthening social solidarity and individual happiness. Yılmaz (2021) states that the preservation of this activity as cultural heritage is threatened by factors such as modernization and the pandemic, but is still maintained by local communities.

Regional Variations and Cultural Diversity

Kalandar is celebrated in different ways in different regions. In Yalı Neighbourhood-Trabzon, Kalandar includes home visits as a local calendar event that coincides with the night of 13-14 January (Bülbüloğlu, 2022). In Maçka and Livera Village, the event is also attended by Greek participants, which is an example of solidarity across cultural boundaries (Akın, 2017). Outside the Black Sea, it has similar aspects with New Year celebrations in Romania, Belarus, Russia, Macedonia and Switzerland (Uçankuş & Kızılılrmak, 2023).

3. Research Method

Several methods were used together in the research. These are literature review based on the compilation of information in the literature, on-site observation of activities and interview technique based on a structured questionnaire.¹

In the research, a sample group of ten people was studied. Individual interviews were conducted through a structured question form. The findings obtained from the interviews were used in the text of the article. The participants consisted of people living in Trabzon Ortahisar, Çaykara, Akçaabat districts. Participants were randomly selected. Interviews were conducted in December 2024 and January 2025.²

Initially the literature review method was used by utilizing the sources in the written literature. Scientific studies in Turkish literature were examined with a critical approach. It has been observed that this subject has started to be examined in the literature especially after 2000's.

In addition, direct observation was made during the events. On the evening of January 13, 2025, the celebrations in Trabzon square were followed. The differences between these celebrations and traditional celebrations were analyzed. As of 2025, it was observed that the *touristic features*³ of the events started to come to the forefront and non-governmental organizations and municipalities organized the events.

In addition, a qualitative analysis method was used by asking questions to the participants.⁴ A form with seven questions was prepared by the author. These questions were asked to a group of ten participants. With the answers to the questions, information, thoughts and manis about Kalandar event were compiled.

Table 1. Participant Characteristics

Participant	Age	Gender	Education
P1	26	Male	University Graduate
P2	20	Woman	University Student
P3	30	Woman	University Graduate
P4	58	Woman	Primary School Graduate
P5	45	Woman	High School Graduate
P6	40	Male	Primary School Graduate
P7	46	Male	High School Graduate
P8	60	Woman	Primary School Graduate
P9	52	Male	Secondary School
P10	45	Male	High school

Source: Created by the author

4. Etymology of The Word Kalandar

The word Kalandar has a Latin origin. Calandae in Latin means *the first day of January* (Alay, 2018:99). In ancient Rome, *the calendar functioned* not only as a calendar marker, but also as a time for

¹ The questions used in the interviews are given in Appendix 1.

² This research was supported by TUBITAK 2209-A 'University Students Research Projects Support Programme' for the 2nd term of 2023. For this research, an ethics committee certificate was obtained from 'Trabzon University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee' E-81614018-050.04-2400061373 number and date 11.12.2024

³ The main event, held in Trabzon Meydan Park, was led by Trabzon Chamber of Commerce and Industry EU Information Centre and Trabzon Provincial Women Entrepreneurs Board of Trabzon Union of Chambers and Commodity Exchanges. With the support of organisations such as Trabzon Metropolitan Municipality, touristic access was increased. Cultural elements such as Horon shows, kemençe performances and traditional Kalandar manis were staged live for local and foreign tourists. As Trabzon is a tourism city, Kalandar was turned into an event that also contributes to the tourism sector.

⁴ Ethics committee permission was obtained for this study.

paying debts, celebrating holidays and refreshing social relations. It can be assumed that this is where the meaning of “calendar” has passed into many other western languages such as English, French, Italian and Russian. According to the Gregorian calendar and in Greek, Calandartz (Καλαντάρτζ) means January.

Semantically, the word's reflections in Indo-European languages are striking: French *calendar*, English *calendar* and Russian *kalender*. The word was carried throughout the region of the Eastern Black Sea Greeks and adapted to the Turkish phonetic structure. This linguistic diversity indicates the widespread use of Kalandar as a bridge between cultures. The term took the form *galandar* or *kalandaris* in local calendars in the Eastern Black Sea region. For example, in the villages of Trabzon, Kalandar is used to refer to both January and Christmas night (Alay, 2018:99). On the other hand, the word Kalandar is a celebration whose name is almost unknown in other regions of Turkey except for the Eastern Black Sea provinces such as Trabzon, Rize and Artvin.

In addition, the word *Karakoncolos*, one of the characters in the celebrations, is cognate with the Greek word *kalikántsaros καλικάντισσαρος* “a kind of evil spirit, genie”. Nişanyan notes that the oldest source identified in history is Evliya Çelebi's Seyahatnamesi (Evliya Çelebi, 2010[1665]: 577; Nişanyan, 2019).

5. Historical Overview: Kalandar from Antiquity to Today

Kalandar is an ancient tradition referring to the Greek New Year. It is celebrated especially by communities in the Eastern Black Sea region and the Caucasus. In addition to Orthodox Christians such as Greeks and Georgians, the celebrations have continued among Muslims and Muslimized communities who settled in the region and have continued until today (Şişmanoğlu Şimşek, 2018: 193).

In origin, Kalandar is a celebration dating back to ancient times. In the Roman period, New Year celebrations were also held under the name “Kalende”. After the Roman period, the tradition transferred to the Byzantine period experienced a Christianization (Kantarci, 495). In ancient Greek mythology, it is believed that the marriage ceremony of Zeus and Hera took place in the month of “*gamelion*”. This date falls within the period of January 15 - February 15. This month is also called the month of marriage. The presence of a bridegroom and bride figure in Kalandar celebration is also noteworthy in terms of its connection with this ancient mythology. At the same time, the themes of abundance, fertility, fun and rebirth of the Dionysian festivities (*lenia*) also have an ontological relationship with Kalandar (Alay, 2018:100).

It is a tradition known and celebrated in regions such as Greece, Georgia, Abkhazia, Armenia, Ukraine, Latvia and Moldova (Alay, 2018:100). It is observed that the Black Sea is at the center of the geography and that this event has become permanent around the eastern church of Christianity.

When the origins of Kalandar celebrations are analyzed, it is seen that these rituals are closely related to pagan beliefs. As stated in Alay's study, Kalandar celebrations are full of pagan elements such as “rebirth, renewal, fertility, joy and sharing”. The celebrations date back to the pre-Christian era. The presence of a character dressed in an animal skin such as *karakoncolos* in the celebrations also evokes pagan beliefs. Therefore, Kalandar has mythological and unique ancient features (Alay, 2018: 98; Özyurt & Sariibrahimoğlu, 2022: 273).

The origins of Kalandar can be traced back to the festivities of Dionysus in Ancient Greece and the Roman *Kalende* celebrations. In the cult of Dionysus, the *Lenia* festival, which took place on the winter solstice, dealt with the theme of death and rebirth, while the Romans began the new year with wishes for fertility in the *Kalende*. The origin of Kalandar fire in Trabzon is based on these pagan fire rituals. Kalandar, which was Christianized during the Byzantine period, began to be celebrated under

the name *Kalandofota*. When Trabzon came under Ottoman rule in 1461, the tradition was blended with Islamic motifs. For example, prayers to ward off evil and the use of *Karakoncolos* masks reflect a synthesis of animist beliefs and Islamic practices. Ottoman records document that in Trabzon in the 17th century, groups called “*Kalandarçılar*” went door-to-door singing mani (Alay, 2018: 100).

Until 1924, Greeks and Turks lived together in Trabzon. However, starting from September 1922 and especially after the Lausanne Treaty in 1923, the exchange began. With the intensified migration, Greeks went to Greece and Muslims in Greece came to Anatolia (Arı, 2023: 51). After this exchange, some cultural elements that belonged to the Greeks and were not in the culture of Muslim Turks continued to live in the region. Kalandar is one of the examples of the acculturation created by living together with Greeks for years. At the same time, after the exchange, Trabzon Greek culture and Kalandar were carried to Greece (Kantarci, 2017: 493, 495; Alay, 2018:100). This is an important feature of the exchange. In the process of mixing with the locals, immigrants carry the cultural elements of the geography they came from to the cultural environment they have just arrived (Arı, 2023: 324). It is also stated by the local people that Kalandar is an activity from the Greek culture (Uçankuş & Kızılırmak, 2023: 76). This event has continued until today by incorporating elements of Turkish culture into it. Although the Greek population has migrated to a very large extent with the exchange, the event continues to be celebrated by Turks today.⁵

6. Celebration Events Today

A participant from Çaykara region gave the following answer to the question “*Which rituals are practiced?*”

“They would go door to door and buy flour, butter and sugar from the houses they visited. After collecting the ingredients in the biggest and most suitable house, they would make flour halva in a big cauldron with the collected ingredients. Some of the halva would be eaten and some of it would be arranged for the people there to bring home. During the night, horon would be played and ‘atma’ folk songs⁶ would be sung.” (P. 4).

Although there are regional variations, it is generally seen that Kalandar celebrations consist of four different parts. These are i. Domestic preparations, ii. Children going from house to house with a string bag, iii. Village spectacle iv. Lighting a fire in an open area and playing horon⁷ together.

a. Preparations in the houses start in the early hours of the day. Since it is believed that the angels of prosperity will visit the houses, the doors and windows of the houses are opened in the morning. However, no one visits each other as a guest that day. It is feared that this would bring bad luck. One of the participants we interviewed expressed this situation as follows:

“On Kalandar days, they don't want anyone to enter the house. Because they think that if a guest comes to the house on that day, the house will be inauspicious. Therefore, the food or dessert would be served outside. Similarly, my mother's relatives would not go to someone else's house on that day.” (P.1)

⁵ Turkey became a party to the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage adopted by UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) in 1972 with the law enacted in 1982 and officially joined in 1983. Today, there are 79 artefacts from Turkey on the World Heritage List. Cultural heritage includes not only material assets, but also traditions, festivals and rituals passed down from generation to generation. This heritage has social and economic value and its protection is important due to globalisation. UNESCO has been publishing a list of intangible cultural heritage since 2008. While 31 elements from Turkey are on this list, festivals such as Kalandar are registered in the national inventory and have tourism potential. Sharing cultural heritage contributes to social cohesion and multiculturalism (UNESCO Turkish National Commission, 2023; UNESCO, 2011; UNESCO Turkish National Commission, 2025).

⁶ Improvised folk song

⁷ Horon is the general name of traditional folk dances performed in the Eastern Black Sea Region in Turkey.

On that day, only people who were believed to bring good luck were invited to the house (Kantarıcı, 2017: 501 ; Bülbüloğlu, 2022: 11) . In the evening, preparations are made for the whole family to have dinner together. Local dishes are prepared on the table such as Kalandar bun, bread with anchovies, rice with anchovies and boiled corn (local name is *the koliva*).

b. After the meal, the fun begins. Another important activity is collecting food with a string bag. Children go from house to house, knocking on doors. They hide by leaving the bags tied with string in front of the doors. In this game, children take care for not being recognized . The host does not know who comes to the door, he/she puts local products such as nuts and fruits in the bag. Then he pulls the string of the bag and warns the children to take the bag.

c. Then the celebrations continue in the form of a villager theatre. There are some basic characters in this play. The main characters in the team are *karakoncolos* or *momoyer*, which means mountain man in Greek, *bride*, *groom*, *old man*, *drunkard*, *kemençeci*, *messenger*, *bear*, *imam* or *priest* (Özyurt and Sariibrahim, 2022: 275), *saddlebag maker*. These characters are dressed in special disguises and a fictional play is performed by going from door to door in the village. During the play, there are folk songs and manis sung to the accompaniment of the kemençe called *atma türkü*. In some regions, it is also seen that Greek manis are sung alongside Turkish folk songs.

Turkish Mâni⁸ Examples:

“Kalandar gecesi, (Kalandar night)
devlet bacası, (State chimney)
doldurun tasi, (Fill the bowl up)
olmayın asi” (do not be rebellious.)” (P.7)

“Kalandaris Malandaris (Kalandaris Malandaris)
Üstünde erkek uşak (A male child on it)
Altında dişi buzak (Female calf underneath)
ver Allah’ım ver (Give me God, give me)
dolsun köşe bucak (fill every nook and cranny.” (P.10)

“Kalandar gecesi (Kalandar night)
Doldurun tasi (Fill the bowl up)
Doldurmayan tasi (The one who doesn’t fill the bowl)
Cehennem zebanisi” (is the demon of hell) (P.8)

Examples of Greek Mâni (Kantarıcı, 496, 500):

Kalimera ais Vasil (Hello, St. Vasil)
Na fers iyia, ivlouiyia (Health and grace to us)
Biritet, prama, lougar (grain, cattle, goods)
Kapitia, fimoria, kalo kardia (bring money, gold, good heart)

Anatemaze ne buci (you started your love affair with me)
Doyuse belalica (You got me in trouble)
Metenendon Momoyera (I am ugly like Momoyer)
Ekseva sevdalica (Where did you love me)

⁸ Mâni is a folk literature verse form that can be written on almost any subject, especially love (Artun, 2007: 21).

The Koncolos (Karakoncolos) character has a special place in the celebrations. According to this belief, Koncolos is a creature whose body is covered with hair. He comes out of the sea on the first twelve days of Kalandar month. He asks the people he meets on the streets where he came from and where he is going, and the word “land” must be in the answers given. Otherwise, it is believed that Koncolos will kill that person with the comb in his hand (Yılmaz, 2022:540).

Picture 1. Photo of The Karakoncolos

Source: Milliyet, 13.01.2025

d. In the evening, after dinner, a fire is lit in the village square and horon is played around the fire. This game reinforces the people's feelings of unity and solidarity. Positive feelings of identity and social belonging, pride and pride are experienced.

e. The general course of the events is as described above. In 2025, the author attended the celebrations held in Trabzon city center as an observer. In this celebration, a preliminary step was taken to promote Kalandar on a local and national scale. With the poster “1st Kalandar Celebration”, a widely attended celebration was held at Atatürk Square in Trabzon. This celebration was organized under the leadership of Trabzon Chamber of Commerce and Industry TOBB Trabzon Provincial Women Entrepreneurs Board. The designation of the event as the 1st means a new beginning to promote the celebrations on a national and international scale and to keep the tradition alive. The idea of turning the celebrations into a festival was also expressed by the Mayor of Ortahisar Municipality.

Picture 2. 2025 Kalandar Celebration, Atatürk Square

Source: photo taken by the author

7. Results and Social and Cultural Meaning of Kalandar

When the participants were asked “*What do you know about the origin of the festivities?*”, they generally stated that it was an ancient custom.

“Although I do not have clear information about its origins, I have information that Orthodox Christians in our geography used to celebrate the New Year (which is the night connecting the 13th to the 14th of January according to the Gregorian calendar) and called it Kalandar. However, it can also be stated that this is an activity belonging to the Shamanic culture. However, based on the fact that Orthodox Christians (Greeks) lived in my region, I believe that it is a celebration passed down to us from them.” (P.9)

When we asked the participants “which rituals are generally practiced”, a participant from Çaykara gave the following answer:

“The face of each of them is painted black, which we call ‘garagoncilo’ or more commonly ‘karakoncolos’. In addition to their faces being painted, the bride who plays the female role is a man from the village and her face is covered with a scarf. Those playing the male role have beards made of wool on their faces. Kalandar night would begin with the household trying to identify who this team was from the village, and there would be some conversations revolving especially around the bride. In fact, if the bride was identified by the people of the house, the team would return from that house empty that night. But usually it could not be detected and the opportunity was not given. Later in the night, this team would get up and start to dance horon and the whole household would join in and they would all have fun together and the bags would be filled and they would leave the house.” (P.3)

Karakoncolos (Dialectic of Good and Evil, supernatural beings): Karakoncolos (also known as momoyer), a figure dressed in goat skins, his face blackened with charcoal, functions as an exorcist of evil. This play is a mechanism to alleviate social anxieties by dramatizing the collective fears of the people of Trabzon. The character Karakoncolos is represented by clothes made of goat skins, a face blackened with coal or soot, and a belt with a rattle at the waist. This costume has three main symbolism.

1. Wearing a goatskin is related to the goat as a symbol of fertility in ancient Anatolia. 2. Painting the face with coal is a belief in scaring away evil spirits (maneya ritual) (Öztürk, 2019). 3. Rattles: It means removing negative energies through sound. Their costumes function as a social makeup that brings collective consciousness to the forefront by melting individual identities

Jinx Theme: The theme of fortune and luck has an important place in the beliefs of Kalandar. People avoid traveling back and forth on that day so as not to jinx the house. The character Karakoncolos is the embodiment of these demonic elements such as fear, bad luck and evil. During the celebration, people confront this character, to whom they attribute fears such as famine, preventing birth, and loss. Households leave food in front of the door and believe that he will eat it and not harm them (Alay, 2018: 103)

Marriage Theme: It is believed that eating Kalandar bun will open the fortunes of single young people to get married. It is believed that single young people who eat the donut will see the person they will marry in their dreams. It is also noteworthy that there is a groom and a bride in the village spectacle play (Kantarci, 2017:501).

Another participant gave the following answer to our question on rituals:

“Generally, to celebrate the New Year, Kalandar team goes to any house in the village with bags or sacks and entertains the household. These bags or sacks are then filled by the homeowners with food that is available in the house (such as apples, corn, pears, corn flour, walnuts, hazelnuts). This is a ritual because it is believed that this will bring prosperity and abundance to the house in the new year.” (P.6)

Sharing Theme: Groups knocking on doors collect fruit, corn, hazelnuts, walnuts, etc., accompanied by chants. This ritual creates a sense of social solidarity that strengthens neighborhood relations. Giving nuts to children during the activities teaches the culture of sharing. At the same time tasting the collected products together with the horon provides a combination of sharing and entertainment.

The theme of fertility and abundance: Basic elements of agricultural culture such as being in unity and solidarity when entering a new year, wishing for a prosperous year, marriage of young people, male children in households (male on top), abundance of animals (female calf on bottom) are seen.

Unity and Sense of Community: With the horon event at the end, the sense of being us and the feeling of living a common culture emerge as the main purpose of Kalandar. These elements constitute the essence of the celebrations and contribute to strengthening social bonds among the participants. As a modern reflection of the pagan rituals of the past, Kalandar has become an event that reinforces social solidarity and cultural identity.

The events take people out of ordinary daily life and give them a personal excitement and happiness. A 58-year-old participant responded to the question “Do celebrations have social and personal benefits?” as follows:

“It would lift our spirits, we had nothing to do except normal work. Since there was poverty at that time, we were happy to eat flour halva.” (P.4)

Symbolism of Fire and Water: The huge fire (*Kalandar fire*) lit during the celebrations represents the rebirth of the Sun, while the cauldron filled with snow symbolizes fertility and purification. Young people dancing horon around the fire is the physical expression of collective consciousness.

Picture 3. 2025 Kalandar Celebration with tourists, Atatürk Square

Source: photo taken by the author

It can be seen as a deficiency that Kalandar tradition is not included in the promotional inventory called “Home of Trabzon” prepared by Trabzon Provincial Directorate of Culture and Tourism. As a cultural heritage, it would be useful to include Kalandar in this inventory (Trabzon Provincial Directorate of Culture and Tourism, n.y.). The inventory was prepared in English and Arabic in addition to Turkish. Trabzon has the highest tourism revenues in the Black Sea region. While the chambers of commerce and industry and the municipalities are at the forefront of the 2025 celebrations, it would be beneficial for the Provincial Directorate of Tourism and Culture to take a more active role in the process. During the celebrations held at Atatürk Square in Trabzon in 2025, we observed that foreign tourists in the city participated in the activities with great interest and curiosity. Some tourists even actively participated in the celebrations by joining the Horon Ring. Tourists’ participation in events can contribute to tourism. This can lead to events growing from local to international events over time.

8. Conclusion

Kalandar tradition, the ancient heritage of Trabzon and its surroundings, dates back to Ancient Greek and Roman times. It derives from the Latin word “calandae” and refers to the first month of the Rumi calendar. Over time, this tradition, which has reached our day through the Byzantine and Ottoman Empires, has blended with Christian and Islamic elements to create a cultural synthesis.

Kalandar is more than just a calendar ritual; it has an important function in strengthening social solidarity, keeping collective memory alive and nurturing cultural pluralism. Kalandar celebrations include various rituals such as domestic preparations, children's food gathering activities, village spectacles and outdoor fire-lighting and horon playing. In these rituals, basic values such as sharing, fertility, unity and a sense of community come to the fore. The character Karakoncolos, in particular, carries traces of pagan beliefs and functions to expel evil and alleviate social anxieties.

Kalandar is a vibrant cultural practice that unites the people of Trabzon around a common rhythm. This tradition is not a nostalgic resistance that defends tradition against modernity, but a dynamic mechanism that reproduces social solidarity. Kalandar celebrations can function as a bridge

that carries Trabzon's social fabric to future generations. These rituals are not only a traditional calendar event, but also a dynamic mechanism that enables the transmission of social memory between generations and nourishes collective belonging. Within the framework of social identity theory, Kalandar's ability to provide participants with a social category that strengthens their sense of being "Trabzonlu" is the key factor shaping the tradition's future social significance.

Bringing people closer together and ensuring differences, harmony and understanding between them are the most important benefits of intangible cultural practices. Kalandar celebrations can have an important place in terms of cultural heritage tourism. Kalandar can also be seen as a potential for emerging tourism in the Eastern Black Sea region, especially in Trabzon. It can be qualified as a festival that should be evaluated especially for winter tourism.

The event is celebrated in rural areas and villages rather than urban centers in the Eastern Black Sea region. It can be said that the celebrations have lost their prevalence and intensity with urbanization, especially since the 1980s. Therefore, it would be appropriate to revitalize this ancient culture. The 1st Kalandar Festivities held in Trabzon city square in 2025 was a positive development in this sense. We began to observe that the event was no longer just a local village event.

With the impact of globalization and modernization, the protection of cultural heritage has become a social need. For this reason, Kalandar tradition should be kept alive and passed on to future generations. Our suggestion is to integrate these rituals into school curricula and the city festival calendar and pass them on to future generations. In this way, young generations will be more aware of this issue.

The potential of Kalandar in terms of intangible cultural heritage tourism must be evaluated. At the same time, planning this local value as a tourism product will contribute to the region. The fact that Kalandar is included in the national inventory of intangible cultural heritage of the Ministry of Culture and Tourism increases its potential to be recognized by UNESCO.

This study overlaps with other research findings but differs from Demir's (2012) study. In the context of historical continuity, cultural and mythological characteristics, social functioning and diversity, parallel findings were obtained with the studies conducted in the literature. In terms of origin, contrary to Demir, it was concluded that festivals are not only unique to Turkish culture, but also originated from much older cultures and civilizations.

There is no need for great efforts, budgets and endeavours to keep the tradition alive. Because traditions live to the extent that they respond to needs. Moreover, in technical terms, communication has become very easy. The increasing use of these opportunities by individuals will make an important contribution to the promotion, sharing and continuation of Kalandar tradition.

The tradition of Kalandar is more than just a New Year's celebration for Trabzon and its surroundings; it is a value that stands out with its deep-rooted history, rich cultural content and strong social ties. For this reason, it is of great importance to support efforts to protect, preserve and promote Kalandar in cooperation with local governments, civil society organizations and cultural actors.

Competing Interests

The author declares that they have no competing interests.

Fundings and Acknowledgments

This research was supported by TUBITAK 2209-A "University Students Research Projects Support Programme" for the 2nd term of 2023.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. For this research, an ethics committee certificate was obtained from “Trabzon University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee”. Number: E-81614018-050.04-2400061373, Date: 11.12.2024. Artificial intelligence was used in the English translation of this paper

Authors’ Contributions

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Akın, Ö. (2017). Kültürel Bellek Bağlamında Maçka Yöresinde Kalandar Kutlaması. *II. Uluslararası Dans ve Müzik Araştırmaları Sempozyumu 18-22 Ekim 2016, Trabzon*, 8–17.
- Alay, O. (2018). Anadolu ve Kafkasya Kavşağında Geleneksel Bir Yılbaşı Kutlaması: Kalandar. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*2, 11(23), 96–110. <https://doi.org/https://motifakademi.com/blog/>
- Arı, K. (2023). *Büyük Mübadele* (2. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Artun, E. (2007). Türk halk kültüründe mani söyleme geleneği, manilerin iletişim boyutu ve işlevselliği. *IV. Uluslararası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği (Türk Dünyasında Maniler) Sempozyumu Bildirileri*, 21-31.
- Bayraktar, T. (2022). *Kalandar Gecesi - Yüzyılların Geleneği*. https://www.youtube.com/watch?v=On1rvvTZ_HE
- Bayraktar, T. (2024). *Kalandar Gecesi - Unutulmayan Gelenek*. <https://www.youtube.com/watch?v=AQsLGtkmySI&t=479s>
- Bülbüloğlu, D. (2022). Trabzon Yalı Mahallesi Örnekleminde Kalandar ve Alaturbi Kutlamaları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9(4), 1–14. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/73282/1145710>
- Demir, N. (2012). Trabzon Yöresinde Zaman, Halk Takvimi ve Sayılı Günler. *Journal of World of Turks*, 4(1). <https://www.dieweltdertuerken.org/index.php/ZfWT/article/view/329>
- Evliya Çelebi (2010 [1665]), *Seyehatname*, 6. Kitap, 2. Cilt, Yapı kredi Yayınları
- Kantarıcı, Z. (2017). Kalandar Kutlaması: Livera (Yazlık) Köyü Örneği. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(10), 491–503. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.16990/SOBIDER.3355>
- Küçükbasmacı, Gülten (2020). “Melemşe’ye Ne Gerek/Bir Yumurtacık Gerek: Geleneksel Bilgi Bağlamında Yerel Bir Tören”, Bilim İnsanı Dr. Mustafa Eski’ye Armağan (Ed: H. Yolcu ve S. Oğuz Haçat), Ankara: Pegem Akademi, 175-194.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2025). *Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri*. <https://yakegm.ktb.gov.tr/TR-344757/somut-olmayan-kulturel-miras-turkiye-ulusal-envanteri.html>
- Milliyet, 13 Ocak 2025 <https://www.milliyet.com.tr/galeri/rumi-takvime-gore-yeni-yilin-ilk-gunu-kostumleri-giyindiler-kalandari-kutladilar-7281861/2> sitesinden 01.02.2025 tarihinde erişildi.
- Nişanyan, S. (2019). *Karakoncoloz*. Nişanyan Sözlük. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/karakancaloz>
- Öztürk, Ö. (2019). *Kalandar Zamani Eğlenceleri ve Karakoncolos*. Mitoloji, Gezi, Tarih Makaleleri. <https://ozhanozturk.com/2019/01/13/kalandar-zamani-eglenceleri-ve-karakoncolos/>
- Özyurt, M., & Sarıbrahimoğlu, S. (2022). Doğu Karadeniz’e Özgü Kalandar Kutlamalarının Kültürel Miras Turizmi Kapsamında İncelenmesi. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 33, 263–284. <https://doi.org/https://doi.org/10.18220/kid.1201510>
- Shils, Edward (2002). “Gelenek”, Modernliğin Gölgesinde Gelenek (H. Arslan, Çev.), Doğu Batı.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2018). Türkçe ve Yunanca Kaynaklarda Karakoncolos/Kalikancaros İnancı. *Milli Folklor*, Kış(120). https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/57978094/Karakoncolos_Milli_Folklor-libre.pdf?1544614402=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DTurkce_ve_Yunanca_Kaynaklarda_Karakoncol.pdf&Expires=1741911096&Signature=DCJ3AqVJoGeiu8~9~iSbtT28oanB-0IBhDbKsRTqpdXgAbOQoMN~fKDU4qCRF58sVeDHZysB~dtn1ge62kGzE8j2JpOzs9ryI-C25tC17sLlxzRus9Lm08RfTPdiIfUcz0bN9ev9den1zZT8qMwEwvo3FkI5gnKbxsovY85~u3p7Mz9O1IFI7oZVM~2BVaRADyJbrJK5IHuX6U1XK6vApqzc4yuchExLbq~Bo64ShBJChsV5WgF5vU0MLzX90x-2uwXRTjqss8yHRIyVbTSVOBCh8UpKx3ZFECgyHX5cdI4Uf~YhKWUc~rtNsPkQgbl3sjXjPnK9xEISJGBZ

BjxFA__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (y.y.). *Home of Trabzon*. Tanıtıcı Envanter. <https://trabzon.ktb.gov.tr/TR-213052/tanitici-envanter.html>

Uçankuş, S. K., & Kızılırmak, İ. (2023). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Sürdürülebilirliği ve Kültürler Arası Geçişkenlik: Trabzon Kalandar Geleneği. *Multidisipliner Akademik Yaklaşım Araştırmaları*, 3(1), 64–79. <https://doi.org/https://zenodo.org/records/7865957>

UNESCO. (2011). *What is Intangible Cultural Heritage?* UNESCO web site. <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003>

UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. (2023). *UNESCO Dünya Mirası Listesi*. UNESCO Listelerinde Türkiye. <https://www.unesco.org.tr/Pages/125/122/UNESCO-Dünya-Mirası-Listesi>

UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. (2025). *UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listeleri*. UNESCO Listelerinde Türkiye. <https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-Somut-Olmayan-Kültürel-Miras-Listeleri>

Yılmaz, G. A. (2022). Klasik Türk Edebiyatında Koncolos İnanişi. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1133387>

Yılmaz, Ç. (2021). Trabzon İli Çarşıbaşı İlçesinde Geleneksel Yılbaşı Kutlaması: Kalandar Gecesi. İçinde M. F. Köksal & E. B. Yeni (Ed.), *VI. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi*. İstanbul Kültür Üniversitesi. https://tde.iku.edu.tr/sites/turkdiledeb/files/inline-files/TUDOK2021_Cilt_1.pdf

Annex 1: Question Form

RESEARCH QUESTIONS

“New Year Celebrations as a Cultural Heritage in Trabzon: Kalandar Tradition”

Name-Surname:

Education Status:

Age:

Gender:

Information will remain confidential. The research is conducted in accordance with the rules of scientific ethics.

1. Did your family elders also celebrate this tradition?
2. Which rituals are generally practiced?
3. Is there any preparation for Kalandar beforehand? If yes, what kind of preparations are made?
4. Do children get excited during Kalandar events, as they do during other religious/national festivals?
5. What do you know about the origins of these festivities?
6. Are there social and personal benefits of the celebrations?
7. Do you want this tradition to continue for generations?

Vegan Özellikli Reçetelerin Derlenmesi: Muğla İli Örneği* Compilation of Vegan Special Recipes: The Case of Muğla Province

Berfin Hano¹, Selma Atabey²

DOI: [10.59445/ijephss.1658934](https://doi.org/10.59445/ijephss.1658934)

Atf / Cite: Hano, B., Atabey, S. (2025). Vegan özellikli reçetelerin derlenmesi: Muğla ili örneği, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 8(4), 280-294, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1658934>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 16.03.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 06.07.2025

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Özet

Beslenme alışkanlığı toplum ve aile tarafından bireye doğduğu andan itibaren kazandırılır ve damak tadı bu yönde gelişir. Sağlık, benimsenen hayat tarzı, yaşanılan çevre, çevresel duyarlılık, hayvanları sevmek, popülerite ve daha birçok etken nedeniyle farklı bir beslenme tarzı seçilebilir. Farklı beslenme tarzlarından biri de vegan beslenmedir. Vegan yaşam tarzını benimseyen insanlar, bulunduğu toplumun yemek klasiklerinden farklı olarak hayvansal ürünlerin yer almadığı yemekleri tercih etmektedir. Bu tercihi yapanların sayısının artması mutfak kültürünü etkilemektedir. Vegan beslenen bireyler artıkça, hayvansal besin de içeren yöresel yemekler yerine vegan yemekler tercih edilmesi sonucunda yöresel yemeklerin değişmesine veya yok olmasına sebep olabilir. Çalışmanın amacı Muğla yöresel yemekleri içerisinde, farklı yemek gruplarında vegan özellik gösteren yemeklerin tespit edilmesidir. Muğla, turistlerin tercih ettiği bir turizm kenti olması ve zengin bir mutfaka sahip olması nedeniyle tercih edilmiş ve çalışma Muğla yemekleri örneğinde yapılmıştır. Nitel araştırma deseninde yapılan çalışma doküman analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Tariflerin içerikleri incelenmiş ve hayvansal ürünlerin bulunmadığı yemekler kayıt altına alınmıştır. Tarama yapılan kaynağa göre 451 tarifi 180'inin vegan özellik gösterdiği tespit edilmiştir. Uyarlanabilecek yemeklerin dönüştürülmesi ile bu sayı daha da artabilmektedir. Analiz sonuçlarına göre Muğla yemeklerinin, vegan beslenen bireylerce tercih edilebilir yöresel örneklerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum yöresel yemeklerin tanıtımı ve geleceğe taşınması için faydalanılabilecek yöntemlerden biri olarak kullanılabilir. İlave olarak vegan beslenmeyi tercih edenler için gastro rota oluşturularak Türk mutfağının tanıtımına katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Muğla Mutfağı, Vegan Mutfak, Yöresel Mutfak, Türk Mutfağı, Gastro Turizm

Abstract

Nutrition is taught to the individual by the society and family from the moment they are born, and their taste develops in this direction. A different diet may be chosen due to health, adopted lifestyle, living environment, environmental sensitivity, loving animals, popularity and many other factors. One of the different diets is vegan diet. People who adopt a vegan lifestyle prefer dishes that do not contain animal products, unlike the food classics of their society, and the increase in the number of people who make this choice may affect the culinary culture. It may be one of the situations that may cause local dishes to change or disappear as a result of the increase in preference over time. The aim of the study is to determine the vegan dishes from Muğla

* Bu çalışma TÜBİTAK 2209 A "Muğla Yöresel Yemeklerinde Vegan Özellik Gösteren Yemeklerin Tespiti ve Yöresel Vegan Ürün Geliştirme" isimli öğrenci projesinden hazırlanmıştır. Proje no: 1919B012332100 TÜBİTAK 2209 A. Çalışma etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalar kapsamında olması nedeniyle etik kurul beyanı verilmemiştir / *This study was prepared from the student project titled TÜBİTAK 2209 A "Detection of Vegan Dishes in Muğla Local Cuisine and Development of Local Vegan Products". Project No: 1919B012332100 TÜBİTAK 2209 A. The study does not need ethics committee approval; thus, an ethics committee statement has not been submitted.*

¹ Önlisans Öğrencisi / Associate Student, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Ortaca Meslek Yüksekokulu, Aşçılık programı, Muğla Sıtkı Koçman University / Ortaca Vocational High School, Department of Cookery, Muğla, Türkiye, berfinhano@posta.mu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0519-4185>.

² Sorumlu Yazar / Corresponding Author, Doç. Dr. / Assoc. Prof., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Ortaca Meslek Yüksekokulu, Aşçılık programı, Muğla Sıtkı Koçman University / Ortaca Vocational High School, Department of Cookery, Muğla, Türkiye, selmaatabey34@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7676-1760>.

local dishes, and to determine how many vegan dishes are found in which food groups in the registered local dishes. Muğla was chosen because it is a touristic city preferred by tourists and has a rich cuisine, and the study was conducted on the Muğla food sample. The study, which was conducted in a qualitative research design, was conducted using the document scanning method. The contents of the recipes were examined and dishes that did not contain animal products were recorded. According to the source scanned, it was determined that 180 of the 451 recipes had vegan features. With the transformation of adaptable dishes, it is possible to say that Muğla dishes are one of the regional examples that can be preferred by those who eat vegan. This can be used as one of the methods that can be used to promote and carry these local dishes into the future. Additionally, it can contribute to the promotion of Turkish cuisine by creating a gastro route for those who prefer a vegan diet.

Keywords: Muğla Cuisine, Vegan Cuisine, Local Cuisine, Turkish Cuisine, Gastro Tourism.

1. Giriş

Beslenme şekli bir tercihtir ve farklı birçok etken bu tercihleri etkilemektedir. Çölyak hastalığı olan bireylerin özel beslenme ihtiyaçları örneğinde olduğu üzere vegan yemekler tercih edilebilmektedir (Şimşek vd., 2020: 52). Sağlık, damak tadı, beğeniler, çevreci yaklaşımlar, hayvanları koruma veya ekolojiye sahip çıkma düşüncesi, bulunulan toplumun kültürü, inanışlar gibi nedenlerle beslenme tercihleri şekillenmektedir. Hayvanları koruma veya çevreci yaklaşımlarla vegan mutfak, son dönemlerde dikkat çeken beslenme tercihlerinden biri olmuştur. Ancak toplumsal beslenme tercihinde hayvansal ürünler, bitkisel ürünler karması söz konusudur. Vegan beslenmeyi sağlık veya kişisel tercihleri nedeniyle seçenlere yönelik mutfak araştırmaları ve vegan ürün üretimi ile ilgili araştırmalar literatürde mevcuttur. Ancak yöresel yemekler içerisinde vegan özellik gösteren yemeklerin tespiti yönelik çalışma literatürde görülememiştir. Vegan mutfak kısıtları olan bir mutfak olması nedeniyle, yöresel yemeklerden vegan özellik gösterenlerin tespiti vegan yemek alternatiflerini artıracaktır. Aynı zamanda bu çeşitlilik, var olan yemeklerle olacağı için kültürden uzaklaşmadan gerçekleşecektir. Muğla’da, bulunulan bölge nedeniyle bazı yerlerde ağırlıklı hayvansal ürünler tercih edilirken, bazı yerlerde bitkisel ürünlerin yoğunlukta olduğu bilinmektedir. Yöresel yemeklerde vegan beslenmeye yönelik yemekler var olmasına rağmen, vegan özellik göstermeyen yemeklerde oldukça fazladır. Çalışmada Muğla mutfağına ait yemeklerin vegan mutfak açısından değerlendirilmesi ve vegan özellik gösteren yemeklerin tespiti amaçlanmıştır. Çalışma, literatürdeki vegan özellik gösteren yöresel yemeklerin varlığına farkındalık yaratarak diğer bölgelerde de benzer çalışmaların yapılabilmesine öncülük edebilir, literatüre ve alana katkı sağlayabilir.

2. Kavramsal Çerçeve

Günümüz dünyasında giderek artan vejetaryen ve veganlık sadece bir beslenme tarzı değil aynı zamanda bir yaşam biçimi, etik duruş olarak düşünülmektedir. Vejetaryen çoğunlukla bitkisel kaynaklı beslenen, kısıtlı miktarda süt ürünleri, yumurta, bal gibi hayvansal gıdaları tüketen bireyleri ifade etmektedir. Vegan beslenme ise hayvansal gıdaların tamamen tüketimden çıkartıldığı bir beslenme şeklidir (Ayyıldız ve Sezgin, 2021: 1). Vegan Derneği’nin Dernek Muhtırası’na göre vegan olmak, bir şeye bağlı olmak anlamına gelir. Mümkün ve uygulanabilir olduğu ölçüde, yiyecek, giyim veya başka bir amaç için hayvanların her türlü sömürsünü ve zulmünü dışlamayı amaçlayan felsefe, insanların, hayvanların ve çevrenin yararına hayvan içermeyen alternatiflerin geliştirilmesini ve kullanımını teşvik eder. Diyet terimleri açısından, tamamen veya kısmen hayvanlardan elde edilen tüm ürünlerden vazgeçme uygulamasını ifade eder (Wright, 2017). Örneklendirici bir tanımlamayla et, tavuk, balık, deniz ürünleri, bal, yumurta, süt ürünleri ve süt gibi tüm hayvansal ürünlerin kullanımından kaçınılan bir beslenme şeklidir (İlgaz vd., 2016: 45). Veganlık sadece beslenme şekli olarak değil, hayvanların kullanıldığı her türlü üretimi reddetmektedir. Bunu benimseyenler hayvanlar üzerinde test edilerek geliştirilen ürünleri kullanmaz, hayvanların kullanıldığı gösterilere gitmezler (Çetin, 2014: 2, Yegen ve Aydın, 2018: 96). İnsanların vegan hayat biçimini tercihlerinde farklı sebeplerden bahsetmek mümkündür. Kimi dini inançları nedeniyle (Sünnetçioğlu vd., 2017: 242), kimi ete duydukları tikslenme veya hayvan zulmüne karşı durma isteğiyle (Petti vd., 2017: 230) veganlığı tercih etmektedir.

İlk olarak İngiliz sanatçı Donalt Watson tarafından 1944 yılında “vegan” terimi kullanılmış (Kınıkoğlu, 2016:15), günümüze gelene kadar da hem hayat biçimi olarak tercih eden hem de bilimsel araştırmalarına konu eden sayısı katlanarak artmıştır (Leitzmann, 2014: 500). Bir kimlik kategorisi ve bir yaşam tarzı olarak veganlık, özellikle batıda, tarıma bağımlı olan kapitalist bir sistem ve onu bozucu olarak görülen, çevresel açıdan sorumlu tüketici seçimlerine izin veren bir özne konumu oluşturmaktadır. Dahası, veganlık, ünlülerin destekleri ve evrensel olarak kabul edilen sağlık yararları yoluyla giderek daha görünür hale gelmiştir (Wright, 2017).

3. Literatür Tarama

Avcı ve toplayıcı yaşam biçiminden yerleşik hayata geçilmesi ile birlikte hayata dahil olan zirai bitkiler, fotosentez ile güneşten aldıkları fiziksel enerjiyi kimyasal bağ enerjisine dönüştürür. İnsanlar da hayvanlar da bu enerji olmadan yaşayamamaktadır. Bitkiler insanlık tarihi boyunca bu nedenle gıda, giyim ve hastalıkların tedavisi için vazgeçilmez olmuştur (Çetiner, 2015: 25). Bu durum günümüz vegan anlayışıyla örtüşmektedir. Vegan beslenmeyi benimseyenler ise daha sağlıklı olduklarını düşünmektedir (Sünnetçioğlu vd., 2017: 242). Bu düşünceleri literatürdeki bazı çalışmalarla desteklenmektedir. Literatürde metabolik hastalıklar kaynaklı ölümlerin oranında azalma sağladığı, düşük vücut kitle indeksine neden olduğu (Çetin, 2014:10), kolon kanseri riskini azalttığı (Şanlıer ve Ertaş, 2018: 137) gibi sonuçları görmek mümkündür. Ancak tam tersi bir şekilde bu beslenme tarzını benimseyenlerin yeterli ve dengeli beslenemediğini iddia eden çalışmalar da literatürde görülebilmektedir. Vegan beslenmede alınan besinlerin daha düşük kalitede protein içermesi nedeniyle yetersiz kaldığı, hayvansal gıdalardaki kaliteli protein ile birlikte kalsiyum, demir, B 12 vitamini gibi mineral vitaminlerin olması gerekenden az olduğu vurgusunun yapıldığı çalışmalar da mevcuttur (Şanlıer ve Ertaş, 2018: 137). Özel diyetler gerektiren durumlara yönelik Dikme (2023) yaptığı çalışmada yaşlılarda vegan beslenmeyi değerlendirmiştir. Sağlıklı bir diyet olmasına rağmen, protein içeriğinin az olması nedeniyle, vegan beslenmenin kas kaybı riskine neden olduğunu ifade etmiştir (Dikme, 2023: 178). Bir diğer çalışmada sporcuların vegan beslenmesi işlenmiş ve sporcular için faydalı olabilecek bir tercih olduğu, karbonhidrat ağırlıklı beslenmenin avantaj sağlayabileceği ancak güç sporları için protein ihtiyacı oluşabileceği sonucu çıkartılmıştır (Altundağ ve Payas, 2021: 15). Günümüzde yemekler gastro turizmde çekicilik oluştururken aynı zamanda diğer turizm türlerinde tamamlayıcı konumdadır. Turizmde vegan menüleri değerlendiren bir çalışmada farklı kültürler ve ihtiyaçlara yönelik beslenmeye ve hayvan refahına dikkat çekilmiştir (Dilek, 2018: 14-15). Literatürde vegan mutfakla ilgili bir diğer çalışma konusu ise profil araştırmalarıdır. Vegan menüye sahip Gabo cafe'nin değerlendirildiği çalışmada müşteri profilinin önemli ölçüde kadınlardan oluştuğu ifade edilmiştir (Gürhan, 2023: 90). Yöresel yemeklerin vejetaryen mutfaka göre değerlendirildiği çalışmada ise Giresun özelinde değerlendirme yapılmış, ot ve sebze yemekleri nedeniyle vejetaryen beslenme açısından ön plana çıkabileceği şeklinde sonuçlandırılmıştır (Sezgin ve Ayyıldız, 2019: 579). Bu çalışma literatürde yöresel yemeklerde vejetaryen yemekleri değerlendirdiği görülen tek çalışma olup vegan özellik gösteren yöresel yemeklerle ilgili bir çalışmaya rastlanamamıştır.

Bitkisel üretimin ekolojik çevreye faydalı olduğu düşünülmektedir. Aymankey ve Topal (2022) yaptığı çalışmada gastronomide sürdürülebilirlik için sera gazı salınımını, karbon ve su ayak izini artıran hayvansal üretim yerine, bitkisel gıda tercih edilmesi gerekliliğini ifade etmiştir.

Kültür, toplumları birbirlerinden farklı kılar. Her toplumun kendine has özellikleriyle oluşan kültürel değerlerin içerisinde mutfak kültürü önemli yer tutmaktadır (Long, 2004: 24). Toplumun beslenme alışkanlıkları, kullandıkları araç gereçler, pişirme teknikleri, gıda ürünleri mutfak kültürünün temel öğeleridir (Güler, 2010: 24). Bölgeden bölgeye farklılık gösteren mutfak kültürü, yaşanan coğrafyanın sağladıklarıyla beraber, toplumun tarihi, aldığı göçler, yaptığı savaşlar, inanışları ile beslenerek şekillenir. Yöresel mutfak mirasının ve yöresel yemeklerin geleceğe taşınabilmesi bu açıdan önemlidir.

Muğla, coğrafi konumu itibarıyla Ege ve Akdeniz bölgeleri birleşim noktasında bulunan ve dolayısıyla her iki bölge özelliklerini taşıyan bir konumdadır. Bu durum mutfaklarına da yansımaktadır. Mutfak kültürünü etkileyen durumlardan biri de göçlerdir. Muğla, Nüfus mübadelesi ile gelen Giritlilerin yerleştiği illerden biridir. Giritlilerin Muğla'ya yerleşiminden sonra mutfaklarını etkilediği ve zenginleştirdiği söylenebilir (Atabey ve Çolakoğlu, 2022: 619). Fazla yağış alıyor olması nedeniyle ot çeşitliliği oldukça fazladır ve bu durum Girit mutfakları ile örtüşür durumdadır. İlave olarak Akdeniz

diyetine uygun sebzeler ile yapılan birçok yemeğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Deniz kenarında olması nedeniyle deniz ürünleri ve balıklar yönünden zengin mutfağa sahip olan Muğla’da iç bölgelerde yayla kültürü hakimdir. Muğla yemekleri, Ege ve Akdeniz mutfağının sentezi olmakla birlikte, mutfağında Yörük kültürünün de hakim olduğu bir ildir. Yörüklerin hayatlarında hayvancılık önemli bir yer tutmaktadır (Doğan ve Doğan, 2005: 700). Bu nedenle yemeklerinde et, süt ve süt ürünlerinin kullanımının fazla olduğu bilinmektedir. Görüldüğü üzere Muğla yemekleri hem ot yemekleri ve sebze yemekleriyle ön plana çıkarken aynı zamanda et yemekleri ve deniz ürünleri açısından da oldukça zengindir.

4. Yöntem

Nitel araştırma deseninde planlanan çalışmada doküman analizi yöntemi ile veriler elde edilmiş ve içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizi, yazılan veya söylenenlerin kategorileştirilmesini, kullanım sıklığının belirlenmesini hedeflemekte ve nicelleştirilmesini sağlamaktadır. İçeriğin çözümlenmesi ile veriler saptanıp özetlenebilir ve standardize edilebilir (Alanka, 2024: 69). Kaynak, Haziran 2024 ile Ağustos 2024 tarihleri arasında taranmış, tariflerin içerik bilgileri incelenmiş, vegan beslenmeye uygunluğu değerlendirilmiş ve tasnif edilmiştir. Tariflerden hayvansal ürün içermeyen, vegan özellik gösteren tariflerin isimleri, hangi yemek grubunda yer aldıkları belirlenerek kayıt altına alınmıştır. Doküman analizi için kullanılan kaynak, 2009-2022 yılları arasında Muğla’nın 13 ilçesinde tüm mahallelere ulaşılarak 60 yaş üstü yerel halk ile yapılan görüşmeler sonrasında elde edilen tariflerin bir araya getirildiği “Gocamandan Toruna Muğla Yemekleri” isimli kitaptır. Kitap Muğla Büyükşehir Belediyesi ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi işbirliğinde hazırlanan bir kaynak olarak 451 tarif içermektedir. Kitapta yemek guruplarına göre sınıflandırılmış her bir tarifiñ görseli ve QR kodlu videoları bulunmaktadır. İki dille yazılmış ve Muğla mutfağını uluslararası ulaşılabilir hale getirerek Gourmand Awards’da üç ayrı kategoride derece almış, son 25 yılın en iyi ikinci kitabı olarak ödüllendirilmiştir. Ülke genelinde Muğla mutfağının tanıtımına katkısı yanında dünyada Türk mutfağının tanıtımı açısından önemli bir kaynaktır. Bulunan en yeni, dünya literatüründe kabul edilmiş ve en geniş kapsamlı Muğla yemekleri kaynağı olması sebebiyle seçilen kitaptaki tarifler incelenerek vegan özellik gösterenler tespit edilmiştir. İlave olarak kitapta yer alan ve aynı zamanda coğrafi işaretleme sistemine dahil olan Muğla’ya ait tariflerde çalışmaya dahil edilmiştir. Doküman analizi ile gerçekleştirilen çalışma etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalar kapsamında olması nedeniyle etik kurul beyanı verilmemiştir. Muğla mutfak kültüründe yer alan yemeklerin yeterli ve dengeli beslenmeye, sağlıklı beslenmeye hizmet eden bir kültür olmasının yanı sıra özel tercihleri olan bireylerin de beklentilerini karşılayabilecek bir mutfak olduğunun sayısal verilerle gösterilebileceği bir çalışma olması nedeniyle önemli olduğu düşünülmektedir.

5. Bulgular

“Gocamandan Toruna Muğla Yemekleri” kitabı içerisindeki tarifler öncelikli olarak yemek guruplarına göre ayrıştırılmıştır. Her bir yemek grubu içerisinde yer alanlar tek tek incelenerek et, balık, deniz ürünü, sakatat, tavuk, süt, peynir, yoğurt, tereyağı, bal gibi hayvansal kaynaklı ürünlerin bulunduğu tariflerin tamamı elenmiş, bitkisel içerikli olanlar belirlenerek tablolştırılmıştır.

Tablo 1’de görüldüğü üzere “Gocamandan Toruna Muğla Yemekleri” kitabında 38 adet balık ve deniz ürünleri, 22 adet çorba, 55 adet et ve sakatat yemeği, 9 adet tavuk yemeği, 12 adet ekşileme, 7 adet sütleme, 25 adet borana ve yoğurtlama, 48 adet sebze ve ot yemeği, 21 adet pilav ve makarna, 26 adet ekmek ve hamur işi, 14 adet kahvaltılık yemeği, 40 adet salata, cacık ve turşu, 52 adet zeytinyağlı yemek, 10 adet mantar yemeği, 36 adet tatlı, 8 adet reçel, 10 adet kışlık hazırlık, 18 adet çay, kahve, hoşaf ile toplamda 451 tarif bulunmaktadır. Bu tariflerde hayvansal ürün kullanımı olmayan, tamamıyla bitkisel kaynaklı tarifler için vegan özellik gösteriyor demek mümkündür.

Tablo 1. Kaynak Kitapta Yer Alan Yemek Sayıları

Yemek grubu ismi	Yemek Sayısı	Vegan Yemek Sayısı	Vegan Yemeklerin Toplam İçindeki Oranı
Balıklar ve deniz ürünleri	38		
Çorbalar ve sulu yemekler	22	5	%1,10
Et ve sakatat yemekleri	55		
Tavuk yemekleri	9		
Ekşilemeler	12	12	%2,66
Sütlemeler	7		
Borana ve yoğurtlamalar	25		
Sebze ve ot kavurmalar	48	19	%4,21
Pilavlar ve makarnalar	21	1	%0,22
Ekmek ve hamur işleri	26	7	%1,55
Kahvaltı yemekleri	14	2	%0,44
Salata, cacık ve turşular	40	32	%7,09
Zeytinyağlı yemekler ve kızartmalar	52	44	%9,75
Mantar yemekleri	10	7	%1,55
Tatlılar	36	18	%3,99
Reçeller	8	7	%1,55
Kışık hazırlıklar	10	8	%1,77
Çay, kahve, hoşaf, atıştırmalık ve yağlar	18	18	%3,99
TOPLAM	451	180	%39,87

Kaynak: Tablo yazar tarafından derlenmiştir.

Yapılan doküman analizine göre vegan yemek özelliği gösteren tarifler;

Tablo 2’de görüldüğü üzere çorbaların %22,7 si vegan özellik göstermektedir. Kaynak kitapta bulunan 22 çorbada, tereyağı, oğlak kavurması, yoğurt veya süt bulunan örnekler çıkartıldıktan sonra Cin börülce çorbası, mürdümük çorbası, diritme, bakla çorbası, osman bulamacı çorbaları ile toplamda 5 çorba vegan özellik göstermektedir. Cin börülce olarak isimlendirilen ürün maş fasulyesine benzer, koyu renkli yuvarlak yapıya sahip bir baklagildir. Yabani bezelye olarak da bilinen bitkinin tohumlarına Fethiye ve civarında “mürdümük” denilmektedir (Atabey, 2023: 407).

Tablo 2. Vegan Özellik Gösteren Çorba Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Çorbalar	22	5	%22,7

Ekşileme Muğla mutfağında kullanılan ve Muğla mutfağına özgü bir pişirme tekniğidir. Muğla mutfağında sarımsak ve ekşi çok kullanılır. Bu yemek türü ise Muğla’nın tüm karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Zeytinyağlı yapılmakta, darı unu kullanılmakta, renk biberi ile renklendirilmekte, ekşi ve

sarımsak ile tatlandırılmaktadır. Sakaraltı olarak ifade edilen ilçelerinde “ekşileme” olarak, Sakarüstü ilçelerinde ise “teltör” olarak isimlendirilmektedir (Atabey, 2023: 127). Ekşilemesi yapılacak ürüne göre yemek isim almaktadır. Yemeğe ismini veren ürün hayvansal ürün olmadığı sürece bu pişirme tekniğinde hayvansal ürün kullanımı şart olan bir teknik olmaması nedeniyle bitkisel ürün ile yapılan ekşileme yemeklerinin tamamında vegan özellik olduğu söylenebilir. Tablo 3’te görüldüğü üzere kitaptaki tüm ekşileme tarifleri vegan özellik göstermektedir. Kaynak kitapta 12 ekşileme yemeği bulunmakta, hardal ekşileme, sılcan ekşileme, biber ekşileme, iç bakla ekşileme, turp otu ekşileme, cıntar ekşileme, börülce ekşileme, kuru patlıcan ekşileme, kabıklı ekşileme, hardal sündürme, taze fasulye ekşileme, kabak ekşileme ile toplamda 12 adet ekşileme yemeği vegan özellik göstermektedir.

Tablo 3. Vegan Özellik Gösteren Ekşileme Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Ekşilemeler	12	12	%100

Yapılan analiz ile Tablo 4’te görüldüğü üzere yaklaşık %40 oranında sebze ve ot kavurma tarifinin vegan özellik gösterdiği tespit edilmiştir. Ispanak kavurması, kokulu ot kavurması, hardal kavurma, pancar kavurma, kazayağı kavurma, pırasa kavurma, bakla kavurma, bulgurlu sılcan kavurma, bulgurlu ısırgan kavurma, gelincik otu kavurma, ebeğümeci kavurma, kazayağı kavurma, pazı sapı kavurma, radika kavurma, pazı kavurma, karışık ot kavurma, karnabahar kavurma, kabak kavurma, sirken kavurma olmak üzere toplamda 19 adet sebze ve ot kavurma yemeği vegan özellik göstermektedir.

Tablo 4. Vegan Özellik Gösteren Sebze ve Ot Kavurma Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Sebze ve ot kavurmalar	48	19	%39,5

Et, balık ve tavuk yemekleri dışında en az vegan özellik gösteren yemek grubu pilav ve makarna grubudur. Bundaki temel etken tereyağı kullanımıdır. Tereyağı yerine zeytinyağı kullanımı bu sayıyı artırabilir. Ancak mevcut duruma göre tüm pilav ve makarna tariflerinde tereyağı kullanımı söz konusu olduğu için Tablo 5’te görüldüğü üzere sadece domat bastı yemeği vegan özellik göstermektedir.

Tablo 5. Vegan Özellik Gösteren Pilav ve Makarna Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Pilav ve makarnalar	21	1	%4,7

Ekmek ve hamur işleri yemek grubu pilavlarda olduğu gibi vegan özellik beklenen yemeklerden oluşur. Pilavlarla benzer şekilde tereyağı gibi süt ürünleri kullanımı sayıyı düşürmektedir. Tablo 6 da görüldüğü üzere bazlama, çaykama, akıtma, Muğla simidi, içi boş, cızlampa, yufka ekmek olmak üzere 7 adet ekmek ve hamur işi vegan özellik göstermektedir.

Tablo 6. Vegan Özellik Gösteren Ekmek ve Hamur İşleri Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Ekmek ve hamur işleri	26	7	%26,9

Tablo 7’de %14 oranında vegan özellik gösteren tarif bulunmaktadır. Kahvaltı yemeklerinde yumurta, kavurma, tereyağı, süt ürünleri, bal kullanımı oldukça fazla olduğu için vegan beslenmeye pek uygun değildir. Ancak pekmezle yapılan “susam karması” ve “yetirmeç” ile 2 kahvaltı yemeği vegan özellik göstermektedir.

Tablo 7. Vegan Özellik Gösteren Kahvaltı Yemekleri Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Kahvaltı yemekleri	14	2	%14

Tablo 8’de görüldüğü üzere yüksek oranda vegan özellik gösteren yemek türü olarak salata tariflerini göstermek mümkündür. Bakla haşlama, yörük çorbası, bakla yaprağı salatası, koruk cacığı, yalancı turşu, kazayağı salatası, radika salatası, yer elması salatası, dilceek salatası, hardal otu haşlaması, gelincik salatası, ısırgan otu salatası, çiçek salatası, börülce salatası, yer elması salatası, dallampa, bakla yaprağı salatasının ikinci farklı tarifi, kuru börülce salatası, kelek salatası, su teresi salatası, semizotu salatası, turp otu haşlaması, düğlek turşusu, kaya kuruğu turşusu, istifno salatası, cibeş salatası, koruklu domates salatası, iç bakla salatası, peksimet salatası, şevketi bostan salatası, sirken ekşilisi, ocak turşusu ile toplamda 32 adet salata, turşu türü yemek vegan özellik göstermektedir.

Tablo 8. Vegan Özellik Gösteren Salata Türü Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Salata, cacık türü yemekler	40	32	%80

Tablo 9’da görüldüğü üzere zeytinyağlı yemekler grubu %85 oranında vegan özellik göstermektedir. Coğrafi konumu nedeniyle sebze ve zeytin üretiminin, kullanımının yoğun oluşu bu sonucu doğurmaktadır. Yarı yarıdan ayırmayan, ekşili taze bakla, dut yaprağı sarması, zeytinyağlı biber dolma, enginarlı iç bakla, zeytinyağlı iç bakla, pırasa kızartması, nohutlu körmeyen yahni, enginar sapı yahni, yaprak bezelye yahni, zeytinyağlı bakla, kabak çiçeği dolması, tırgış, sıralı fasulye, galle patlıcan, patlıcan kısırtma, ebegümeci yahni, gambilya fava, kuru börülce yahni, bulgurlu kuru domates, ekşili renksiz kereviz, turp otu kızartması, kabıklı, koruklu bamya, zeytinyağlı karışık dolma, zeytinyağlı bezelye, zeytinyağlı taze fasulye, zeytinyağlı sirken, çöpur soslu biber dolma, zeytinyağlı pazı sapı, yağlı badılcın, barbunya yemeği, barbunya taze fasulye, labada sarma, iğnelik yahni, yer elması yahni, cibeş yahni, fava, galle kabak, gök domat yahnisi, ıspanak sarma, börülceli gök domat yahni, pazı sarma, nohutlu pırasa yahni ile 44 adet yemek vegan özellik göstermektedir.

Tablo 9. Vegan Özellik Gösteren Zeytinyağlı Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Zeytinyağlı yemekler ve kızartmalar	52	44	%84,6

Tablo 10’da görüldüğü üzere çintar kavurması, çintar köftesi, kuzu göbeği ızgara, kuzu göbeği yahni, ekşili kuzu göbeği, ekşili çintar, çintar kebabı ile 7 adet ile %70 oranında mantar tarifi vegan özellik göstermektedir.

Tablo 10. Vegan Özellik Gösteren Mantar Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Mantar yemekleri	10	7	%70

Tablo 11’de görüldüğü üzere tariflerin %50 si vegan özellik göstermektedir. Vegan tarifler ise ezme bakkabağı tatlısı, yörük baklavası, nişasta helvası, kalbur hurması, ekmek tatlısı, fırın kuru incir, şıra peltesi, pelte, aşure, zerde, çetirmek yağması, besdel, kar şerbeti, incir uyutma, lokma, pekmezli nişasta helvası, pekmezli donma, şerbetli lokmadır.

Tablo 11. Vegan Özellik Gösteren Tatlı Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Tatlılar	36	18	%50

Bergamot reçeli, düğlek reçeli, domates reçeli, baba incir reçeli, ceviz reçeli, kozalak reçeli, turunc reçeli ile 7 adet reçel vegan özellik göstermektedir. Tablo 12’de görüldüğü üzere reçel tariflerinin %87,5’u vegan özellik göstermektedir.

Tablo 12. Vegan Özellik Gösteren Reçel Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Reçeller	8	7	%87,5

Tablo 13’te görüldüğü üzere %80 oranında kışık tarif vegan özellik göstermektedir. Bu tarifler köfter, cevizli sucuk, koruk baharı, toz biber, üzüm pekmezi, kurutulmuş sebzeler, kurutulmuş meyveler, harnup pekmezidir.

Tablo 13. Vegan Özellik Gösteren Kışık Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Kışık hazırlık	10	8	%80

Tablo 14’te ise çay hoşaf ve yağlarla ilgili oranlar verilmiştir. Tüm yağ, çay ve kahveler bitkisel üretimdir. Ada çayı, bergamot çayı, elma hoşafı, nane çayı, kuşburnu hoşafı, karışık hoşaf, armut hoşafı, mısır inciri, dağ kekiği çayı, mercanköşklü kahve, kızılan çayı, karabaş çayı, hibiskus çayı, koruk tellempe, koruk şerbeti, lokum kıstırma, sarı kantaron çayı, sarı kantaron yağı ile 18 tarif vegan özellik göstermektedir.

Tablo 14. Vegan Özellik Gösteren Çay, Hoşaf ve Yağ Tarif Sayısı ve Yüzde Değeri

Yemek Grubu	Tarif Sayısı	Vegan Tarif Sayısı	Vegan Yemek Oranı
Çay, hoşaf ve yağlar	18	18	%100

Türk Patent Kurumu Coğrafi İşaret portalında Muğla’ya ait yemek ve çorbalar kategorisinde yer alan 8 yemek değerlendirmeye alınmıştır. Bu yemekler 2025 yılı itibari ile Fethiye tarhanası, Milas ekşili köfte, Milas kanlı kavurma, Milas Vekilharıcı, Milas Çıntar kavurması, Muğla göce tarhanası,

Muğla köftesi ve Muğla sulu kebabıdır. Tablo 15’te Muğla’nın coğrafi işaretli yemeklerinin içerik bilgileri ve vegan özellik gösterme durumuna göre değerlendirilmesi görülmektedir.

Tablo 15. Muğla Coğrafi İşaretli Yemeklerin Vegan Özellik Değerlendirmesi

Yemek İsmi	İçeriği	Vegan Özellik Durumu
Fethiye tarhanası	Buğday, kuru soğan, kırmızıbiber, domates, yoğurt, ekşi maya, taze kekik, kuru kekik, taze nane, kuru nane, nohut, darı, kuru fasulye, börülce, sarımsak, kuru dane mısır, tuz.	İçeriğinde yoğurt bulunması nedeniyle vegan özellik göstermemektedir.
Milas ekşili köfte	Yağsız dana kıyması, özel amaçlı buğday unu, zeytinyağı, soğan, tuz, karabiber	Ana malzemesi dana kıyma olması nedeniyle vegan özellik göstermemektedir.
Milas kanlı kavurma	Köy tavuğu, soğan, tatlı ve acı yeşilbiber, domates, domates salçası, pul biber, tuz, zeytinyağı, su	Tavuk yemeği olması nedeniyle vegan özellik göstermemektedir.
Milas Vekilharcı	Buğday unu, su, zeytinyağı, yumurta, orta yağlı kıyma, zeytinyağı, maydanoz, pul biber, karabiber, tuz, tavuk veya et suyu, süzme yoğurt (kese yoğurdu), sarımsak, tereyağı, toz kırmızıbiber, maydanoz	Kıyma, yoğurt, tavuk veya et suyu, yumurta gibi hayvansal ürün içeriği nedeniyle vegan özellik göstermemektedir.
Milas Çıntar kavurması	Çıntar mantarı, kuru soğan, zeytinyağı, pul kırmızıbiber (acı, tatlı veya karışık), karabiber, tuz, limon, maydanoz, dereotu	İçeriğinde hayvansal ürün bulunmaması nedeniyle vegan özellik göstermektedir.
Muğla göce tarhanası	Buğday göçesi, su, tuz, kese yoğurdu, tarhana otu	Yoğurt içeriği nedeniyle vegan özellik göstermemektedir.
Muğla köftesi	İnek kıyması, gömlek yağı, tuz, soğan, maydanoz, domates, yeşil veya kurutulmuş biber, kızartılmış yağlı ekmek, karabiber ve kimyon	İnek kıyması ve gömlek yağı ile üretilmesi nedeniyle vegan özellik göstermemektedir.
Muğla sulu kebabı	Kemikli oğlak eti, su, oğlak kemiği ya da dana kaval kemiği, iç yağı, tuz.	Yemek içeriğinin tamamının hayvansal ürünlerden oluşması nedeniyle vegan özellik göstermemektedir.

Tablo15’te görüldüğü üzere toplamda 8 yemek işaretlenmiş olup bunlardan sadece “Milas çıntar kavurması” yemek vegan özellik göstermektedir. Bu yemekler işaretli olmasının yanı sıra kaynak kitapta da yer aldığı için ayrıca yüzde değeri verilmemiştir.

6. Sonuç ve Öneriler

Bireylerin bulundukları topluma, çevre ve ailenin tercihlerine göre damak tadı gelişmekte ve alışkanlıklar oluşabilmektedir. Nitekim birey kendi tercihini oluşturana kadar ailesinin ve bulunduğu toplumun beslenme alışkanlıklarına göre beslenerek büyütülmektedir. Vegan beslenmeyi tercih etmek, belli bir motivasyonla ve bilinçli bir şekilde gerçekleşir. Kişisel diyetlerde yöresel yemeklerin yerini vegan reçeteler alabilmektedir. Vegan beslenmeye yönelik tercihler sonucunda hayvansal protein içerikli yöresel yemekler daha az tüketilmektedir. Bu beslenme türünün bireysel olarak tercih oranı arttıkça toplumsal özellik gösterir hale gelmesi söz konusudur. Toplum içerisinde bir yemeğin daha az

tüketilmesi zaman içerisinde unutulmasına neden olabilir. İlave olarak bireyin alıştığı tatlardan uzak kalması beslenmede psikolojik doyumu olumsuz etkileyebilir. Kültürün değişkenliği ve zaman içerisinde kabul edilen, benimsenenlerle birlikte değişim gösterdiğinden yola çıkarak bu durumun sosyolojik anlamda da etkisinin olabileceği çıkarımını yapmak yanlış olmayacaktır. Bu çalışmada zengin bir mutfığa sahip olan Muğla'nın yöresel yemekleri içerisinde vegan özellik gösteren yemekler tespit edilmiştir. Böylece alışılan tatlardan uzak kalmadan vegan beslenebilmek mümkün olabilecek ve kültürel kayıplar daha az gerçekleşebilecektir. Yöresel yemeklerin özel beslenme şekillerine göre değerlendirildiği çalışmaların literatürde çok az sayıda olduğu görülmektedir. Sezgin ve Ayyıldız'ın (2019) Giresun özelinde yöresel yemeklerde vejetaryen yemekleri değerlendirmiştir. Vegan özellik gösteren yöresel yemeklerle ilgili bir çalışmaya rastlanamamakla birlikte Aktaş ve arkadaşlarının (2019), Ön Esen ve Kılıç'ın (2020) yaptığı çalışmalarda olduğu gibi bazı çalışmalar içerisinde vegan beslenmeye yönelik değerlendirmeler görmek mümkündür. Bu çalışma konuya farkındalık yaratması ve benzer çalışmaların farklı illerde yapılabilmesine öncülük edebileceği için önemlidir. Böylece yöresel yemekler ve mutfak kültürünün korunmasına hizmet etmenin mümkün olabileceği düşünülmektedir.

Kaynak olarak kullanılan "Gocamandan Toruna Muğla Yemekleri" eserinde toplam 451 yemek tarifine yer verilmektedir. Bu tariflerin tamamı incelendiğinde, farklı yemek gruplarına ait 180 yemeğin vegan özellik taşıdığı belirlenmiştir. Bu sayı, toplam tariflerin yaklaşık %40'ına karşılık gelmektedir. Elde edilen bulgular, Muğla'nın coğrafi konumu, iklim koşulları ve tarımsal üretim çeşitliliği dikkate alındığında, bölgenin bitkisel temelli yemekler açısından zengin bir mutfak kültürüne sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Muğla yöresel yemeklerinin Akdeniz beslenmesine uyumlu olması nedeniyle sağlıklı bir mutfak olduğunu söylemek mümkündür. Vegan özellik gösteren 180 tarife sahip olması durumundan yola çıkarak, özel tercihlere de hitap edebilecek özel bir mutfak olduğu çıkarımını yapmak mümkündür.

Toplumların beslenme tercihleri bireylerin beğenileri ile birlikte zorunlu veya isteğe bağlı tercihlerinden de etkilenmektedir. Sağlık gibi önemli konularda zorunlu beslenme tercihi yapılabildiği gibi, popülerlik, damak tadına uyum, çevresel hassasiyet veya hayvanlara duyulan sevgi gibi nedenlerle de isteğe bağlı tercihler oluşabilmektedir. Dolayısıyla hayvansal hiçbir ürünü kabul etmeyen vegan beslenme tarzı ile bitkisel kaynaklarla beslenme benimsenmektedir. Hem hayvansal hem bitkisel örnekleri barındıran yöresel mutfak ise korunması gereken bir mirastır. İlave olarak yıllarca yöresel mutfağın nimetlerinden faydalanan bireyde alışkanlıkların oluşması kaçınılmazdır. Çölyak gibi hastalıklar veya kişisel tercihler nedeniyle vegan beslenme benimsendiğinde ise yöreselden kısmen uzaklaşmak söz konusudur. Halbuki her bir yemek yöresel için önemlidir. Geleceğe aktarımında kayba uğramasını engellemek için onların kayıt altına alınması kadar tüketiminin devam etmesi de etkindir. Bu nedenle coğrafi işaretli ürünler ile bilgilendirme yapılan, Muğla yemeklerinin sergilendiği sitelerde "vegan özellik gösteren coğrafi işaretli yemekler veya ürünler" şeklinde bir ayrıştırma farkındalık açısından fayda sağlayabilir.

Vegan beslenmeye uygun olarak üretilen yöresel mutfak örnekleri vegan beslenme tercihlerini devam ettirirken yöreselinde korunmasına fayda sağlayabilecektir. Bu nedenle sadece tereyağı kullanımı nedeniyle listeye dahil edilmeyen yemeklerin zeytinyağı ile reçeteleri uyarlanabilir. Benzer şekilde badem sütü, hindistan cevizi sütü gibi bitkisel sütlerle yapılabilecek yoğurt kullanımı, vegan beslenenlerin yöresel Muğla yemeklerinden daha çok sayıda örneğini tüketebilmesine imkanı sağlanabilir. Vegan beslenen bireyler için bu uyarlamaların yapılması yemek alternatiflerini artırmakla beraber yöresel yemekleri korumak adına da faydalı olacaktır.

Turizm türlerinden biri de mutfak kültürünü tanıma ve deneyimi için gastro turizmdir. Ancak bu turizm türü özel bir beslenme şeklini benimseyenler için kısıtlar oluşturması nedeniyle tercih edilememektedir. Bu sonuç Aldemir'in (2024: 72) çalışmasındaki sonuçlarından biri olan Anadolu

turlarına katılan veganların yaşadıkları sorunlar içerisinde beslenme tercihlerine uygun yiyeceklerin sınırlı oluşu ifadesiyle örtüşmektedir.

Muğla Ege ve Akdeniz'in birleşim noktasında olması nedeniyle zengin bitkisel çeşitliliğe sahiptir. Bu nedenle yöresel yemekleri içerisinde bitkisel kaynaklı yemekler oldukça fazladır. Çalışma sonucunda yaklaşık %40 oranında vegan özellik gösteren yemeğe sahip olan Muğla, kültürel ve turistik zenginlikleriyle de ön planda olan illerden biridir. Muğla mutfağı bölgesel olarak Ege ve Akdeniz bölgesi illerindeki yöresel mutfaklarla benzerlikler gösterebilmektedir. Aydın mutfağının ot, sebze, meyve ve mantarların araştırıldığı tez çalışmasında (Gönen Kaya, 2019) hindiba, sarı ot, arapsaçı gibi benzer otların ve börülce, enginar gibi benzer sebzelerin pişirme hazırlama tekniklerinin de Muğla ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Didim Vegfest ile Türkiye'nin ilk vegan festivaline ev sahipliği yapmıştır (Aktaş vd., 2019: 981). Coğrafya, iklim ve ürünler bazında birbirine çok yakın özellik gösteren Muğla'da da vegan festivali yapmak mümkündür. Konuyla alakalı akademisyenlerin, belediyelerin, turizm müdürlüklerinin, aşçılık dernekleri, restoran ve otelciler birliklerinin işbirliği ile çalışmaların yapılması önerilmektedir. Böylece Muğla genelinde yapılan gastronomi festivallerine özellikli bir festival eklemek mümkün olacaktır. Bu durumun turist profilini ve sayısını olumlu etkileyeceği düşünülmektedir.

Muğla Türkiye için önemli turizm illerinden biridir. Var olanı korumak ve yeni turizm türleri ile sezona sıkışmış olan turizm hareketlerini farklı zamanlara taşımak, özel müşteri profiline yönelik turların düzenlenebilmesi için “vegan gastro rota” oluşturulabilir. Muğla'yı ziyaret eden turistler üzerinde yapılan çalışmada yöresel yemeklerin çekici motivasyonlar içerisinde yer aldığı görülmektedir. Destinasyon imajını artırmaya yönelik Muğla turizmcilerinin turizm ürünlerine odaklanması gerekliliği önerisi (Tatık, 2024: 86) vegan gastro rota önerisini desteklemektedir. Turizm ürünlerine örnek olarak gastro ürünler verilebilir. Doğada kendi kendine yetişen otlar sonbahar ve kış dönemlerinde toplanmakta kış dönemi Muğla yerel mutfağını zenginleştirmektedir. Yaz ve kış sebze ve meyvelerinin hasat ve tüketimi ise neredeyse tüm yıl boyunca kendi mevsimlerinde yapılabilmektedir. Vegan gastro rotalar otların toplanmasına, sebzelerin hasatına yönelik turlarla zenginleştirilebilir. İl genelinde zeytin ve zeytinyağı üretimi yapılmakla birlikte Milas ön plana çıkmaktadır. Coğrafi işaretli Milas zeytin ve ürünleri ekşili zeytini, Milas yağlı zeytini, Milas çekişge zeytini, Milas zeytinyağıdır (Coğrafi işaret portalı). Zeytin ve zeytinyağı üretiminin gözlemlenebileceği, zeytinli, zeytinyağlı yemeklerin hazırlığına katılımın sağlanabileceği zeytinyağı rotası için Seydikemer'den başlayan Milas'ta tamamlanan bir rota oluşturulması farklılıkların ve benzerliklerin deneyimlenebilmesi fırsatı da yaratabilecektir. Vegan beslenmeye hizmet edebilecek bir diğer ürün ise meyvelerdir. Yol üzerinde satılan meyve ve doğal sıkım taze meyve suları için de bir rota oluşturulabilmesi mümkündür. Coğrafi işaretli Fethiye kaya inciri, Köyceğiz portakalı, Bodrum mandarini ile Fethiye Nif'te yetiştirilen kiraz gibi örneklerin bir araya getirildiği, tanıtım ve tadımının yapılabileceği rota oluşturmak mümkündür. Son olarak mantar rotası önerilebilir. Nitekim Muğla yağış alan bir bölge olması nedeniyle festivali yapılan Üzümlü Kuzu göbeği ilave olarak çınar, doblan, trüf gibi özel mantarlara yönelik hem doğada toplanması hem de kültür üretim alanlarının gezilerek tadımlarının yapılacağı bir rota oluşturulması vegan beslenen turistler kadar diğer turistler için de dikkat çekici olabilir.

Bu rota önerileri ayrı ayrı değerlendirilebileceği gibi birkaçının veya tamamının bir arada düşünülebileceği “vegan gastro rota” oluşturulması yemekleri ile birlikte yerel ürünlere de farkındalık yaratabilecektir. Böylece gastro turizmi zenginleştirecek bir örneği daha literatüre ve sahaya taşımak mümkün olacaktır. Bu rota önerileri ile birlikte yerel halkın turizme dahil edilmesi ile yerel ekonomiye de fayda sağlayabileceği düşünülmektedir.

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarları, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The authors declare that they have no competing interests.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışma TÜBİTAK 2209 A “Muğla Yöresel Yemeklerinde Vegan Özellik Gösteren Yemeklerin Tespiti ve Yöresel Vegan Ürün Geliştirme” isimli öğrenci projesinden hazırlanmıştır. Proje no: 1919B012332100 TÜBİTAK 2209 A. Çalışma etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalar kapsamında olması nedeniyle etik kurul beyanı verilmemiştir.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. / This study was prepared from the student project titled TÜBİTAK 2209 A “Detection of Vegan Dishes in Muğla Local Cuisine and Development of Local Vegan Products”. Project No: 1919B012332100 TÜBİTAK 2209 A. The study does not need ethics committee approval; thus, an ethics committee statement has not been submitted.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author’s Contributions)

Yazarlar çalışmaya eşit oranlarda katkı sağlamışlardır.

The authors contributed equally to the study.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Alanka, D. (2024). Nitel bir araştırma yöntemi olarak içerik analizi: Teorik bir çerçeve. *Kronotop İletişim Dergisi*, 1(1), 64-84. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kronotop/issue/82784/1405579>
- Aktaş, N., Şen, A., & Çil, M. (2019). Gastronomi turizminde yeni bir eğilim: vejetaryen ve vegan festivaller. In VIII. National IV. International Eastern Mediterranean Tourism Symposium (pp. 976-983).
- Aldemir, T. (2024). Veganların Anadolu turlarındaki beslenme sorunları: turistler üzerine bir araştırma. *Tourism and Recreation*, 6(1), 66-75. <https://doi.org/10.53601/tourismandrecreation.1365974>
- Altundağ, Ö. Ö., & Payas, D. (2021). Sporcularda vejetaryen/vegan beslenme ve özel endişeler. *Unika Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(2), 101-117. <http://dx.doi.org/10.47327/unikasaglik.21>
- Atabey, S. & Çolakoğlu, Ü. (2022). Muğla Mutfak Kültürü Köken Araştırması, S. Sönmez, S. ve Ö. Işık (Ed.), Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Güncel Tartışmalar 1, (ss. 619-630). Duvar Yayınları.
- Atabey, S. (2023). Gocamandan Toruna Muğla Yemekleri, Muğla Büyükşehir Belediyesi yayınları.
- Aymankuy, Ş., & Topal, H. (2022). Vejetaryen/vegan beslenme felsefesinin gastronomide sürdürülebilirliğe etkisi. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(5), 670-682. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2022.984>
- Ayyıldız, S., & Sezgin, A. C. (2021). Vejeteryan/Vegan bireylerin yiyecek içecek işletmeleri tercihleri ve sorunları. *Journal of Tourism Research Institute*, 2(1), 1-16. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jtri/issue/60904/900390>
- Çetin, Z. (2014). Vejetaryen ve vegan beslenmesi, *Medikal Akademi*. <http://www.medikalakademi.com.tr/vejetaryen-ve-vegan-beslenmesi>
- Çetiner, S. (2015). Bitkiler ve insanlar. *Tarla Sera Dergisi*, 5 (63), 24-26. <https://core.ac.uk/reader/32328720>
- Doğan, M. & Doğan, C. (2005). Yörüklerin hayat tarzı. *Journal of Social Policy Conferences*, (49). <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusskd/issue/897/10043>
- Dikme, T. G. (2023). Yaşlılarda vegan beslenme: Derleme makale. *Acta Medica Ruha*, 1(2), 173-183. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8011416>
- Dilek, S. E. (2018). Türkiye’de vejetaryen/vegan oteller mümkün mü? Kavramsal bir tartışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 19(1), 1-18.
- Güler, S. (2010). Türk mutfak kültürü ve yeme içme alışkanlıkları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 24-30. <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423876631.pdf>
- Gürhan, N. (2023). Yemek, kimlik, mekân: Vegan kimliğin mekânsal temsili-Gabo Kitchen Kafe. içinde Vegan dünyayı anlamak veganlık üzerine toplumsal araştırmalar, 71-94.
- Ilgaz, A., Pınar, E. & Özdemir, S.Y. (2016). Bir tahakkuk biçimi olarak türçülük: etin cinsel politikası üzerine, *ONTO Online Psikoloji Dergisi*, Sayı 9, 44-48 <http://www.ontodergisi.com/birtahakkuk-bicimi-olarak-turculuk-etin-cinsel-politikasi-uzerine>
- Kaya, D. G. (2019). Aydın İlinde Yabani ot, sebze, meyve ve mantar Yemekleri Üzerine Bir Araştırma.(Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. <https://hdl.handle.net/20.500.12395/38717>
- Kınıkoğlu, M. (2016). Vegan Beslenme. Oğlak Yayınları.
- Leitzmann, C. (2014). Nutrition ecology: The contribution of vegetarian diets. *The American Journal of Clinical Nutrition*, 78(3): 657-659. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S000291652203369X>
- Long, M. L. (2004). Culinary tourism (2. Baskı).USA: The University Press of Kentucky.

Ön Esen, F., & Kılıç, B. (2021). Muğla Gastronomi Turizmi Potansiyelinin Turist Rehberlerinin Bakış Açısıyla İncelenmesi. *Sosyal, Beşeri Ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(10), 814-834. Geliş tarihi gönderen <https://www.sobibder.org/index.php/sobibder/article/view/124>

Petti, A., Palmieri, B., Vadalà, M. & Laurino, C. (2017). Vegetarianism and veganism: not only benefits but also gaps. a review. *Progress in Nutrition*, 19(3): 229-242. <https://www.researchgate.net/publication/320372169>

Sezgin, A. C., & Ayyıldız, S. (2019). Gastronomi alanında vejetaryen/vegan yaklaşımı; Giresun yöre mutfağı'nın vejetaryen mutfak kapsamında incelenmesi. *Siyasi Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya*, 1(1), 505-53.

Sünnetçioğlu, S., Mercan, Ş.O., Yıldırım, H.M. & Türkmen, S. (2017). Veganların restoranlarda karşılaştıkları sorunlar üzerine bir araştırma, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2): 241-252. HTTP Status 404 - /xmlui/bitstream/handle/20.500.11857/1740/1740.pdf

Şanlıer, N. & Ertaş, Y. (2018). Vejetaryen mutfak. F. Nizamlioğlu (Ed.), *Gastronomide güncel konular* (ss. 133-164). Billur Yayınevi ve Basımevi.

Şimşek, A. , Güleç, E. & Usta, S. (2020). Gastronomik ürün çeşitlendirme kapsamında veganlar ve çölyak hastaları için ürün geliştirme: kazandibi . *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* , 5 (1), 51-59 . DOI: 10.37847/tdtad.698196

Tatık, E. (2024). Turistlerin seyahat motivasyonlarının destinasyon imajı ve davranışsal niyetleri üzerindeki etkisi. *Turar Turizm ve Araştırma Dergisi*, 13(1), 60-95. <https://doi.org/10.7460/turar.1441248>

Türk Patent Kurumu Coğrafi İşaret Portalı <https://ci.turkpatent.gov.tr/cograf-i-isaretler/liste?il=48>

Wright, L. (2017). Introducing vegan studies, ISLE: *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, (24):4, 727-736, <https://doi.org/10.1093/isle/isx070>

Yegen C. & Aydın, O. B., (2018). Postmodern bir kimlik olarak veganlık ve bir çevrimiçi vegan ağının analizi, *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 28: 91-114. <http://iletisimdergisi.gsu.edu.tr/en/download/article-file/493242>

Terör Suçları Açısından Koşullu Salıverilme ve Denetimli Serbestlik Paradoksu The Paradox of Conditional Release and Probation for Terrorists

Ayyüce Erva Yalçın¹

DOI: [10.59445/ijephss.1662668](https://doi.org/10.59445/ijephss.1662668)

Atf / Cite: Yalçın, A. E. (2025). Terör suçları açısından koşullu salıverilme ve denetimli serbestlik paradoksu, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 8(4), 295-314, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1662668>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 21.03.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 27.06.2025

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Özet

Hükümlünün koridorun sonunda bir umut ışığı görebilmesi inancıyla hükümlü olarak girdiği infaz kurumundan ceza süresi dolmadan; topluma tekrardan uyum sağlayabileceği ve tehlike yaratmayacağı konusunda İnfaz Hâkimi tarafından şartlı tahliyesine karar verilebilmektedir. Bu süreçte bazı suçlar açısından koşullu salıverilme oranının artırılması veya hiç uygulanmaması infazda eşitlik ilkesine aykırılık olarak yorumlanmaktadır. Terör suçları hakkında koşullu salıverilme uygulanmayacağı veya uygulanacak oranın diğer suçlara oranla daha fazla olmasını içeren; 5275 Sayılı Kanun md. 107/16 ve Geçici 2.maddesi, 3713 Sayılı Kanun'un 17.maddesinin son fıkrası söz konusu durumları konu edinen maddelerdir. Çalışmanın metodolojisinde, ilk olarak söz konusu maddelerin infazda eşitlik ilkesine aykırı olduğu düşüncesinde bulunan görüşlere, dayanak noktalarına yer verilecek ardından Anayasa Mahkemesi'nin önceki dönemlerde verdiği kararların sentezi yapılarak ve doktrindeki diğer görüşler esas alınarak infazda eşitlik ilkesine aykırı bir durumun olmadığı açıklanacaktır. Nitekim çalışmanın amacı, suçluların topluma tekrar kazandırılmasının ceza hukukunun temel ilkelerinden olmasının bilinciyle; "topluma tekrardan kazandırılacak suçlular" ile "topluma tekrardan kazandırılmayacak suçluların" birbirinden ayrılması gerekliliğini ortaya koymaktır. Bir diğer ifadeyle, her suç açısından koşullu salıverilme müessesinin varlığı; devletin birliği ve ülkenin bölünmez bütünlüğüne zarar verdiği yerde bir adım geriye atabilmelidir. Bunun nedeni yasa koyucunun kamu yararı amacıyla hareket edebilme istencidir. Yasa koyucu koşullu salıverilmeye hangi mahkumların ne oranda bu kurumdan yararlanabileceklerini belirleyebilme yetkisine sahiptir. Terör suçları ile diğer suçlar arasındaki ayrılık doğal olarak bunlara ilişkin cezaların yerine getirilmesinde de farklılıklar yaratabilmektedir. Bunun ölçülerini toplumsal gereksinimler göstermektedir. Değişik eylemler için değişik yaptırımların öngörülebilmesi yasa koyucunun takdir alanına girmektedir ve makalede koşullu salıverme yönünden kimi suçlar için ayrı kurallar konulmasının eşitlik ilkesine aykırı yorumlanamayacağı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şartlı Tahliye, İnfaz Kanunu, Terör Suçları.

Abstract

The inmate can be conditionally released by the Execution Judge before the end of their sentence in the belief that they can see a glimmer of hope at the end of the corridor and can reintegrate into society without posing a danger. In this process, increasing the conditional release rate for certain crimes or not applying it at all is interpreted as a violation of the principle of equality in execution according to Law. These articles that address situations where conditional release will not be applied to terrorist offenders or where the rate of conditional release will be higher than for other crimes. In the methodology of the study, first, the opinions that consider the aforementioned articles to be contrary to the principle of equality in enforcement will be presented, followed by a synthesis of the decisions made by the Constitutional Court in previous periods and other opinions in the doctrine. Indeed, the purpose of the study is to highlight the need to distinguish between "offenders who can be reintegrated into society" and "offenders who cannot be reintegrated into society." In other words, the existence of the institution of conditional release for every crime should take a step back where it harms the unity of the state and the indivisible integrity of

¹ Doktora Öğrencisi / Graduate Student, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hukuk ABD / Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Law, Ankara, Türkiye, yalcinayyuce@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7463-6779>.

Ayyüce Erva Yalçın

Terör Suçluları Açısından Koşullu Salıverilme ve Denetimli Serbestlik Paradoksu

Vol: 8 Issue: 4

Summer 2025

the country. for public interest. The legislator has the authority to determine which prisoners are eligible for conditional release and to what extent. This situation cannot be interpreted as contrary to the principle of equality.

Keywords: Conditional Release, Execution Law, Terrorist Criminals.

1. Giriş

Sırf şüpheli olarak gösterildiği için yargılamanın sonunda suçlu olup olmadığına bakılmadan ceza alan bireyin içinde bulunduğu hukuk sisteminden, suçlunun bilimsel olarak araştırma konusu yapıldığı ve davranışlarının incelendiği bir düzene geçiş kolay olmamıştır. Araştırmaların suçtan çok suçluya yönelik yapılması cezanın bireyselleşebilmesi ve hakkaniyetli bir yaptırım uygulanabilmesi için başvuru yöntemlerinden olmuştur (Erem, 1996: 225).

Bir başka ifadeyle, suç işleyen kişinin salt o haksız fiilin faili olarak görülmesinden öte, onu bu duruma iten sebepler üzerinde durulmuştur (Beccaria, 2004: 149-150). Bu durum kişiyi suçsuz çıkarmaya yönelik faaliyetler olarak düşünülmemelidir. Aksine, kişiye modern hukuk düzeni içerisinde hak ettiği cezayı alabilmesi için doğru bir yaklaşımın benimsenmesine olanak sağlanmıştır. Her durumda olduğu gibi bu konuda da aşırıya kaçılması, bir diğer ifadeyle toplumsal gerçeklikten, dış dünyadan, insandan bağımsız salt İnfaz Kanunundaki metne dayalı bir uygulamaya sebebiyet verilmemesi gerekmektedir. Nitekim sanık ne işlediği suçtan ağır bir yaptırımla karşılaşmalı ne de daha hafif bir ceza almalıdır. Bunun sağlanabilmesi için de koşullu salıverilme ve denetimli serbestlik adı verilen İnfaz Hukukunun sükreleri ortaya çıkmıştır (Özen ve Hafizoğulları, 2021: 102).

Bu sükreler, ıslahı mümkün olan faillerin belli başlı bazı şartları taşıması halinde devlet ve yasalar tarafından oluşturulan alternatif bir ceza infaz şeklidir. Devlet bu kurumların aracılığıyla suçlunun topluma geri kazandırılabilir durumda olup olmasına göre sınıflandırmalar ve belli aralıklarla değerlendirmeler yapmaktadır. Buraya kadar anlatılanlar dahi, cezanın ne denli bireyselleştirildiğini göstermeye yeter niteliktedir (Toroslu ve Toroslu: 2023: 23). Böyle bir hukuk düzeninde ise cezaların orantılı bir şekilde uygulandığını söylemek yanlış olmayacaktır (Yavuz, 2018: 21).

Pratiğe geçildiğinde ise durum farklıdır. Koşullu salıverilme denetim ve gözlem sürecinden uzak bir şekilde uygulanmaktadır. İnfaz aşamasında hükümlülerin her birinin durumlarının bağımsız bir şekilde gözlemlenmeden çoğunun koşullu salıverilmeden yararlanmasına izin verilmesi kurumun amacına hizmet etmemektedir. Birtakım nedenler yüzünden hükümlülerin ıslahına yönelik çalışma ve eğitim programlarının süregelen basit bir uygulamaya dönmesi koşullu salıverilmeyi de işlevsiz kılmaktadır.

Teori ve pratikteki bu ayrılık belirtildikten sonra, çalışmanın asıl konusu olan infaz hukukunda bazı suçlar açısından koşullu salıverilme için infaz kurumunda geçirilmesi gereken sürelerin aynı olmaması eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanmaktadır. Kamu hassasiyeti ve toplum vicdanı adına bazı suçların infazının farklı olmasının eşitlik ilkesine aykırı yorumlanamayacağını; aksine suçlar ve cezalar arasında denge kurulacağı kanaatinde olanlar mevcut olduğu gibi tam tersi görüşler de doktrinde yer almaktadır (Şen ve Berkün, 2022: 23).

Söz konusu suçlar hakkında Anayasa Mahkemesi'ne birçok kez iptal istemli başvuruda bulunulmuştur. Bu başvuruların bir kısmı iptal kararıyla sonuçlanmıştır. Geri kalan kısmı infaz sisteminde yasa koyucuya ve hukuk adı verilen normlar bütünü'nün içinden çıktığı toplumsal gerçekliğe verilen önemi hatırlatmıştır. Bu kapsamda iptal kararı istenen suçların eşitlik ilkesine aykırı bir düzenlemeye tabi tutuldukları olgusundan hareket edildiğinde infaz sistemindeki çoğu uygulamanın iptal edileceği gibi yanlış bir sonuca varılacağına değinmiştir. Nitekim suçlunun ıslahı amacını unutmadan fakat suçu da devreden çıkarmadan ilerlemek gerektiği yinelenmiştir.

Çalışmanın önemi bu noktada devreye girmektedir. Nitekim modern ceza hukuku suçtan ziyade suçluyu mercek altına alan bir sistem oluşturmuştur. Bu sistemin içinde suça ağırlık verilmemesi terör suçları açısından ülke için tehlike yaratacak durumlara sebebiyet verebilecektir. Bu durumda ortaya çıkacak olan kamu yararı kavramı yasa koyucunun dikkate alması gereken bir değere dönüşecek ve yasa koyucunun bu yararı gözeterek bazı suçlar açısından değişikliklere gidebileceği anlaşılabilir olacaktır.

Yasa koyucunun kullanacağı takdir yetkisi sonucu yorum yoluyla topluma kazandırılacak suçlar ve topluma kazandırılmayacak suçlar şeklinde iki ayrı kategorilendirme yapılmıştır. Bu kategorilendirmenin çıkış noktasını nesnel tutmak amacıyla kamu yararı kıstası kullanarak ayrıma gidildiği ayrıca belirtilmiştir.

Bu kapsamda çalışmanın ilk bölümünde kavramsal çerçeve oluşturabilmek açısından koşullu salıverilme ve denetimli serbestlik kurumlarına yer verilecektir. Bu kurumların yapıları, özellikleri ve İnfaz Hukukundaki yeri belirlendikten sonra terör suçluları açısından hangi farklı düzenlemeler yapıldığı saptanacaktır. Söz konusu kısımda Anayasa Mahkemesi'nin 1991 yılında iptal suretiyle önüne getirilen davada verdiği karara ve karşı oy yazılarına değinilerek tez-antitez çalışması yapılacaktır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Öcalan/Türkiye Kararında herhangi bir terör suçlusunun koşullu salıverilmeden faydalanamayacağı olgusunun umut hakkını zedeleyeceğini gerekçe göstererek verilen ihlal kararı hakkında inceleme yapılacak ve ülkemiz açısından bu kararın uygulanamayacağı fikri Türkiye'de anayasal denetimi yürüten en yüksek yargı organı olan Anayasa Mahkemesi Kararları ile desteklenerek eleştirilecektir.

2. Tarihsel Gelişim

İlk olarak 5275 Sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un 107.maddesinde düzenlenen koşullu salıverilme kurumu yasa koyucunun, mahkûma işlediği suçun belli bir kısmını iyi halli olarak cezaevinde geçirmesi halinde, ıslah olduğuna dair bir ortak kanıya varıldığında cezasının geri kalanını dışarıda çekmesi şeklinde verdiği şanstır. Bu sebeple yasa koyucunun bu kurumu ihdas etmesinin sebebi mahkûmun tekrardan topluma kazandırılabilmesi ve bir umut hakkı tanıma istencidir.

Aristoteles'ten beri insanın biyolojik yapısı gereği toplumsal bir varlık olarak diğer insanlarla bir arada yaşama ihtiyacı duyduğu bilinmektedir (Güriz, 2017: 1). Bu şekilde hem kendi yaşantısını kolaylaştıracak olup hem de dış tehditlere karşı güvenliğini sağlayabileceği bir mekanizmaya sahip olmuş olacaktır. (Yalman, 2005: 15). Bunların sonucunda toplumun kendini ayakta tutabilmesi için belli kuralların bulunması gerekmektedir. (Dinçkol, 2000: 41). Bu kuralların başında hukuk kuralları gelmektedir (Derdiman, 2015: 5). Hukuk toplumda kendiliğinden oluşmamıştır. Toplumun sürdürülebilirliği için belli davranış biçimleri hukuka uygun, geri kalanı hukuka aykırı olarak kabul edilen bir değer sisteminden geçmiştir (Yalman, 2005: 16). Bunun yanında önceden belirlenmiş kuralların varlığı hukuki güvenliği de beraberinde getirecektir (İldır, 2012: 3).

Latin deyimine göre: “ubi societas, ibi jus” yani “nerede toplum varsa, orada hukuk vardır (Güriz, 2017: 2). Hukukun ortaya çıkışı toplum sayesinde. Hukuksuz toplum, toplumsuz hukuk olmaz. Hukuk toplumun iradesini ifade etmektedir. Hukuk, toplumun ürünü olduğu için ve belli algılama biçimleriyle gözlemleyip edinilen bir bilgiye dayanması sebebiyle “a posteriori” bilgidir (Güriz, 2017: 20). Bir diğer ifadeyle toplumun iradesini ortaya koyma amacıyla toplumun uğraşısıyla hukuk ortaya çıkmıştır. Bu sebeple toplum, insan, hukuk kavramları birbirinden ayrı tahayyül edilemez ve edilmemelidir. Çıkış noktaları birbirine bağlı unsurlar ayrı şekillerde ele alınırsa çeşitli sıkıntılar cereyan edecektir. Bu sıkıntılardan biri de koşullu salıverilme kurumunun otomatik her suça aynı oranda uygulanması düşüncesinin ortaya çıkmasıdır. Burada devreye toplumun iradesini yansıtan hukukun bu kurumu oluşturan yasa koyucuya etkisinin ne derecede olması gerektiği konusu girmektedir. (Özen ve Hafizoğulları, 2024: 15).

Toplumun iradesini yansıtan hukuk dolaylı olarak amacı da beraberinde getirmektedir. İrade varsa, amaç da vardır ve bu amaç toplumun varlığına, sürekliliğin sağlanmasına ilişkin güvencedir. Toplumsal Sözleşme Teorisi'nden beri toplumun belli şartlar dahilinde hukuku oluşturduğu ve onun amaçsız olamayacağı belirlidir. Bunun yanında doğa bilimlerinin salt bilimsel gerçeğe ulaşmak dışında

bir amacı bulunmamaktadır fakat hukukun o normu koyarken gerçekleştirmek istediği hedefler ve amaçlar vardır (Güriz, 2017: 28). Bu anlatılan gerekçelerin sonucunda; koşullu salıverilme oranının her suça aynı oranda uygulanması toplumun varlığına ve sürekliliğine hizmet etmemektedir. (Özen ve Hafizoğulları, 2024: 17).

Bir yandan da günümüzdeki ceza hukukunun amaç kavramına hangi taraftan baktığına değinilmesi gerekmektedir. Nitekim ceza hukukunun amacı toplumun varlığı ve sürekliliğin sağlanmasına ek olarak toplumun ilerlemesi, gelişmesi gibi unsurları da kapsama dahil ettiği saptanmıştır. Makalede değinildiği üzere koşullu salıverilmenin terör suçluları açısından farklılaşmasını veya bu suçlular açısından uygulanmaması gerektiğini savunan muhalif görüşler bu kısma dayanmaktadır. Nitekim koşullu salıverilme gibi hükümlülerin tekrardan topluma kazandırılmasına olanak veren kurumlar sayesinde toplumun ilerlemesi ve gelişmesi sağlanmaktadır. Buradaki denge kurulurken mahkûmun topluma kazandırılabilir bir suçlu olup olmadığının tespiti hakkaniyetli sonuçlara götürecektir. Bunun tespiti yapılırken turnusol görevi gören esas belirleyici ise hukukun toplumun iradesini yansıttığı gerçeği ve süregelen bu iradeyi ortaya çıkarıp söz konusu duruma uyarlamaktır. (Özen ve Hafizoğulları, 2024: 22).

Topluma kazandırılabilir suçlular veya topluma kazandırılmayacak suçlular arasında böyle bir ayrımın yapılması da yeni değil, bizatihi hukuk kendisidir. Bunun nedeni hukuk düzeninin de kanunları koyarken hukukça himayeye layık çıkar ile hukukça himayeye layık olmayan çıkar arasında bir ayrım yapmasıdır. Belli davranış biçimleri hukuka uygun, geri kalanı hukuka aykırıdır. Bunun kararı verilirken belli değerlendirmeler yapılmak zorundadır. Çünkü “olması gerekeni” ortaya koymak başlı başına bir değerlendirme gerektirir. Bir diğer ifadeyle, hukukun ulaşmak istediği en üst nokta olan adalet; ancak bu şekilde sağlanabilecektir. Çünkü belli bir yerdeki adalet anlayışı kişiye, topluma ve zamana göre değişebilmektedir. (Gürkan, 2015: 20). Toplum içerisinde süregelen zaman içerisinde geçirdiği süreçler terör suçluları açısından böyle bir düzenlemenin yapılmasının adil olduğuna göstergedir (Yalman, 2005: 29) çünkü hukuk var oluş nedeni olan toplumu hesaba katmadan (Dinçkol, 2000: 41), onun belirlediği değerleri gözetmeden salt soyut kavramlarla hareket ediyorsa bizatihi kendisi sorun yaratıcı olmaktan kurtulamayacaktır. (Aral, 1993: 441).

3. Koşullu Salıverilme

Yukarıda ifade edildiği üzere koşullu salıverilme başta suçlunun cezasının bireyselleştirilmesi adına uygulanan bir kurumdur. Yargılama sırasında hâkimin suçlunun davranışlarını gözlemleyebilecek kadar vakti olmamaktadır (Kunter ve Yenisey, 1998: 109). Bu sebeple ceza yeteri kadar bireyselleşememektedir. Koşullu salıverilme ve denetimli serbestlik kurumları eliyle faile umut verilebilmesi ve davranışlarını düzeltmesine yol açılmaktadır (Yurtcan ve İrtiş, 2023: 124). İnfaz kurumunda geçirilen süreler gözetime ve denetime önem verildiği takdirde hastanede gerçekleştirilen rehabilitasyonlardan bir farkı kalmamaktadır (Aktaş, 2008: 307). İşlediği suç nedeniyle ceza infaz kurumunda bulunan ve cezasının infazını çekmeye başlayan hükümlü belli bir süre sonra; infazı henüz tamamlanmamışken, koşullu salıverilerek cezasının kalan kısmını dışarıda çekmeye devam etmektedir (Özgenç ve Şahin, 2023: 126). Bu sebeple koşullu salıverilme müessesesi infaz hukukuna ait bir kurumdur. Ne hak ne atıftır, koşullu salıverilme bir ceza infaz şeklidir (Özgenç, 2021: 32).

Koşullu salıverilen hükümlünün cezasının infazı yukarıda da belirtildiği gibi daha tamamlanmamıştır. Dışarıda geri kalan süre işlemeye devam etmektedir (Şen ve Berkün, 2022: 23). Bu kurum sadece devlete değil bireye de belli başlı ödevler yüklemektedir. Nitekim, cezaevindeki süresini iyi halli olarak değerlendirmeleri gerekmektedir. Düzenli aralıklarla kontrol edilen bu durum ne kadar gerçeği yansıtıyorsa kurum amacına o kadar yaklaşmış olacaktır (Aktaş, 2008: 310).

Bu kurumun aleyhine olan görüşlere bakıldığında; infaz aşamasında hükümlülerin durumları gözlemlenmeden tüm hükümlülere peşinen aynı oranda koşullu salıverilme süresi tanınmasının gerçekçi olmaması, cezaevlerinin doluluk oranlarının azaltılması ve ücretsiz iş gücü olarak kullanılması amacının ıslah amacından öne çıkması, hükümlülerin ıslahına yönelik çalışma ve eğitim programlarının yetersiz olmasıdır (Bozdağ, 2021: 67-70).

Bir hükümlünün koşullu salıverilme kurumundan faydalanabilmesi için infaz kurumunda geçirmesi gereken süreyi iyi halli olarak tamamlaması gerekmektedir. Bu tanıma göre koşullu salıverilmenin iki şartı bulunmaktadır. İlki, hükümlünün mahkûm olduğu hapis cezasının belli bir kısmının infaz kurumunda çekilmiş olması, ikincisi ise infaz kurumunda geçirdiği bu süreyi iyi halli olarak tamamlamış olması gerekmektedir (Akbulut, 1996: 178).

3.1. Mahkûm Olunan Cezanın Belli Bir Miktarının İnfaz Kurumunda Çekilmesi

Koşullu salıverilme sadece hükmü kesinleşmiş ve hapis cezası ile cezalandırılan hükümlülere tatbik edilmektedir. Bazı suçlar açısından ise failin pişmanlık duyduğundan emin olunabilmesi için hapisnede daha fazla zaman geçirmesi gerekmektedir (Aktaş, 2008: 315).

Hükümlünün infaz kurumunda geçirmesi gereken süre; işlediği suça göre değişkenlik gösterir. Süreli hapis cezalarında mahkûm olunan cezanın yarısının infaz kurumunda çekilmesi gerekmektedir. Ancak kasten öldürme, neticesi sebebiyle ağırlaşmış yaralama suçu, işkence suçu, cinsel saldırı suçu (madde 102, ikinci fıkra hariç) gibi devamına 5275 Sayılı Kanun'da yer verildiği bazı istisnai suçlarda, bu suçların ağırlığından kaynaklı olarak süreli hapis cezası da olsa cezanın üçte ikisinin infaz kurumunda çekilmesi gerekmektedir (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685). Ancak bu sözü geçen istisnai hallerde dahi ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına mahkûm edilmiş olanlar otuz yılını, müebbet hapis cezasına çarptırılmış olanlar ise yirmi dört yılını iyi halli olarak ceza infaz kurumunda çekilmesi halinde koşullu salıverilme uygulanabilecektir.

Suç işlemek amacıyla örgüt faaliyeti çerçevesinde suç işlenmesi halinde ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına mahkûm edilmiş olan otuz altı yılını, müebbet hapis cezasına mahkûm edilmiş olan ise otuz yılını infaz kurumunda iyi halli olarak geçirmesi gerekmektedir. Bunun yanında süreli hapis cezalarında yarısını değil, 2/3'sini cezaevinde çekmesi halinde koşullu salıverilecektir. Örnek verilecek olursa; normalde, kasten yaralama suçunun basit şeklinden mahkûm edilen süreli hapis cezasında; hükümlü cezasının yarısını infaz kurumunda çekmesi halinde koşullu salıverilme gereği cezasının kalan kısmını dışarıda tamamlayacaktır fakat suç işlemek amacı ile oluşturulmuş bir örgütün faaliyeti çerçevesinde kasten yaralamanın işlenmesi halinde, üçte ikisini infaz kurumunda geçirmek zorundadır (Akkaya, 2021: 461).

Koşullu salıverilme oranı üçte ikiden fazla olan suçlar bakımından ise tabi oldukları koşullu salıverilme oranı uygulanmaktadır (Atalay, 2021: 165). Bu konuda da bir örnek vermek gerekirse; cinsel saldırı suçundan mahkûm olan bir hükümlü, İnfaz Kanunu md. 188/9 gereği infaz kurumunda cezasının dörtte üçünü iyi halli geçirirse dışarı çıkabilecektir (Soyaslan, 2021: 180). Bu durumda İnfaz Kanunu md. 107/4'e geri dönersek; söz konusu suç için belirlenen oran üçte ikiden fazla olduğu için; dörtte üç oranı cinsel saldırı suçu için uygulanmaya devam edecektir (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685).

Ancak bu süreler denklemin içine ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası veya müebbet hapis cezası girdiğinde değişecek ve süreler farklılaşacaktır. Örnek vermek gerekirse; bir ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası ile süreli hapis cezasına mahkûmiyet hâlinde en fazla kırk yıl sonra kişi koşullu salıverilmeden faydalanabilecektir (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685).

İnfaz Kanunu sisteminde çok sayıda suçtan dolayı birden fazla hapis cezasına mahkûmiyet halinde, bu birden fazla hapis cezasının toplanarak infazı söz konusu olmayacaktır. Bir suçun cezası çekildikten sonra, diğer suçun infazına başlanacaktır (Atalay, 2021: 167).

CGTİHK’da sayılan bazı suçlardan dolayı süreli hapis cezasına çarptırılan mahkûmların; İnfaz Kanunu md. 108/9 gereği, cezasının dörtte üçünü infaz kurumunda çekmesi gerekmektedir. Bu suçlar, nitelikleri itibariyle toplumu zedeleyen, manevi olarak sarsıcı suçlar olması sebebiyle böyle bir düzenleme yapılmasına karar verilmiştir. (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685).

Terörizmin Finansmanı Suçu açısından konuya bir açıklık getirilmesi gerekmektedir. Bilindiği üzere Terörizmin finansmanı suçu 6415 sayılı “Terörizmin Finansmanının Önlenmesi Hakkında Kanun”da düzenlenmektedir. Bu kanunun 4.maddesine göre; terörizmin finansmanı suçunun infazında TMK’nın infaza ilişkin hükümleri uygulanacağı ibaresi ile 3713 sayılı kanuna yollama yapılmıştır. Terörizmin Finansmanının Önlenmesi Hakkında Kanun, Kanun No: 6415, Kabul Tarihi: 07.02.2013, R.G. Tarihi: 16.02.2013, S: 28561.) Bu takdirde; terörizmin finansmanı suçu açısından da durum değişmeyip; bu suçtan mahkûm olan kişi cezasının dörtte üçünü infaz kurumunda çekmediği sürece şartlı tahliye kurumundan yararlanamayacaktır (Sağıroğlu, 2021: 323).

Ancak belirtmek gerekir ki; İnfaz Kanunu md. 107/2 gereği; Terörle Mücadele Kanunu kapsamına giren suçların, cinsel saldırı (TCK md. 102), Çocukların cinsel istismarı (TCK md. 103), Reşit olmayanla cinsel ilişki (TCK md. 104) ve cinsel taciz (TCK md. 105) suçlarının, uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti suçunun (TCK md. 188) failinin çocuk olması halinde (Türk Ceza Kanunu, Kanun No: 5237, Kabul Tarihi: 26.09.2004, R.G Tarihi: 12.10.2004, S: 25611.); bu suçlardan dolayı mahkûm olduğu cezanın üçte ikisini infaz kurumunda çeken fail şartlı tahliyeden yararlanabilecektir (Maden, 2020: 642). Bu grupta yer alan istisnai suçlardan birini işlemekten dolayı mahkûm olunan, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasının otuz dokuz yılının, müebbet hapis cezasının otuz üç yılının infaz kurumunda iyi halli olarak çekilmesi halinde şartlı tahliyeden yararlanılabilecektir (Kamer, 2007: 179).

Koşullu salıverilme, hükümlünün bir ceza makinesine dönüşmemesi açısından uygulanan bir kurumdur. Hükümlünün bir gün cezaevinden çıkma ümidi, hareketlerinin değişmesine, kendisine verilen şansı kullanmasına sebep olmaktadır. Diğer türlü, hükümlünün topluma tekrardan katılamayacak olması veya çok uzun süre ceza infaz kurumunda kalacak olması; onu hayatının sonuna kadar suç işlemeye teşvik edecektir (Giden, 2008: 76).

Suçların tekrerrüri konusuna gelindiğinde; çalışmanın konusuna girmemekle birlikte mevzuatta yeni düzenlemelerle beraber tekrerrürün suçun cezasını ağırlaştıran bir neden olarak değil; toplum açısından daha fazla tehlikeye neden olma hali olarak kabul edilmekte olduğunu belirtmek gerekmektedir.

3.2. Mahkûmun İyi Halli Olması

Hükümlünün cezasının infazı tamamlanmadan dışarı çıkabilmesi için infaz kurumundaki zamanını iyi halli olarak geçirmesi gerektiği ilk bölümde belirtilmiştir. Bu bölümde buna ek olarak serbest bırakılan hükümlünün cezası dolana kadar dışarıda geçirdiği süre içinde; bir diğer ifadeyle denetim süresi içinde de iyi halli olması gerektiği belirtilecektir.

İnfaz Hukukunda “iyi halli olma şartı” kesin kanuni karine varsayılmış ve Modern Ceza Hukukunun fonksiyonlarından olan hükümlüye bir şans tanıma veya pişmanlık gösterdiğinin anlaşılması gibi kavramların içi boşaltılmıştır ve bunun yanında iyi halin tespitinde Ceza İnfaz

Kurumlarının idare ve gözlem kurullarına daha geniş takdir yetkisi tanımıştır. Bu noktada verilen yetkinin keyfi bir şekilde kullanılmaması gerekmektedir (Şen ve Berkün, 2022: 27).

Hükümlüye getirilen “iyi halli” olma şartının nedeni; kişinin şartlı tahliyeden yararlanması durumunda dışarıda suç işlemeyeceği yönünde toplumda bir kanaat oluşturmaya, işlediği suç ile ilgili pişmanlık duyduğunu göstermesi, “*mağdura veya başkalarına zarar verme ihtimalinin düşük olmasıdır.*” (Soyaslan, 2021: 181). Aksi takdirde; hükümlünün ceza infaz kurumunda kaldığı süreçte iyi halli olmayıp; aynı tür davranış ve hareketlere devam etmesi kişinin dışarıda da yine benzer suçları işleyebileceğini göstermektedir (İnce, 2020: 249). “İyi halli” olma şartı bu bakımdan İnfaz Hakimliği tarafından sunulan raporlarla beraber detaylıca incelenmelidir. Mükerrir suçlular da iyi halli olma kistasını sağladıkları takdirde koşullu salıverilmeden faydalanabilmektedirler fakat bu suçlular diğerlerine nazaran ceza infaz kurumunda daha fazla süreyle bulunmaları gerekecektir. İlgili Yargıtay Kararı’nda “iyi hal” değerlendirilmesi belirlenen kriterlerle beraber ortaya konmuştur (Y.1.CD, E.2023/473, K.2023/794, 3.03.2023. Y.1.CD, E.2023/819, K.2023/795, 3.03.2023).

Diğer bir sorun ise kişinin iyi hal durumunun kesin güvence teşkil etmemesi, suç işlemeyeceğine dair kesin bir karine niteliğinde olmayışıdır. Bu bir süreçtir. Süreç içerisinde hükümlünün cezasının bir kısmını çekerek işlediği suçtan dolayı pişmanlık ve üzüntü duyduğuna, rehabilite olduğuna dair bir belirtidir (Aktaş, 2008: 317). Yoksa kimse o kişinin bir daha suç işlemeyeceğine %100 kefil olamaz. Bu açıdan kurumun işlevi ve amacının iyi belirlenmesi ve sınırlarının çizilmesi gerekmektedir.

Eski yasaya göre mükerrirlere verilen ceza yeni suçu nedeni ile arttırılmakla yetinilmekteydi. (Donay, 2014: 175). Mükerrir olan hükümlülerde koşullu salıverilme oranı 7242 sayılı Kanunla 5275 sayılı Ceza İnfaz Kanunu md. 108’de yapılan değişikliklerle $\frac{3}{4}$ ’ten $\frac{2}{3}$ ’e indirilmiştir (Şen ve Berkün, 2022: 47).

İnfaz Kanununun “Hükümlülerin değerlendirilmesi ve iyi halin belirlenmesi” başlıklı 89.maddesinde belirlenen kistaslar açıkça ifade edilmiştir. Bu amir hüküm gereği; hükümlünün infaz kurumundaki kitap okuma alışkanlığından, spor ve sanatsal faaliyetlere ne derecede katılım sağladığına kadar toplu bir inceleme ve denetim yapılarak; bu konuyla ilgili en geç altı ayda bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadırlar. (Sağıroğlu, 2021: 333). Bu değerlendirmeler iki kategoride olabilir. İlki gelişim değerlendirme raporu, ikincisi gözlem değerlendirme raporudur. Bu raporların ortak amacı; hükümlünün tanınması, davranışlarının değerlendirilmesi, infazın bireyselleştirilmesi, kişinin durumuna uygun ceza infaz kurumuna ayrılması ve hükümlüye iyi hal kararı verilmesi noktasında dayanak oluşturmaktır. Gelişim değerlendirme raporu, ceza infaz kurumunda altı aydan fazla kalacak hükümlüler için oluşturulmuş bir mekanizmadır. Bu mekanizmaya göre; hükümlü şartlı tahliye tarihine kadar altı ayda bir hareketlerinde ve davranışlarındaki gelişmeler bir rapor ile kaydedilerek, gelişim puanlaması verilerek kanundaki süre dolduğunda; şartlı tahliye zamanı İnfaz Hakimliği’ne sunulmak üzere tutulmaktadır. Gözlem değerlendirme raporu ise gelişim değerlendirme raporunun altı aydan az kalan hükümlülere uygun olanı ve puanlama içermeyen tarafını oluşturmaktadır (Gözlem ve Sınıflandırma Merkezleri ile Hükümlülerin Değerlendirilmesine Dair Yönetmelik, *Resmî Gazete Tarihi: 29.12.2020 Resmî Gazete Sayısı: 31349 m3*).

İnfaz Yönetmeliği’ne göre; disiplin cezaları ile ilgili özellik arz eden bazı durumlar mevcuttur. Bu cezalar, bazı hallerde iyi hal kararına engel teşkil edebilmektedir. Yönetmeliğe göre; henüz kaldırılmamış disiplin cezası olan hükümlü hakkında iyi hal kararı verilememektedir. Bu durum İnfaz Kanunu md. 48/3-b’de de yinelenmiştir. “*Disiplin cezalarının tamamı infaz edilip kaldırılmadıkça koşullu salıverilme işlemi yapılmaz.*” Disiplin cezası iyi hal değerlendirilmesi öncesinde verilmiş ve infaz edilmişse bu ceza ortadan kalkacağı için iyi hal kararı verilebilmektedir. Bununla birlikte disiplin cezasını gerektiren bir fiili işlemesine rağmen şartlı tahliye tarihinde; disiplin soruşturması henüz

tamamlanmayan hükümlünün iyi hal kararının verilip verilmeyeceğini idare ve gözlem kurulu takdir etmektedir (Ceza İnfaz Kurumlarının Yönetimi ile Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Yönetmelik, Cumhurbaşkanı Kararının Tarihi: 28/3/2020 Sayısı: 2324 Yayımlandığı Resmî Gazetenin Tarihi: 29/3/2020 Sayısı: 31083, md. 110). Tüm bunların yanında 3713 Sayılı TMK'ya değinmekte fayda vardır; md. 17 amir hüküm gereği; üç ayrı durumun oluşması halinde koşullu salıverilmeden yararlanamayacak olanlar belirtilmiştir (Terörle Mücadele Kanunu, Kanun No: 3713, Kabul Tarihi: 12.04.1991, R.G Tarihi: 12.04.1991, S: 20843.)

Hükümlünün koşullu salıverilmesi ancak bir karar ile mümkündür. Bu konuda hükümlünün ne talebi ne de rızası aranır (Kamer, 2007: 178). İnfaz Kanunu'ndaki genel şartlar ve İnfaz Yönetmeliği'ndeki iyi hal değerlendirilmesine ilişkin özel şartlar sağlandığı takdirde bu konuda re'sen karar alınmaktadır. İnfaz Kanunu md. 107'de karar alma aşamaları açıkça belirtilmiştir. Buna göre; karar alma yetkisi, infaz işlemlerinin yapıldığı yer İnfaz Hakimliği'ne aittir. İnfaz Hâkimi, ceza infaz kurumu idaresinin şartlı tahliye kararında dikkate alınması için hazırladığı raporu inceler, dosya üzerinden karar vermektedir. İnfaz hâkimi raporu uygun bulursa şartlı tahliyeye karar verir fakat bu raporla bağlı değildir. (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685.) Aksi kanaatseyse hükümlünün cezasını infaz kurumunda çekmesine karar verir ve gerekçesini kararında gösterir. İtiraz mümkündür (Aktaş, 2008: 320).

4. Denetimli Serbestlik

Denetimli Serbestlik bir kurum olarak 3 Temmuz 2005 tarihinde kabul edilmiş olan 5402 sayılı yasa ile düzenlenmiştir (Mecit, 2022: 178). 2.maddesinin 2.fıkrası olan; “asker kişiler hakkında, statüleri devam ettiği sürece, bu Kanun'da belirtilen denetimli serbestliğe ilişkin hükümler uygulanmaz.” hükmü Anayasa Mahkemesi tarafından eşitlik ilkesine aykırı bulunarak iptal edilmiştir (Donay, 2014: 205).

Denetimli serbestlik konusunda Avrupa Bakanlar Komitesinin üye Devletlere Avrupa Konseyinin Denetimli Serbestlik Kurallarına İlişkin CM/REC (82010) 1 no'lu tavsiye kararına göre; denetimli serbestlik uygulayıcıları bütün müdahalelerinde hükümlülerin onuruna, sağlığına ve güvenliğine saygı göstermelidir. Önlem, uygulanırken yeniden suç işlemeyi önleme riskinden daha ağır bir yük ve kısıtlama getirmemelidir (Donay, 2014: 207-208).

Şartlı tahliye kararı ile dışarı çıkan hükümlünün cezasının kalan kısmı toplum içinde infaz edilmeye devam edecektir. Hükümlünün dışarıdaki süresine denetim süresi adı verilmektedir. Denetim süresi kural olarak, mahkûm olunan süreli hapis cezasının yarısı kadar, yani infaz kurumunda çekilmesi gereken kısmı kadardır. Örnek verecek olursak; kasten yaralama suçundan dolayı mahkûm olduğu dört yıl hapis cezasının yarısını ceza infaz kurumunda çektikten sonra koşullu salıverilen hükümlü bakımından denetim süresi iki yıldır.

Ancak, İnfaz Kanunu md. 107/6'ya göre; koşullu salıverilmeden yararlanabilmek için mahkûm olunan süreli hapis cezasının asgari olarak üçte iki veya dörtte üç oranında infaz kurumunda iyi halli olarak çekilmesi gereken hallerde denetim süresi, hak ederek tahliye tarihini geçemez. (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685.) Yine bir örnekle açıklayacak olursak; kasten öldürme suçundan dolayı mahkûm olduğu yirmi bir yıl hapis cezasının üçte ikisini infaz kurumunda çektikten sonra koşullu salıverilen hükümlü bakımından denetim süresi, 10,5 yıl değil; 7 yıldır. Hak ederek tahliye tarihi 7 yılın sonunda doğar. Ek olarak 3,5 yıl daha denetimli serbestlik süresi devam edemez.

Denetimli Serbestlik süresi içinde devlet tarafından gözlenen hükümlü hakkındaki tedbirler ve uygulamalar İnfaz Kanunu'nun 107.maddesinde açıklanmıştır (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685). Önemli olan

kısım, İnfaz Kanununun 108.maddesine 6545 Sayılı Kanun’la getirilen yeniliktir.² Bu maddeye göre çocukları korumak adına denetimli serbestlik süresi içerisinde hükümlülere ek yasaklar yüklenmiştir. Aynı madde hükmü, failin çocuk olması halinde uygulanmayacağı da belirtilmiştir.

Koşullu salıverilmeden yararlanan hükümlü, denetim süresini yükümlülüklere uygun ve iyi halli olarak geçirdiği takdirde, ceza infaz edilmiş sayılmaktadır. Cezanın infaz edilmiş sayılması için ayrıca bir karar alınmasına gerek yoktur. Denetim süresinin iyi halli geçirilmiş olması sonucu bu durum kendiliğinden doğmaktadır (Aras ve Güverçin, 2021: 116).

5. Terör Suçluları Açısından Koşullu Salıverilme Oranı

3713 Sayılı Terörle Mücadele Kanunu md. 17/1’e göre bu kanun kapsamındaki suçlar açısından koşullu salıverilme ve denetimli serbestlik uygulaması için 5275 Sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanunun 107. maddesinin dördüncü fıkrası ile 108 inci maddesi hükümleri uygulanır. Süreli hapis cezaları açısından ise bu oran dörtte üçtür.³ Bu hüküm bizleri 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun’a götürmektedir. İlgili kanunun 107. maddesi “Koşullu Salıverilme” başlığı altında düzenlenmektedir. 108.madde ise “Mükerrirlere ve bazı suç faillerine özgü infaz rejimi ve denetimli serbestlik tedbiri” başlığında düzenleme alanı bulmuştur. 107/4’e göre⁴; süreli hapis cezalarına hükmolunduğu takdirde cezalarının üçte ikisini ceza infaz kurumlarında çekenler koşullu salıverilmeden yararlanabileceklerdir.

Görüldüğü üzere hakkında 3713 Sayılı Terörle Mücadele Kanunu uygulanan terör hükümlülerinin koşullu salıverilme oranı normal suçlara nazaran 1/2 değil ¾’tür fakat oran farklılığı sadece terör suçluları açısından kabul edilmemiştir (Terörle Mücadele Kanunu, Kanun No: 3713, Kabul Tarihi: 12.04.1991, R.G Tarihi: 12.04.1991, S: 20843.) İnfaz Hukuku’nda diğer suçlar açısından veya çocuklar açısından da farklı uygulamalar bulunmaktadır. TCK md. 102/2, TCK md. 103, TCK md. 104/2-3, TCK md. 188’deki suçlar açısından da hükümlülerin infaz kurumunda geçirmeleri gereken oran ¾ ‘tür. (Türk Ceza Kanunu, Kanun No: 5237, Kabul Tarihi: 26.09.2004, R.G Tarihi: 12.10.2004, S: 25611.)

Bunun yanında 29.06.2006 tarihli ve 5532 sayılı Kanuna ilişkin TBMM Adalet Komisyonunun 26.06.2006 tarihli ve Esas No: 106 sayılı Raporundaki gerekçeye bakıldığında; 3713 Sayılı Kanun’un 5275 Sayılı Kanun’a yaptığı yollamanın nedeni anlaşılmaktadır. Nitekim bir şahıs örgüte mensup olmasa dahi işlediği terör suçundan dolayı infaz aşamasına geçildiğinde 5275 Sayılı Kanun’un örgüt mensubu suçlulara ilişkin maddelerinden koşullu salıverilme hükümlerinden yararlanacaktır. (İnce, 2019: 76).

² Türk Ceza Kanunu’nun 102’nci maddesinin ikinci fıkrasında tanımlanan cinsel saldırı suçundan, 103’üncü maddesinde tanımlanan çocukların cinsel istismarı suçundan, 104’üncü maddesinin ikinci ve üçüncü fıkrasında tanımlanan reşit olmayanla cinsel ilişki suçundan hükümlü olanlar hakkında 5275 Sayılı Kanunda 6545 Sayılı Kanunla önemli bir değişiklik yapılmıştır. Normal suçlarda “Belirli bir bölgede denetim ve gözetim altında bulundurma, belirlenen yer veya bölgelere gitmeme, belirlenen programlara katılma” gibi yasaklara yer vermeyip denetim süresi içinde infaz hakiminin özel olarak koyduğu ek yasaklar kanun maddesinde sırasıyla vurgulanmıştır. Bunun nedeni suçların cinsel dokunulmazlığa karşı suçları barındırıyor olmasından ileri gelmektedir. Söz konusu yasaklar: “Suçun mağdurunun oturduğu ve çalıştığı yerleşim bölgesinde ikamet etmekten yasaklanmak, mağdurun bulunduğu yerlere yaklaşmaktan yasaklanmak, çocuklarla bir arada olmayı gerektiren bir ortamda çalışmaktan yasaklanmak, çocuklar hakkında bakım ve gözetim yükümlülüğünü gerektiren faaliyet icra etmekten yasaklanmak” Daha fazla bilgi için bkz. Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685.

³ Terörle Mücadele Kanunu, Kanun No: 3713, Kabul Tarihi: 12.04.1991, R.G Tarihi: 12.04.1991, S: 20843.

⁴ “Suç işlemek için örgüt kurmak veya yönetmek ya da örgütün faaliyeti çerçevesinde işlenen suçtan dolayı mahkumiyet halinde ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına mahkûm edilmiş olanlar otuz altı yılını, müebbet hapis cezasına mahkûm edilmiş olanlar otuz yılını, süreli hapis cezasına mahkûm edilmiş olanlar cezalarının üçte ikisini infaz kurumunda çektikleri takdirde, koşullu salıverilmeden yararlanabilirler” Bkz. (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685.)

Anayasa Mahkemesi, Terörle Mücadele Kanunu kapsamına giren suçlarla ilgili olarak koşullu salıverilme sürelerini ağırlaştıran ve dolayısıyla mahkûmun daha uzun süre ceza infaz kurumunda kalmasına yol açan bu hükmün hukuk devleti ve eşitlik ilkelerine aykırı olduğundan bahisle açılan iptal davasını reddetmiştir.⁵ Eşitlik ilkesine aykırılık teşkil ettiğine dair konu edilen ilk kısım bu Kanun maddeleri olsa da bunun yanında diğer aykırılık iddiası 3713 Sayılı Kanun'un diğer maddeleridir.

Nitekim 3713 Sayılı Kanun'un 107/2-3-4'e göre⁶: İkinci paragrafta tutuklu veya hükümlü iken firar veya yakalanmaya karışan, üç defa hücre hapsi almış olanların koşullu salıverilmeden yararlanmayacağını, üçüncü paragrafta bu suçtan dolayı tekerrür halinde, dördüncü paragrafta ise 2004 ve 2002 Sayılı Kanunlarla terör suçlularının ölüm cezalarının başka üç türlü cezaya dönüştürülmesi hallerinde bu kişilerin koşullu salıverilmeden yararlanmayacağı belirtilmiştir.

6. 5275 Sayılı Kanun MD. 107/16-Geçici MD. 2 ve 3713 Sayılı Kanun MD. 17/Son Fıkra Hükümü Gereği Koşullu Salıverilme Hükümlerinden Yararlanamayacak Olanlar

5275 Sayılı İnfaz Kanunu'nun 107.maddesinin son fıkrasına göre; *"5237 sayılı Türk Ceza Kanununun İkinci Kitap, Dördüncü Kısım, "Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar" başlıklı Dördüncü Bölüm, "Anayasal Düzene ve Bu Düzenin İşleyişine Karşı Suçlar" başlıklı Beşinci Bölüm, "Milli Savunmaya Karşı Suçlar" başlıklı Altıncı Bölüm altında yer alan suçlardan birinin bir örgütün faaliyeti çerçevesinde işlenmesi dolayısıyla ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına mahkûmiyet hâlinde, koşullu salıverilme hükümleri uygulanmaz."* (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685.)

Aynı kanunun Geçici 2. Maddesine göre; 2004 ve 2002 Sayılı Kanunlarla terör suçlularının ölüm cezalarının başka üç türlü cezaya dönüştürülmesi hallerinde bu kişilerin koşullu salıverilmeden yararlanmayacağı belirtilmiştir.⁷ Bununla birlikte 3713 Sayılı Kanun'un 17.maddesinin son fıkrası da 5275 Sayılı Kanunun Geçici 2.maddesiyle birebir aynı hükümleri içermektedir.⁸ Görüldüğü üzere; söz konusu kanunlarla getirilen düzenlemelerle birlikte; müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen terör suçluları ile ölüm cezaları ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen veya ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına mahkûm olan terör suçluları koşullu salıverilme hükümlerinden yararlanamaz.

⁵ 31.03.1992 tarih ve E. 1991/18, K. 1992/20 sayılı Karar (Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, cilt 28/I /1993), s. 232)

⁶ "Tutuklu veya hükümlü iken firar veya ayaklanma suçundan mahkûm edilmiş bulunanlar ile disiplin cezası olarak üç defa hücre hapsi cezası almış olanlar, bu disiplin cezaları kaldırılmış olsa bile şartla salıverilmeden yararlanamazlar. Bu Kanun kapsamına giren suçlardan mahkûm olanlar, hükümlerinin kesinleşme tarihinden sonra bu Kanunun kapsamına giren bir suçu işlemeleri halinde, şartla salıverilmeden yararlanamazlar. Ölüm cezaları, 14/7/2004 tarihli ve 5218 sayılı Kanunun 1 inci maddesi ile değişik 3/8/2002 tarihli ve 4771 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunla müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen terör suçluları ile ölüm cezaları ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen veya ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına mahkûm olan terör suçluları koşullu salıverilme hükümlerinden yararlanamaz. Bunlar hakkında ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezası ölüncüye kadar devam eder." Bkz. (Terörle Mücadele Kanunu, Kanun No: 3713, Kabul Tarihi: 12.04.1991, R.G Tarihi: 12.04.1991, S: 20843.)

⁷ "Geçici Madde 2- (1) 14.7.2004 tarihli ve 5218 sayılı Kanunun 1 inci maddesi ile değişik 3.8.2002 tarihli ve 4771 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunla; ölüm cezaları, müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen terör suçluları ile ölüm cezaları ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen veya ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına mahkûm olan terör suçluları, koşullu salıverilme hükümlerinden yararlanamaz. Bunlar hakkında ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezası, hayatı boyunca devam eder." Bkz. Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685.

⁸ "Ölüm cezaları, 14/7/2004 tarihli ve 5218 sayılı Kanunun 1 inci maddesi ile değişik 3/8/2002 tarihli ve 4771 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunla müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen terör suçluları ile ölüm cezaları ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına dönüştürülen veya ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezasına mahkûm olan terör suçluları koşullu salıverilme hükümlerinden yararlanamaz. Bunlar hakkında ağırlaştırılmış müebbet ağır hapis cezası ölüncüye kadar devam eder." Bkz. Terörle Mücadele Kanunu, Kanun No: 3713, Kabul Tarihi: 12.04.1991, R.G Tarihi: 12.04.1991, S: 20843.

Doktrindeki görüşlere bakıldığında bu konuda iki farklı düşüncenin incelenmesi gerekmektedir. İlki koşullu salıverilme oranlarının terör suçluları açısından farklı tatbik edilmesi ve $\frac{3}{4}$ oranında uygulanmasının eşitlik ilkesine aykırı olacağı ve hiçbir hükümlü için koşullu salıverilmeden yararlanamaz ibaresinin eklenemeyeceği yönündedir. Diğer kesim ise koşullu salıverilmeden faydalanmama kuralının getirilmesinin hakkaniyete uygun yorum yapılabileceği yönünde olan kesimdir. İlk düşünceye katılanlar arasında İzzet Özgenç-Cumhur Şahin de bulunmakta olup hiçbir suç için “koşullu salıverilmeden faydalanamaz” ibaresinin bulunmaması gerektiği, bunun sıkıntılara yol açtığını düşünen taraf diğerleri ise bazı suçlar açısından koşullu salıverilmeden faydalanmama kuralının getirilmesinin hakkaniyete uygun yorum yapılabileceği yönünde olan kesimdir. Bizim katıldığımız görüş de ikinci kısma girmektedir. İkinci görüş uyarınca; koşullu salıverilmenin tatbikinde geçerli olacak asgari cezaevinde kalma süresinin suçun tipine, ağırlığına veya hükümlünün kusur türüne göre değişebileceğini savunmaktadır. Bazı suçların ağırlıkları nedeniyle Ceza İnfaz Kanunu md. 107 ve 108’de yapılan farklı koşullu salıverilme hesapları yapıldığı doğrudur. Hatta koşullu salıverilmede asgari cezaevinde kalma süresinin kasti suçlar ile taksirli suçlar arasında da yapılması, bundan başka doğrudan açık cezaevine giren hükümlüler yönünden koşullu salıverilme süresinin $\frac{1}{2}$ değil de makul bir süre olarak öngörülmesi isabetli olacaktır (Şen ve Berkün, 2022: 28-29). Nitekim, Anayasa Mahkemesi’nin de önceki yıllarda bizimle aynı fikirde olduğu kararlar mevcuttur. Bunun yanında aksi yöndeki kararlarına da değinmekte fayda vardır. Bu kararlara karşı yazılan “karşı oylar” önem arz etmektedir.

1991/17 Esas, 1991/23 Karar, 19.7.1991 Tarihli kararında⁹; 3713 sayılı "Terörle Mücadele Kanunu"nun terör suçluları açısından koşullu salıverilme kararı verilebilmesi için daha uzun süre ceza infaz kurumunda kalınması gerektiğini içeren geçici 4. maddesinin birinci fıkrasının (a) ve (b) bentlerinin, Anayasa'nın 2., 10. ve 38. maddelerine aykırılığı savıyla iptali istemi” konulu Anayasa Mahkemesi’ne soyut norm denetimi yoluyla başvuruda bulunulmuştur. Söz konusu denetim sonucunda iptal kararı çıkmasa da bunun nedenlerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Anılan başvuruda; hakkında somut ceza verilmiş olan ve artık hükümlü sıfatını kazanan kişilerin çeşitli eylemleriyle, Teşkilat-i Esasiye Kanunu’nu bozma(tağyir), değiştirme(tebdil), bu kanun ile kurulmuş olan Büyük Millet Meclisini vazifesini yapmaktan menetme ve Devrimci Yol örgütü üyesi olması sebebiyle haklarında kamu davası açılmıştır ve ceza verilmiştir.

3713 sayılı Kanun’un geçici 1.ve 4. Maddelerinin koşullu salıverilme kurumunu zedelediği, hükümlüleri tekrardan topluma kazandırma amacı ile bağdaşmadığı, infazına başlanan hükümlülerin bu tarihten itibaren diğer hükümlülerle aynı muameleye tabi tutulması gerektiği, aksinin Anayasa’nın 10.maddesindeki eşitlik ilkesine, 2. maddesinde sayılan niteliklere, hukukun genel ilkelerine ve 38.maddeye aykırılık teşkil edeceği belirtilmiştir. Bunun nedeni, Geçici 4.maddede sayılan suçlar açısından koşullu tahliye kararı verilebilmesi için daha uzun süre ceza infaz kurumunda geçirilmesi gerekmektedir. (Terörle Mücadele Kanunu, Kanun No: 3713, Kabul Tarihi: 12.04.1991, R.G Tarihi: 12.04.1991, S: 20843.)

Kararda; koşullu salıverilmenin bir ödül niteliğinde oluşu, bununla birlikte cezaevindeki hükümlünün belli bir süre geçtikten sonra topluma tekrardan katılabileceği izlenimini vermesi, pişmanlık duyması gibi sebeplerle infaz kurumunda daha fazla kalmasının gereksiz olduğunu belirtmiştir.

⁹ Anayasa Mahkemesi, 19 Temmuz 1990 Tarih ve E. 1989/35, K.1990/22 Sayılı Terörle Mücadele Kanunu’nun bazı maddelerinin iptali hakkında Kararı, Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, Sayı:27, Cilt:2, s.473. Benzer nitelikte kararlar için: (AYM, E.1991/15, K.1991/22, 19/07/1991, § ...), A(YM, E.1991/19, K.1991/24, 19.07.1991), (AYM, E.1991/22, K.1991/25, 19.07.1991)

AYM kararlarına göre yasa önünde eşitlik herkesin her yönden aynı kurallara bağlı olacağı anlamına gelmeyecek; aynı durumdakilerin aynı kurallara bağlı olmasını ifade etmektedir. Bir diğer ifadeyle, haklı nedenlerin bulunması halinde farklı durumda bulunan kişilere farklı uygulamaların hayata geçirilebilmesi mümkün olacaktır. Söz konusu kararda da terör suçlularının diğer suçlulardan farkının olmadığını, ayrı durumu gösterecek bir durumun varlığından söz edilemeyeceğinden ötürü sözü edilen maddenin iptaline karar vermiştir fakat terör suçlularının diğer suçlulardan farkının olup olmadığına karar vermek yasa koyucunun tekelindedir. Böyle bir kabulün hiçbir normu ihlal etmediği açıktır.

Kararda, cezanın esas amacının suçlunun topluma uyum sağlayabilmesi, yeniden kazandırılmasıdır. Bu sebeple; cezanın infazında suçun türüne değil de ana amacın sağlanması için uğraş verilmektedir. Koşullu salıverilme, suça göre değil, suçlunun infaz sürecinde gösterdiği davranışa göre şekillenmektedir. İnfaz noktasında eşit ve aynı durumda bulunan mahkûmlar arasında şartlı salıverme bakımından ayrı uygulama, Anayasa'nın 10. maddesinde öngörülen yasa önünde eşitlik ilkesine uygun düşmemekte ve bu ayrılığın haklı bir nedeni de bulunmamaktadır.

Kararda şu ifade kullanılmıştır; *“Kimi hükümlüler bakımından çekilecek cezayı fazlalaştırıp ağırlaştırarak Anayasa'nın 2.maddesinde geçen hukuk devleti ilkesine de ters düşer, İtiraz konusu kuralların bu yönden de iptali gerekmektedir.”*¹⁰ Terör suçlularının durumu ayrıdır. Bunun sebebi; bu kişilerin devlet düzenini bozmaya yönelik faaliyetleri normal bir adi suçun ilerisinde zihin yapısı ve koordine gerekmektedir. Bunun yanında koşullu salıverilmeyle ilgili kanun koyucuya takdir yetkisi verilmiştir. Bu yetki sınırsız olmadığı gibi hem suçlunun topluma kazandırılması hem de kamu yararı ile sınırlandırılmıştır. Bu ölçütlere dikkat edilerek oluşturan kanun maddeleri yasaya aykırılık teşkil etmeyecektir.

Benzer nitelikteki başka kararda karşı oy yazısında; 1991/34 Esas, 1991/34 Karar, 8.10.1991 Tarihli, *“Terörle Mücadele Kanunu”*nun geçici 4. maddesinin birinci fıkrasının (b) bendinin Anayasa'nın 2. ve 10. maddelerine aykırılığı saviyle iptali..” istemli dava açılmıştır. Karşı oy yazısında ise koşullu salıverilme sürelerinin suçun türü esas alınarak belirlenmesinin Anayasa'ya nasıl bir aykırılık teşkil edileceğinin anlaşılamadığı, bu durumun yeni olmadığı uzun süreden beri yasada mevcut olduğu, yine benzer şekilde koşullu salıverilme sürelerinin kanun koyucu tarafından belirlenmesinin takdir yetkisi kapsamında olduğunu, *“Anayasa Mahkemesi'nin yerleşik içtihatlarına göre yasa önünde eşitlik, herkesin her yönden aynı kurallara bağlı olacağı anlamına gelmeyecek haklı nedenlerin bulunması durumunda farklı uygulamalara olanak veren bir ilke olduğunu belirtmişlerdir.”*¹¹ Buradaki haklı neden de “kamu yararı”dır.

Söz konusu kararda kanun koyucunun hangi fiillerin suç olacağına, cezasının ne olacağına karar verirken belli bir reçetesinin olmadığı kendisine verilen takdir yetkisini kullanacağını belirtmiştir. Yol gösterici olarak ise Anayasa'da belirtilen suçlar ve cezalar hakkında belirtilen ilkeler çerçevesinde hareket etmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu kapsamda Ceza Hukukunun tamamlayıcısı olarak kabul edilen

¹⁰ “12.4.1991 günlü, 3713 sayılı “Terörle Mücadele Kanunu”nun: A. Geçici 4. maddesinin birinci fıkrasının, (b) bendinin iptaline yönelik itiraza ilişkin esas incelemenin bent içeriğinde geçen Türk Ceza Kanunu'nun " . . . 146 (son fıkra hariç) . . . " hükmüyle sınırlı olarak yapılmasına, B. Geçici 4. maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi ile (b) bendinde geçen Türk Ceza Kanunu'nun " . . . 146 (son fıkra hariç).. . " hükmünün, Anayasa Mahkemesi'nin 19.7.1991 günlü, Esas: 1991/15, Karar: 1991/22 sayılı kararıyla iptal edilmiş olduğundan, aynı konuda yeniden karar verilmesine yer olmadığına, 19.7.1991 gününde oybirliğiyle karar verildi..” Bkz. Anayasa Mahkemesi, 8 Ekim 1991 Tarih ve E. 1991/34, K. 1991/34, Sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun bazı maddelerinin iptali hakkında Kararı, Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, Sayı:27, Cilt:2, s.571.

¹¹ Anayasa Mahkemesi, 8 Ekim 1991 Tarih ve E. 1991/34, K. 1991/34, Sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun bazı maddelerinin iptali hakkında Kararı, Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, Sayı:27, Cilt:2, s.570.

İnfaz Hukukunda da aynı durumun geçerli olacağı ve bu sebeple koşullu salıverilme kurumunun da şartlarını, koşullarını kanun koyucunun takdir yetkisinde olduğu belirlenmiştir.¹²

Anayasa Mahkemesi başka bir kararında koşullu salıverilme süresiyle ilgili değil fakat 3713 Sayılı Kanun kapsamına giren suçların ertelenmesiyle ilgili emsal nitelikte bir karar vermiştir. Bu kararın içeriğine bakıldığında; devletin toplumsal barış ve güveni, kamu düzenini sağlamakla mükellef olduğunu bunu gerçekleştiren ceza önlemlerine başvurduğunu fakat bu sırada kişi yararının yanında kamu yararını da göz önünde bulundurması gerektiğini belirtmektedir (Resmi Gazete: 27 Ocak 1993/21478 Mükerrer, sh.65).

Bu kapsamda; *“kimi suçların niteliğini, işlenme biçimini toplum için verdiği zararı da gözeterek değişik ağırlıkta cezalar verilmesini uygun bulabilir. Yasa koyucu bu amacı, değişik cezalar verme yanında, değişik türde ceza uygulaması yapma veya ceza infazında farklı kurallar koyma yoluyla da gerçekleştirebilir.”* (Resmi Gazete: 27 Ocak 1993/21478 Mükerrer, sh.65).

3713 Sayılı yasadaki kaynaklanan suçlar devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü hedef alan suçlar olup öngörülemezlik durumundan kaynaklı olarak diğer suçlardan ayrı uygulamalara gidilmesi ve eşitlik ilkesinden uzaklaşılması toplumsal gereksinimlerin bir gereğidir. *“Kanun koyucuyu farklı düzenleme yapmaya iten haklı neden vardır. Toplum düzeni ve kamu yararı gözetilerek suç türüne göre ayırım yapılmış ve bazı hükümlülerin şartla salıverilmesi için cezaevinde geçirecekleri süre daha uzun tutulmuştur.”* (Resmi Gazete: 27 Ocak 1993/21478 Mükerrer, sh.65).

Bu konuyla alakalı yargıyı meşgul eden diğer bir karar Abdullah Öcalan kararıdır. AİHM, Vinter ve Diğerleri Kararında geliştirdiği içtihat olan “umut hakkı”nın Öcalan’ın elinden alındığına karar vererek ihlal kararı vermiştir. Türkiye ise kanunda değişikliğe gitmemiştir.¹³

¹² “Yasakoyucunun suçlar ve cezalar hakkında gerekli gördüğü önlemleri alabileceğini, bu bakımdan özellikle ne tür eylemlerin suç sayılacağı, suç sayılan eylemlere ne kadar ve ne tür ceza verileceği, nelerin cezayı ağırlaştıracağı veya hafifletici neden sayılacağı gibi konularda bir kural koymaması, bunların saptanmasını yukarıdaki ilkeler içinde yasakoyucuya bırakmıştır. Şu halde yasakoyucu Anayasa’ya göre kendi yetki alanına giren bu konularda takdir hakkına sahiptir. Bu yetkiyi kullanırken Anayasa’nın 17. ve 38. maddelerindeki ilkeleri, suçların ağırlık derecelerini ve yeniden suç işlenmesini önlemek ve suçluyu ıslah amaçlarını da gözetecektir. Suçlar ve cezalar açısından konulan bu ilkelerin ceza sistemini tamamlayıcı bölümünü oluşturan infaz hukukunda da geçerli olacağı, dolayısıyla “şartlı salıverme” kurumunun şartlarının belirlenmesinde de göz önünde tutulması gerekeceği kuşkusuzdur.” Bkz. Benzer nitelikte kararlar için Bkz; Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, Sayı:27, Cilt:2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1993, s.10-15, s.97-110. Anayasa Mahkemesi, 19 Temmuz 1990 Tarih ve E.1989/35, K.1990/22, Sayılı Terörle Mücadele Kanunu Kararı, Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, Sayı 27, Cilt 2, s.67.

¹³ 15 Şubat 1999 tarihinde yakalanan Abdullah Öcalan, 29 Haziran’da ölüm cezasına çarptırılıp 25 Kasım 1999 tarihinde Yargıtay 9. Ceza Dairesi tarafında onanan bu karar hakkında 5 gün sonra AİHM tarafından infazın uygulanması konusunda yürütmeyi durdurma kararı verilmiştir. AİHM yargılaması devam ederken; ölüm cezası mevzuatımızdan kaldırılmıştır. Öcalan’ın ölüm cezası ağırlaştırılmış müebbet ağır hapse çevrildi. 12 Mart 2003 tarihinde AİHM, AİHS’in adil yargılanma ile ilgili 6.maddesinin, göz altı süreleriyle ilgili 5.maddesinin ve son olarak kötü muamele yasağını düzenleyen 3.maddesinin ihlaline karar verdi fakat Öcalan’ın Kenya’da gözaltına alınması ve tutuklanması konusunda bir kural ihlaline hükmetmedi. İhlal verdiği kısım, gözaltı süreleriyle ilgiliydi. Göz altı süresinin bir hafta olmasının ihlal için yeterli olduğunu savundu. Abdullah Öcalan’ın yargılandığı kanun maddesi 765 sayılı eski Türk Ceza Kanunu’ndaki 125. Devletin birliğini ve ülke bütünlüğünü bozma suçu idi. Bu suçun cezası ölümdü. Ardından Öcalan’ın AİHM’deki yargılaması devam ederken Öcalan’ın idam cezası, Anayasa ve Türk Ceza Kanunu’nda yapılan değişikliklerle ağırlaştırılmış müebbet hapse çevrildi. Mahkumiyet kararından sonra 2005 yılında yapılan yasal düzenlemelerle Öcalan’ın koşullu salıverilmeden yararlanamayacağı öngörüldü. Ersan Şen Hocaya göre; *“Öcalan’ın işlediği suçtan öngörülen ölüm cezasının kaldırıldığı ve yerine bazı suçlar yönünden verilen müebbet ağır hapis (ağırlaştırılmış müebbet hapis) cezasının infazında koşullu salıverilmenin uygulanmayıp, infazın hükümlü ölünceye kadar devam edeceğine dair değişiklik önce ölüm cezasını sınırlı kaldıran 4771 sayılı Kanunun 1. maddesi ve sonrasında da ölüm cezasını şartsız kaldıran 5218 sayılı Kanunun 1. maddesi ile yapılmıştır. Hem ceza ve hem de koşullu salıverilmeye ilişkin değişiklik, her iki Kanunda da aynı anda yapılmıştır. Bu sebeple, hükümlü Öcalan’ın aleyhine koşullu salıverilme yönünden değişikliğe gidildiği düşünülemez. Kanun koyucunun bazı suçları ayırıp koşullu salıverilmeyi kaldırdığı, bu sebeple de “eşitlik” ve “hukuk devleti” ilkelerine aykırı hareket ettiği ileri sürülse de işlenen suçlara ve uygulanan infaz sistemine göre “hukuki eşitlik” ilkesine aykırı hareket edilmediği sürece, farklı tatbikatın izlenebileceği Anayasa Mahkemesi kararları ile kabul edilmiştir. Elbette bu farklılık keyfi olmamalıdır.”* Anayasa md. 90/5 gereği; usulüne uygun yürürlüğe konmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası sözleşmeler ile kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyumsuzluklarda milletlerarası sözleşme hükümlerinin esas alınacağı belirtilmiştir. Buna dayanarak

7. Sonuç

Koşullu salıverilmenin bir ödül haline bürünmemesi açısından iyi hal değerlendirmesi yapılırken süregelen maktu bir rapor haline gelen değerlendirmelerin önüne geçilmesi; karşılaştırmalı hukuka bakıldığında diğer ülkeler gibi hükümlünün bir daha aynı veya başka bir suçu işlemeyeceğine dair infaz kurumunda kanaat birliği bulunması gerekmektedir. Aksi takdirde koşullu salıverilme kurumu cezaevlerinin doluluk oranlarını azaltmak için başvurulmuş bir yöntemden fazlası olmayacak ve devletin güvenliği sağlayıcı gücüne güven azalacaktır. 7242 Sayılı Kanun işte bu bahsedilen “otomatik iyi hal” kavramını ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Kanun No: 7242, Kabul Tarihi: 14/4/2020, RG, 15.04.2020, S. 31100.)

Kurumun kabul edilmesindeki ana amacın suçlunun ıslah edilmesi, pişmanlık duyduğunun anlaşılması, topluma karışabilecek bir düzeye gelmesidir. Bu durumların ortaya çıkabilmesi için infaz kurumunda ciddi eğitimlerden geçmesi gerekmektedir. Bir diğer taraftan, suçlunun eğitim almasının bir etkisinin olmadığı suç tiplerinde ne yapılması gerektiği konusu makalede yer alan araştırma konularından biridir. Böyle bir durumun hangi objektif kriterler esas alınarak belirleneceği noktasında; yasa koyucunun kamu yararı kıstasını kullanarak topluma kazandırılacak suçlar ve topluma kazandıramayacak olan suçlar arasında objektif bir ayırım yaptığı saptanmıştır. Söz konusu saptamanın dayanak noktası Anayasa Mahkemesi’nin ilgili tarihteki kararlar dizi olmuştur.

Makale içindeki diğeri bir tartışma konusu; İnfaz Hukukundaki düzenlemelerin suçu mu yoksa suçluyu cezayı mı esas alması gerektiği noktasında toplanmaktadır. İnfaz Hukukunda ıslah amaçlı olarak suç değil, suçlu ve aldığı cezanın öncelik kazandığı düşüncesi yer alsada da (Özbek, 2023: 75) dengenin kurulabilmesi için suça da bakmak gerekmektedir.

Bu mülahazaların ana konusu koşullu salıverilme kurallarının herkese eşit olarak uygulanması gerektiği, söz konusu edilen terör suçluları ile ilgili olan hükümlerin eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlandığı noktasında toplanmaktadır; fakat böyle bir eşitsizlik durumunun ortaya çıkacağı fikrinin kabulü halinde İnfaz Hukukundaki diğer uygulamaların birçoğunda da eşitliğe aykırı sonuçlar çıkabilecektir. Örnek olarak; “*Kanun bazı hükümlülerin denetimli serbestlik, koşullu salıverilme tedbirlerinden yararlandırılması konusunda daha hassas davranmış, idare ve gözlem kurulunun Cumhuriyet Başsavcısı veya görevlendireceği savcı başkanlığında yapılması öngörülmüştür.*” (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685.) Ya da adi suçlardan mahkum olanlar ceza sürelerinin ½’sini cezaevinde geçtikleri takdirde koşullu salıverilmeden yararlanabilecekleri halde kamu vicdanının hassasiyet gösterdiği bazı suçlarda bu oran 2/3 oranına çıkarılmıştır. Bu örneklerde görüldüğü gibi bazı suçlarda kamu hassasiyeti daha belirgin rol oynamaktadır. (Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685.)

AİHM’İN Vinter Kararı’ndaki 25 yılın dolduğu zaman Öcalan’ın infaz kurumundan çıkması gerektiğini düşünenler olduğu gibi, bunun tespit ve tavsiye niteliğinden ileri gitmediğini düşünen Ersan Şen’e göre; Öcalan’ın mahkumiyeti silahlı terör örgütü kapsamında olduğu için 5275 Sayılı Kanun md. 107/4’ün uygulanması gündeme gelecek, yani koşullu salıverilmeden yararlanabilmesi için cezasının en az 36 yılını ceza infaz kurumunda geçirmesi gerekecektir. Bu görüşe göre; 15 Şubat 1999 tarihinde yakalanan Abdullah Öcalan’ın, diğer şartların varlığı halinde, 15 Şubat 2035 tarihinde koşullu salıverilmeden faydalanması mümkün gözükmemektedir. Bu halde Öcalan hakkında; iptal edilmedikçe md. 107/16 uygulanır, bir an için iptali gündeme gelirse de md. 107/4’ün tatbiki gündeme gelebilir. Avrupa Konseyi ve İHAM, sadece umut hakkının korunması yönünde yasal değişikliğe gidilmesini Türkiye Cumhuriyeti’nden talep edebilir. Bunun ötesine geçemez. Öcalan hakkında 5275 Sayılı Kanun’un md. 107/16 hükmü uygulanmaya devam edecektir. AİHM Vinter ve diğerleri kararında müebbet hapis cezasına çarptırılmış bir hükümlünün 25 yılda bir değerlendirmesinin yapılması ve ömrünün sonuna kadar hapis hane kalmamasının umut hakkını zedelediğini ortaya koymuştur. AİHM’İN Öcalan Kararı’nda da benzer şekilde Türkiye’nin bu bahsedilen umut hakkının ihlal edildiği kararını vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu karara riayet etmemiş, 5275 Sayılı Kanun ve 3713 Sayılı Kanun’da hiçbir değişikliğe gitmemiştir. Bkz. Özgenç ve Şahin, *İnfaz Hukuku*, 117-156.

Her ne kadar suçluyu ve cezayı öne koymanın sübjektif yargılamalardan kaçınmak amacı ile oluşturulduğu savı ortaya konulsa da suçun incelemenin arka tarafa itilmesi gerçeklikten kaçmak olacaktır ve kanun uygulayıcılarının hukukun çıkış noktası olan “insanı ve toplumsal hayatı” devreden çıkarması anlamına gelecektir.

Devlet koşullu salıverilme ile hükümlüye cezasının infazı dolmadan infaz kurumundan ayrılarak geri kalan süreyi dışarıda tamamlaması gibi bir hak tanıyorsa; bazı suçlar bakımından cezaevinde kalma süresini azaltabilir, bazılarını bu hak hiç tanımayabilir. Suçlunun uslanması, rehabilite edilmesi amaç ise; rehabilite edilemeyenlerin tekrardan topluma kazandırılması daha büyük zararlara yol açacaktır.

Bu kapsamda yasa koyucunun bazı suçlar açısından uygulamalarda farklılığa gitmesi kendi takdir yetkisi alanına girmektedir. Objektif olabilmesi açısından “kamu yararı” adı verilen kavram kurtarıcı rolü oynayan haklı nedeni de içinde barındırmaktadır.

Bu noktada; iki farklı durum arasında denge kurulması gerekmektedir. Bir tarafta modern ceza hukukunda tanımlanan hükümlü ıslah edilebilecek bir bireydir. Diğer taraftan devlet içindeki normlara bakıldığında terör suçlularının infaz kurumundaki kitap okuma, beceri kazanma uğraşlarının bu azılı suçlulara bir faydasının olmayacağı bir gerçektir. Bu noktada bakılması gereken kriter, suçlunun rehabilite edilip edilemeyeceği ve toplum açısından zararlı nitelik taşıyıp taşımadığı kısmıdır. Buna karar verecek olan kişi ise yasa koyucudur. Yasa koyucu; suçlu ve aldığı cezanın yanında suça da bakması ve bir denge kurması gerekmektedir. Bu durum infazda eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz. Yasa koyucu da bir bireydir ve bulunduğu toplumdaki gerçeklikten kopması, toplumun bazı suçlarda diğerlerine nazaran daha büyük bir tehlikede olduğu bilincinde olması ve kişi yararının yanında kamu yararını düşünmemesinin kendisinden beklenmesi yanlış olmayacaktır.

Bunun yanında yasa koyucunun bazı suçlar açısından uygulamalarda farklılığa gitmesi, değişik eylemler için değişik yaptırımlar öngörebilmesi kendi takdir yetkisi alanına girmektedir. Koşullu salıverme yönünden de kimi suçlar için ayrı kurallar konulması eşitlik ilkesine aykırı değildir. Kaldı ki, terör suçlarının bir devlet anatomisinde ne gibi bir öneme sahip olduğu açıktır. Terörle Mücadele Yasası kapsamına giren suçlar ile diğer suçlar arasındaki ayrılık doğal olarak bunlara ilişkin cezaların yerine getirilmesinde de farklılıklar yaratabilmektedir. Bunun ölçülerini toplumsal gereksinimler gösterir. Yasa koyucu, toplumun huzuru ve suçların önlenmesi açısından, terör suçlarını işleyenlerin, cezalarının, daha uzunca bir bölümünü çektikten sonra koşullu salıverilmelerinin yararlı olacağı kanısıyla böyle bir düzenleme yapmayı uygun bulmuştur. Bunun nedeni hukuk biliminin insandan, toplumdan ve toplumsal gerçeklikten ortaya çıktığı; bu değerlerden oluştuğu ve bundan bağımsız düşünilemeyeceğidir.

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarları, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

The authors declare that they have no competing interests.

Destek ve Teşekkür (Funding and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Aral, V. (1993). Hukuk ve Hukukun Geliştirilmesi. *İstanbul Barosu Dergisi*, 68 (7-8-9): 420-444.
- Akbulut, İ. (1996). Şartla Tahliye. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 55 (1-2): 173-182.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/95874>
- Akkaya, Ç. (2021). *İnfaz Hakimliği* (1.Baskı). Adalet Yayınevi.
- Aktaş, A. H. (2008). Koşullu Salıverilme. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1): 305-336.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/789718>
- Aras, B., Güverçin, S., (2024). *İnfaz Hukuku* (2.Baskı). Yetkin Yayınevi.
- Atalay, O., (2021). *İnfaz Hukuku ve İlamların İnfazı* (1.Baskı). Türkiye Adalet Akademisi Yayınları.
- Beccaria, C., (2024). *Suçlar ve Cezalar Hakkında* (13.Baskı). İmge Kitabevi.
- Bozdağ, A., (2021). *Türk Ceza Hukukunda Koşullu Salıverilme Kurumu ve Etkinliğinin Geliştirilmesi* (2.Baskı). Adalet Yayınevi.
- Centel, N., Zafer, H., Çakmut, Ö., (2023). *Türk Ceza Hukukuna Giriş* (12.Baskı). Beta Yayınevi.
- Derdiman, C., (2015). *Hukuk Başlangıcı* (5.Baskı). Aktüel Yayınevi.
- Dinçkol, A., (2000). *Hukuka Giriş* (1.Baskı). Alkım Yayınevi.
- Donay, S., (2014). *Türk Ceza İnfaz Hukuku* (1.Baskı). Beta Yayınevi.
- Erem, F., (1996). *Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu(Şerh)* (1.Baskı). Adalet Yayınevi.
- Güriz, A., (2017). *Hukuk Başlangıcı* (18.Baskı). Siyasal Kitabevi.
- Güriz, A., (2017). *Hukuk Felsefesi* (12.Baskı). Siyasal Kitabevi.
- Gürkan, Ü., (2015). *Hukuk Sosyolojisine Giriş* (8.Baskı). Siyasal Kitabevi.
- Ildır, G., (2012). *Hukuka Giriş* (3.Baskı). Ekin Yayınevi.
- İnce, K. (2020). Türk Ceza Hukuku'nda Örgütlü Suçluluk ve Silahlı Terör Örgütü. *ERÜHFD*, 15 (1): 241-269. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1122312>
- Giden, Y. (2008). *Türk Ceza Hukukunda Koşullu Salıverme*. Kocaeli Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- İnce, L. (2019). *Türk İnfaz Hukukunda Koşullu Salıverilme ve Koşullu Salıverilmede Süreler*, Marmara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kamer, V. K. (2007). *Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı* (1.Baskı). Adalet Yayınevi.
- Kunter, N., Yenisey, F., (1998). *Muhakeme Hukuku Dalı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku* (1.Baskı). Beta Yayınevi.
- Maden, M. (2020). Koşullu Salıverilmenin Mahiyeti ve Hukuki Niteliği. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 26 (2): 633-651. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1361118>
- Mecit, K. (2022). *İnfaz Hukuku* (6.Baskı). Adalet Yayınevi.
- Özbek, V. Ö. (2025). *İnfaz Hukuku* (20.Baskı). Seçkin Yayınevi.
- Özen, M., Hafizoğulları, Z., (2024). *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler* (12.Baskı). Savaş Yayınevi.
- Özgenç, İ., Şahin, C., (2024). *İnfaz Hukuku* (7.Baskı). Seçkin Yayınevi.
- Özgenç, N. B. (2021). *Türk Hukukunda Şartla Salıverilme Müessesesi* (1.Baskı). Adalet Yayınevi.
- Sağiroğlu, M. (2021). *Geçmişten Bugüne ve Tüm Yönleriyle Ceza İnfaz Sistemi* (1.Baskı). Yetkin Yayınevi.

Soyaslan, D. (2021). *İnfaz Hukuku* (1.Baskı). Yetkin Yayınevi.

Şen, E., Berkün, B. B. (2022). *Koşullu Salıverilme, Denetimli Serbestlik ve Ceza İnfaz Sorunları* (4.Baskı). Seçkin Yayınevi.

Toroslu, N., Toroslu H. (2021). *Ceza Hukuku Genel Kısım* (26.Baskı). Savaş Yayınevi.

Yalman, S. (2005). Hukuka Giriş. Doğan, V., Akyılmaz, B., Akıncı, Ş., Uşan, F., Sunay, R., Ercan, İ., Kaya, C., Bilir, F., Balı, A. Ş., Aksan, M. (Ed.), (s. 11-22) içinde Sayram Yayınevi.

Yavuz, H. A. (2018). *Ceza İnfaz Sistemi ve Denetimli Serbestlik* (1.Baskı). Seçkin Yayınevi.

Yurtcan, E., İrtiş, B. (2023). *Ceza Muhakemesi Kanunu Şerhi* (10.Baskı). Yetkin Yayınevi.

YAYINLAR

Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, Sayı:27, Cilt:2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

KANUNLAR

Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kanun No: 5275, Kabul Tarihi: 13/12/2004, RG, 29.12.2004, S. 25685.

Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Kanun No: 7242, Kabul Tarihi: 14/4/2020, RG, 15.04.2020, S. 31100.

Terörizmin Finansmanının Önlenmesi Hakkında Kanun, Kanun No: 6415, Kabul Tarihi: 07.02.2013, R.G. Tarihi: 16.02.2013, S: 28561.

Terörle Mücadele Kanunu, Kanun No: 3713, Kabul Tarihi: 12.04.1991, R.G Tarihi: 12.04.1991, S: 20843.

Türk Ceza Kanunu, Kanun No: 5237, Kabul Tarihi: 26.09.2004, R.G Tarihi: 12.10.2004, S: 25611.

YÖNETMELİKLER

Ceza İnfaz Kurumlarının Yönetimi İle Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Yönetmelik (29.03.2020). *Resmî Gazete* (Sayı: 31083). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/03/20200329-9.pdf>.

Gözlem ve Sınıflandırma Merkezleri İle Hükümlülerin Değerlendirilmesine Dair Yönetmelik. (29.12.2020). *Resmî Gazete* (Sayı: 31349). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/12/20201229-3.htm>.

KARARLAR

AYM, E.1991/15, K.1991/22, 19/07/1991.

AYM, E.1991/19, K.1991/24, 19.07.1991.

AYM, E.1991/22, K.1991/25, 19.07.1991.

Yargıtay 1.Ceza Dairesi, E. 2016/2212, K.2016/3083 sayılı 14/06/2016 tarihli kararı.

Yargıtay 1. Ceza Dairesi E. 2016/4261, K.2016/3453 sayılı 04/10/2016 tarihli kararı.

Yargıtay 1.Ceza Dairesi, E.2016/4872, K.2016/4358 sayılı 19/12/2016 tarihli kararı.

Yargıtay 1.Ceza Dairesi, E. 2018/4760, K. 2019/2705 sayılı 13/05/2019 tarihli kararı.

Yargıtay 1.Ceza Dairesi, E.2018/2600, K.2019/2378 sayılı 29/04/2019 tarihli kararı.

Yargıtay 1. Ceza Dairesi E.2023/4394, K.2023/4825 sayılı 7/07/2023 tarihli kararı.

Yargıtay 1. Ceza Dairesi, E.2023/4422, K.2023/4539 sayılı 23/06/2023 tarihli kararı.

Yargıtay 1. Ceza Dairesi, E.2023/2368, K.2023/3059 sayılı 12/05/2023 tarihli kararı.

Yargıtay 1. Ceza Dairesi, E.2023/819, K.2023/795 sayılı 3/03/2023 tarihli kararı.

Yargıtay 1. Ceza Dairesi, E.2023/473, K.2023/794 sayılı 3/03/2023 tarihli kararı.

Yargıtay 4. Ceza Dairesi, E.2014/2525, K.2015/1863 sayılı 22/01/2015 tarihli kararı.

Yargıtay 10.Ceza Dairesi, E. 2013/856, K. 2013/1220 sayılı 11/02/2013 tarihli kararı.

Yargıtay 16. Ceza Dairesi, E.2015/1213, K.2016/124 sayılı 11/01/2016, tarihli kararı.

Analyzing Customer Preferences in Food Companies and Food Technology with Artificial Intelligence*

Omotunde Sekinat Fanimokun¹, İzzet Paruğ Duru²

DOI: [10.59445/ijephss.1676284](https://doi.org/10.59445/ijephss.1676284)

Atıf / Cite: Fanimokun, O. S., Duru, İ. P. (2025). Analyzing customer preferences in food companies and food technology with artificial intelligence, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 8(4), 315-336, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1676284>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 15.04.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 13.07.2025

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Abstract

The relationship between AI and consumer preferences is becoming a crucial area of study for both technology corporations and food industries in an increasingly digitalized environment. With the introduction of AI technologies, businesses can now monitor consumer behavior in novel ways and customize their products to appeal to their customers more intimately. The study of natural language processing aims to understand a language and enable machines to do meaningful tasks. This study emphasizes the use of sentiment analysis to improve service quality and gain a deeper understanding of customer feedbacks. To find the favorable, negative, and neutral reviews about the policies the restaurant follows or violates, a real-time dataset was used. Following preprocessing, lexicon-based sentiment analyzers Textblob and Vader (valence aware dictionary for sentiment reasoning) are used to appropriately classify comments as either positive or negative. Oversampling is used to balance the data sets because there are more positive-labeled evaluations than negative ones. Training and test data for the feature extraction process are created using the count vectorizer and TF-IDF (Term Frequency Inverse Document Frequency). The results indicate that ease of use, product quality, and service effectiveness are strongly correlated with customer satisfaction. Businesses that put these factors first typically see an increase in client loyalty and favorable sentiment.

Keywords: Artificial Intelligence (AI), Lexicon-based sentiment analyzers, Textblob, VADER, TF-IDF.

* This article is extracted from my master thesis entitled “Analyzing customer preferences in food companies and food technology with artificial intelligence”, supervised by Assoc.Prof. İzzet Paruğ DURU (Master’s Thesis, Istanbul Gedik University, Türkiye/Istanbul, 2025).

¹ **Sorumlu Yazar / Corresponding Author**, Lisansüstü Öğrencisi / *Graduate Student*, İstanbul Gedik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstatistik ve Veri Bilimi ABD / *Istanbul Gedik University, Institute of Graduate Studies, Department of Statistics and Data Science*, İstanbul, Türkiye, omotundefanimokun@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8965-0424>.

² Doç. Dr. / *Assoc. Prof.*, İstanbul Gedik Üniversitesi, Gedik Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Görüntüleme Programı / *Istanbul Gedik University, Gedik Vocational High School, Medical Imaging Programme*, İstanbul, Türkiye, parug.duru@gedik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9227-2497>.

1. Introduction

Artificial intelligence (AI) integration theory strongly emphasizes on leveraging AI technology to enhance current systems or procedures. Artificial Intelligence is a system that uses pre-programmed algorithms to process data or information autonomously (Jiang *et al.*, 2020; Kineber *et al.*, 2023). Because AI technology can offer many advantages for the growth of a system or process, knowing the philosophy of AI technology integration is essential. Systems and processes can function faster and more effectively using AI technology, improving their quality and productivity. Additionally, human mistakes are common occurrence in a variety of procedures, and AI technology can help reduce this risk (Sanchez-Franco *et al.*, 2019).

The relationship between AI and consumer preferences is becoming a crucial area of study for both technology corporations and food industries in an increasingly digitalized environment. With the introduction of AI technologies, businesses can now monitor consumer behavior in novel ways and customize their products to appeal to their customers more intimately. Food industries, for example, face difficult resource allocation problems as they use AI to streamline supply chains and enhance logistics. A recent study emphasized Food Bank Local's efforts, showing how AI may improve equitable food distribution by tackling allocation issues that are rarely examined in the literature (Walsh *et al.*, 2014). Additionally, analogous AI applications in food technology mirror patterns seen in other sectors, like hospitality, where executives recognize the operational difficulties as well as the possible advantages of incorporating AI systems into preexisting frameworks (Malone *et al.*, 2024). The way AI influences consumer preferences in the food industry is therefore a crucial topic for continued study and advancement.

Website and social network comments are now regarded as a valuable source of implicit knowledge (Walek & Fojtik, 2020). Thus, by processing these remarks and analyzing the underlying feelings, it is possible to determine the user's dietary preferences. This could be accomplished by using natural language processing techniques to process and uncover the implicit emotions concealed in user comments (Cambria *et al.*, 2017). Indeed, sentiment analysis methods could be used to infer the author's opinions on a wide range of subjects. However, because human language is complicated, people may communicate ideas using a variety of words. Consequently, a semantic approach to sentiment analysis makes sense.

Companies, governing bodies, and society at large have more opportunities to glean insightful, varied, and expressive knowledge from the content created by the social media community, especially in respects to the data source and how it is connected to contexts (Baumgarten *et al.*, 2013: 6). This is because social media constitutes many of the most abundant sources of the data regarding ideas as well as information. In order to improve the components that customers find lacking, decision makers must, in reality, understand how people feel about their services. Thus, using automated techniques to mine and analyze the data left on these sites is essential (Chiny *et al.*, 2021).

Sentiment analysis aims to extract from unstructured written text the subjectivity and opinion of people's critiques and attitudes toward things and their characteristics (Yıldırım *et al.*, 2020). Over the years, numerous techniques for sentiment vocabulary analysis have been put forth. To quantify phrase sentiment polarity, Turney (2002) employed a straightforward unsupervised categorization learning method to calculate pointwise mutual information based on the emotional qualities of words.

Understanding customer opinions about the items is highly helpful and aids in their continued improvement. If the restaurant industry ignores client feedback, it will be extremely difficult to establish a reputation in the marketplace. Lots of customers choose which restaurants to visit based on the online meal reviews of those establishments. Therefore, in order to attract customers, restaurants should take

note of those reviews and work to enhance their offerings. Since reading through the countless evaluations left by different customers is an extremely difficult and time-consuming task for a human, sentiment analysis can handle this task with ease.

Three feature restaurants which include Mc Donalds, Pizza Hut and Starbucks and three of the techniques used for feature analysis, including Bow, Tf-Idf, and N-gram, were used in this research. To gain deeper insights into customer feedback, reviews were categorized into themes, CES NPS and CSAT were calculated. The research utilizes natural language processing (NLP) techniques, sentiment analysis (for both BOW and TF-IDF, several N-gram methods are used, as well as their combinations) and a structured classification approach to categorize customer feedback.

2. Literature Review

2.1. Food Industry

Nowadays, the food industry is a more demanding field in order to provide the wants of a vast global population. Certain people choose ready to eat dishes since they save precious hours in the kitchen in today's hurried lifestyle. But insufficient labor forces mean that technology must be used to supply the demand for food. A new technology in the food industry is artificial intelligence (AI), which enables different food types to be processed by machines or robots. In the business of food processing, hygiene is crucial. Personal hygiene and equipment hygiene are two crucial categories of hygiene. Individuals who work in the food sector or handle food goods are considered to have good personal hygiene. According to Addanki *et al.*, 2022, the primary causes of personal hygiene are wounds, oral infections, hair, and fingernails. Frequent sanitization of equipment is necessary to prevent contamination. Both cleaning in place (CIP) and cleaning out of place (COP) systems are frequently employed; small scale enterprises tend to favor COP systems because CIP systems are more expensive. CIP systems are preferred in large processing sectors to prevent greatest degree of contamination (Addanki *et al.*, 2022). According to Mariott (1999), best practices should be concentrated on topics like food innovation, preparation, and safety.

2.2. Overview of Artificial Intelligence in the Food Industry

The food sector is rapidly changing many operational areas, from production to customer engagement, due to the incorporation of AI. Machine learning as well as data analytics are two examples of AI technologies that help optimize supply chain management, increasing productivity and cutting waste. For example, businesses can use AI to analyze customer preferences and buying patterns, allowing for more personalized marketing campaigns that appeal to specific clients. Recent research shows that consumers are willing to pay for products with sustainability labels, both real and certified, influenced by AI-generated content. This shift is especially noticeable in the rising demand for sustainable products (Dubois *et al.*, 2024). The agri-food supply chain is also altering as a result of the growing popularity of veganism, forcing businesses to adjust to consumers' shifting preferences for ecologically friendly products (Hedayat *et al.*, 2021). Therefore, AI not only simplifies processes but also helps food companies adapt to changing consumer demands.

2.3. The Role of AI in Understanding Customer Preferences

AI integration in food businesses offers a revolutionary method of comprehending client preferences and enables a sophisticated understanding of consumer behavior. Because large amounts of data can be analyzed by machine learning algorithms, firms can uncover previously hidden trends and preferences. For example, as the frameworks in Singh .K, 2024 demonstrate, AI not only automates data collecting but also provides profound insights into customer sentiments by micro-analyzing human emotions and interactions. This knowledge is crucial for marketing strategy, since AI helps with target

audience segmentation and the creation of consumer-friendly, tailored marketing campaigns. Additionally, the application of AI at all work levels improves the customer experience; nevertheless, as mentioned in (Holthöwer & Van, 2021), it is crucial to resolve the reluctance of certain consumers to embrace such technologies. Food businesses can improve customer interactions and stimulate innovation in product offers that are suited to consumer demands by utilizing AI efficiently.

2.4. Related Work

Fast food establishments are now common in many kinds of societies because of the meal's appeal, accessibility, and diversity. Using machine learning alongside deep learning models, sentiment analysis as well as topic modeling was applied to the reviews of these eateries.

Pang *et al.*, 2002 used a typical bag of features technique to predict the sentiment class of film reviews in order to address sentiment classification. Their findings demonstrated that basic decision-making models that employed hand-picked feature words for sentiment classification were outperformed by machine learning techniques utilizing bag-of-words features. Turney 2002 created handwritten algorithms that can invert a word's semantic orientation when it is preceded by a negative word in order to get around the problems with bag-of-words techniques like negation. It can take a lot of work to create heuristically built rules that might not be able to manage the various instances present in human language, even though such algorithms represent a significant advancement to handle things like negation.

The researchers (Chen *et al.*, 2015) devised an algorithm that uses a bag of words to forecast product ratings based on comment content utilizing bigrams and unigrams. The study used a set of Amazon video game reviews from UCSD users. Since average ratings varied little between years, months, along with days, time based analyses did not perform well. However, bigrams and unigrams produced accurate results, but unigrams came out successful. Unigrams that are popular have a higher variance, making them effective predictors. Unigrams surpassed bigrams by 15.89%. The paper (Shaikh & Deshpande 2016) employs several feature extraction or selection algorithms for sentiment analysis. Data was first acquired from Amazon, and then preprocessed to eliminate stop words and unusual characters. They use strategies for determining features or mining approaches, with naive bayes as the base algorithm, for single words or noun phrases. They discovered that Naive Bayes outperforms single-word analysis for phrases. The paper's main limitation is its reliance on the naive Bayes classifier technique, which may not yield sufficient results. As an extension of the experiment in the publication (Wang & Qiu 2015), TF-IDF is used here. It can predict ratings using a range of phrases. However, few classifiers are utilized in this case. The researchers used a root average square error model for linear regression.

2.5. Sentiment Reasoner and Valence Aware Dictionary Lexicon and Rule-based Sentiment Analysis

Because of the significant bias and nature of big data of social media information, sentiment analysis systems face significant obstacles (Pandey, 2018; Hutto & Gilbert, 2014). In fact, the primary focus of conventional textual sentiment analysis techniques is the analysis of lengthy texts, including news articles and entire documents. Short texts known as microblogs are frequently distinguished by loud noises, unusual terms, and acronyms. When used for processing small texts or microtexts, previous emotion classification techniques typically lack the ability to extract relevant features and have a poor classification effect (Xu *et al.*, 2020).

A sentiment analysis tool and rule-based lexicon designed especially for social media sentiments is called valence aware dictionary and sentiment reasoner (VADER). The sentiment lexicon used by

VADER is a collection of lexicon properties that are often classified as either positively or negatively based on their semantics orientations.

The foundation of VADER is the wisdom of crowds (WotC) method Fleenor, 2006, which is used to obtain a reliable point estimate of each lexical feature's sentiment valence (intensity). A total of over 90,000 ratings were obtained from ten independent human raters who performed the VADER evaluation. As a result, 7,500 lexical features with valence values, which vary from -4 (highly positive) to +4 (highly negative) — were, adopted (Hutto & Gilbert, 2014). As demonstrated by this experiment, VADER performs better than even individual human raters. In addition to being responsive to the polarities and strength (positive as well as negative) of emotions, VADER can also be tailored towards the structure of networking sites that typically employ writing informally, which includes slang, abbreviations, multiple punctuation marks, and emoticon. The writing style on social networks does; in fact, VADER employs a number of text-based criteria to capture varied degrees of sentiment. These heuristics enable it to recognize that a capitalized word, when surrounded by non-capitalized terms, frequently has more emotional weight. Similarly, VADER interprets the presence of punctuation marks, such as exclamation points, as an increase in sentiment strength (Hutto & Gilbert, 2014).

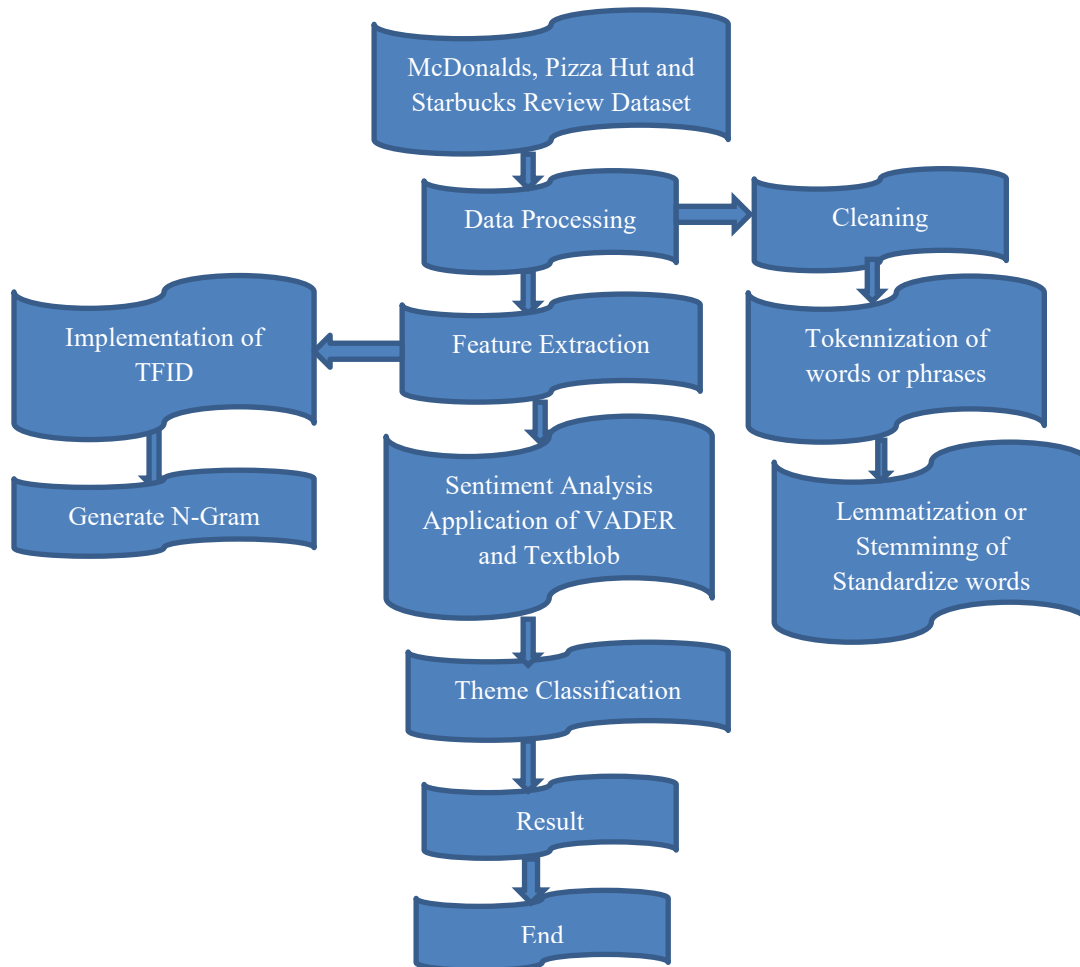
VADER provides a significant advantage because of its pre-trained status, especially when working with unlabeled data. This was used, for instance, by Borg & Boldt (2020) in their sentiment analysis of 168,010 emails from a Swedish telecom provider that did not have any initial sentiment data. Two Support Vector Machine models were trained for more thorough sentiment extraction and categorization after VADER and a Swedish sentiment lexicon supplied the required initial labels. In a different study, valdez *et al.*, 2020 used the VADER tool to examine the average daily sentiment of 86,581,237 U.S. time series tweet in order to identify themes in a corpus of COVID-19-related U.S. tweets and determine whether sentiment shifts in reaction to the pandemic. In Al Mansoori *et al.*, 2020 used sentiment analysis with the VADER model to evaluate criminal activity on facebook and twitter and successfully categorize the gathered data as negatively, positively or neutral in order to find suspects. In order to track the influx of tourists in Syria's Austrian region, Scholz *et al.*, 2020 also employed the VADER model to do a comprehensive semantic analysis that analyses the sentiment of tweets gathered from August 2008 and August 2018.

3. Methodology

3.1. Research Design

Figure 1 shows our suggested system's general layout. There are three steps in this section: sentiment analysis, clustering, and preprocessing. The general layout of the extraction preferences is displayed below. Data is first gathered from the designated domain, and then preprocessing is carried out by going through a number of procedures such stemming, tokenization, stop word removal, and lowercase conversion. Then, using various feature extraction algorithms, the text data was transformed into numerical data. Following conversion, the SVM supervised approach is used to try and determine if the reviews are good or negative. Lastly, a precision comparison of the performance is made.

Figure 1. The Research Design

3.1. Dataset

The "McDonalds Restaurant Reviews in USA, by **Nidula Elgiriyeithana**", "Starbucks review in USA by **Kanchana1990**" and "Pizza Hut review in USA by **Abhi Patel**" dataset was gathered from Kaggle. The collection includes reviews from various patrons of 33396 Mcdonalds, 851 Starbucks and 605 Pizza Hut eateries. All reviews were collected for the trial

3.2. Pre-Processing

Data preparation is the initial stage of data cleansing that makes the data easier for the algorithm to understand. Tokenization, part of speech tagging, stop word removal, stemming, noun extraction, and noun filtering are all included in the preprocessing. The following actions took place in this step:

- **URL Removal:** This procedure eliminates every URL from the text.
- **Lowercase Conversion:** This makes it much easier to identify the intended results when all text data is converted to lowercase. It is also among the most popular stages of text preprocessing in natural language processing.

3.2.1. Tokenization

The primary goal of tokenization is to identify words. A process called tokenization involves breaking a string of words up into smaller components called tokens. These tokens are comparable to

words, which are units in sentences, and sentences, which are units in paragraphs. Subsequently, the words are classified according to their syntactic function the expression's verb, subject, adjective, etc. Stop words including "a," "an," "and," "but," "the," "that," "of," and "from" are removed (Vijayarani *et al.*, 2015). The stem of the words is then left intact while the prefix and suffix are removed. The tokenization technique is commonly used in sentiment analysis. For instance, "The food was absolutely wonderful" is transformed to (The, food, was, absolutely, wonderful).

3.2.2. Expression Removal

Generally speaking, expressions don't hold important data for sentiment analysis. Therefore, removing expressions is done as a preprocessing step and has little effect on the outcome.

3.2.3. Elimination of Punctuation

Eliminating punctuation is another typical pre-processing stage in natural language processing. Every punctuation character in the text is eliminated during this operation.

3.2.4. Elimination of Stop Words

Stop words are frequently words used in a language, which include "a," "is," "the," and so on. Eliminating stop-words from a text has no effect on its meaning because they don't convey any important information.

3.3. Stemming

A preprocessing technique called stemming involves reducing the altered words to their most basic or root form. According to Katariya *et al.*, (2015), stemming aids in condensing all of a word's derivatives that are semantically identical into a single idea. For instance, word such as "eating" and "eaten" can all be regarded as "eat" "cooked" can be "cooking", "playing" can be "play", and so on. It might not always be a word if they appear in a document. The terms that have been given the noun tag are retrieved because we are searching for user preferences, which are typically expressed as nouns. Unrelated nouns are filtered because there may be a lot of these nouns (Karasu *et al.*, 2020). Those nouns are searched up in the WordNet's food category for this purpose. A noun is removed if it is not present in the WordNet food vocabulary classifications and synonym.

3.4. Feature Extraction

3.4.1. Term Frequency-Inverse Document Frequency (TF-IDF):

TF-IDF is a weighing factor for characteristics that is computed on a per-term basis in text mining and machine learning. It is computed on a per-term basis. Whereas inverse document frequency gauges a term's significance based on its occurrence across a collection of documents, term frequency quantifies a phrase's frequency of occurrence appears in a document, indicating its relevance (Bengfort *et al.*, 2018). It can be inferred that a phrase is less informative about that text if it's computed TF-IDF value is nearer 0. Conversely, a phrase is more informative if the score is nearer 1. The TF-IDF formula is as follows:

$$tf\ idf_t = f_{t,d} \times \log \frac{N}{df_t} \quad (1)$$

Where,

$tfidf_t$ = weight of term t

$f_{t,d}$ = frequency of term t in document d

N = total number of documents

dft = number of documents containing the term t

3.4.2. N-Gram

Contiguous sequences of n items from a particular text or speech are called N-grams. The N-gram technique is a widely used method in natural language processing, where n denotes a continuous number of terms or words (Ahuja *et al.*, 2019). The level of analysis will determine whether these things are letters, phonemes, or words.

3.4.2.1. Types Of N-gram

1. Unigram: One item or word ($n=1$).
2. A Bigram is a pair of words or things ($n=2$).
3. A trigram is a group of three words or objects ($n=3$).
4. N-gram: An arrangement of n words or objects.

If we examine a sentence like the N-grams "The", "foods", "are", "really" and "tasty" are Unigrams. "The foods are really tasty" for example. Bigram's words include "the foods", "are" "are really" and "really tasty". Trigram says, "The foods are", "the foods are really" and they "are really tasty." The supervised learning model has been fitted using various N-gram schemes, TFIDF, and BOW feature extraction methods independently.

3.4.3. Bag Of Words (BOW)

Using a bag-of-words representation is the standard method for creating a single lexical context for each instance of a particular word or phrase (Indurkha & Damerau, 2010). It is relatively straightforward to learn, simple to implement, and helpful for issues linked to natural language processing. By reporting the frequency of terms in a document, a bag of words is a text illustration that converts textual data into numerical format. It additionally generates a vocabulary for every term that was the same in every page in the training set. For instance, Texts 1 and 2 might say,

Text 1: "Best burger in town" and

Text 2: "Best service ever."

"Best," "burger," "in," "the", "town," "service," and "ever" are the seven words that make up the vocabulary.

3.4.4. Word Cloud

Word clouds are a graphic aid for representing text that has grown in popularity. They are used to give a summary in a variety of circumstances by reducing the text to the terms that appear most frequently. This approach is typically used to summarize pure text (Heimerl *et al.*, 2014). The size of more common words is larger than that of less common ones. Word clouds are terms used in both positively and negatively evaluations were created independently. Certain neutral terms, such food, service, order, pricing, flavor, etc., are included in both of our word clouds. For both favorable and negative assessments, the word clouds are displayed in Figures 2.

Figure 2. Promoter and Detractor Word cloud

3.5. Sentiment Analysis

Sentences that contain any of a cluster's words are then moved to that cluster. It is important to remember that sentences can belong to multiple clusters because they usually contain multiple words. After that, the positive and negative attitudes in each statement are examined and extracted. At the document level, sentiment analysis is carried out since the sentiment scores of the entire cluster are determined after the score of each sentence have been determined. The SentiWordNet lexicon produced more accurate findings in this study after several sentiment analysis techniques were applied. For sentiment analysis, the SentiWordNet lexicon is utilized in the manner described below. (Denecke 2008)

SentiWordNet assigns positive, negative, and objective polarity scores to each word's synonyms. The three scores should add up to one, and each score falls between 0 and 1. For instance, the word "good" has a triple score of (scorepos, scoreneg, scoreobj = 0.875, 0.0, 0.125) (Siersdorfer, *et al.*, 2010). SentiWordNet's sentiment analysis selects all phrases in phrases that has been given the tags

"adjective", "verb" or "adverb" as attributes (Dang *et al.*, 2010). Next, using SentiWordNet, for each of these terms synonyms the triple score is defined.

The sum of the positive ratings of all of a word's synonyms divided by the total number of synonyms is the positive score for that term. The same formula is used to determine the objective and negative scores for each word A:

$$Score_{pos}(A) = \frac{1}{n} \sum_{i=0}^n Score_{pos} \quad (2)$$

$$Score_{neg}(A) = \frac{1}{n} \sum_{i=0}^n Score_{neg} \quad (3)$$

$$Score_{obj}(A) = \frac{1}{n} \sum_{i=0}^n Score_{obj} \quad (4)$$

In this case, n is the number of synonyms. The phrase's score is determined in a similar manner once the triple polarity score for each feature in the sentence has been determined. In other words, the average positive score of every word in a sentence is equal to the positive score of each phrase. The same formula is used to determine objective and negative scores. Once each sentence's triple score has been calculated, the entire sentence is deemed positive if its positive score exceeds its negative score, and vice versa. The sentence is objective and is not taken into account when determining the cluster score if the positively and negatively ratings are equal. The following formula is then used to determine each cluster's sentiment analysis score:

$$S_c = \frac{Np+Nn}{Np+Nn} \quad (5)$$

The cluster's positive and negative sentence counts are denoted by Np and Nn, respectively. The user's food preferences cluster is determined by selecting the cluster with the highest score at the end of this phase. After combining the nouns from both clusters and returning the user's preferences, the second cluster is also chosen if its value is extremely near to the first cluster (below 0.1 differences).

3.6. Vader

VADER, an acronym for Valence Aware Dictionary and Sentiment Reasoner, is a sentiment analysis tool that uses a set of rules applied to its lexicon with an emphasis on social media emotion analysis. A set of lexical properties (words, for example) that are often classified as positive or negative based on their semantic orientation is combined with a sentiment lexicon in VADER. VADER uses these word evaluations to generate four sentiment metrics. The first three indicate the percentage of language that fits into the categories of positive, neutral, and negative. Combining all lexical scores that have been adjusted between -1 and 1 yields the composite score, the last metric.

Remember that capitalization and punctuation have an impact on the VADER model (Hutto & Gilbert, 2014). As a result, the sentiment has not been fully captured by filtering out special letters or changing the text to lowercase.

3.6.1. Textblob

For a given text, TextBlob provides three outputs: subjectivity, polarity, and more. The three sentiments that polarity offers are - 1 for negative sentiment, 1 for positive sentiment and 0 for neutrality attitude. Subjectivity is the presence of subjects or opinions.

4. Results And Discussions

The results of the experiment on how customers feel about food restaurants are presented and discussed in this section. Reviews are taken in order to assess customer experiences and pinpoint areas

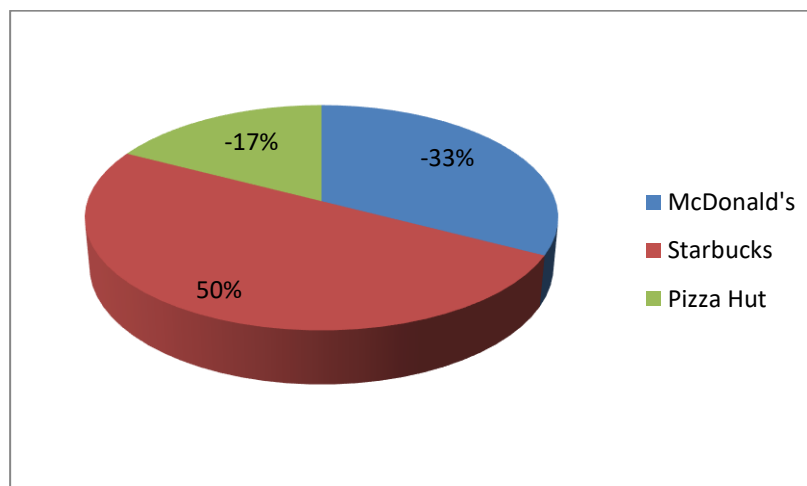
that need improvement. The following lists the outcomes of the lexicon-based method to sentiment analysis on the subjects that were covered.

4.1. Overall Sentiment Analysis

A hybrid approach incorporating VADER and TextBlob was used to conduct sentiment analysis; Figure 3 below showed sentiment ratings with a range of -1 (negatively) to +1 (positively). In general, sentiment scores are interpreted according to a standard: scores between 0.5 and 1 denote strong positivity, scores between -0.5 and 0.5 imply neutrality, and ratings between -1 and -0.5 indicate extreme negative. A more organized discussion of consumer sentiment trends is made possible by this framework.

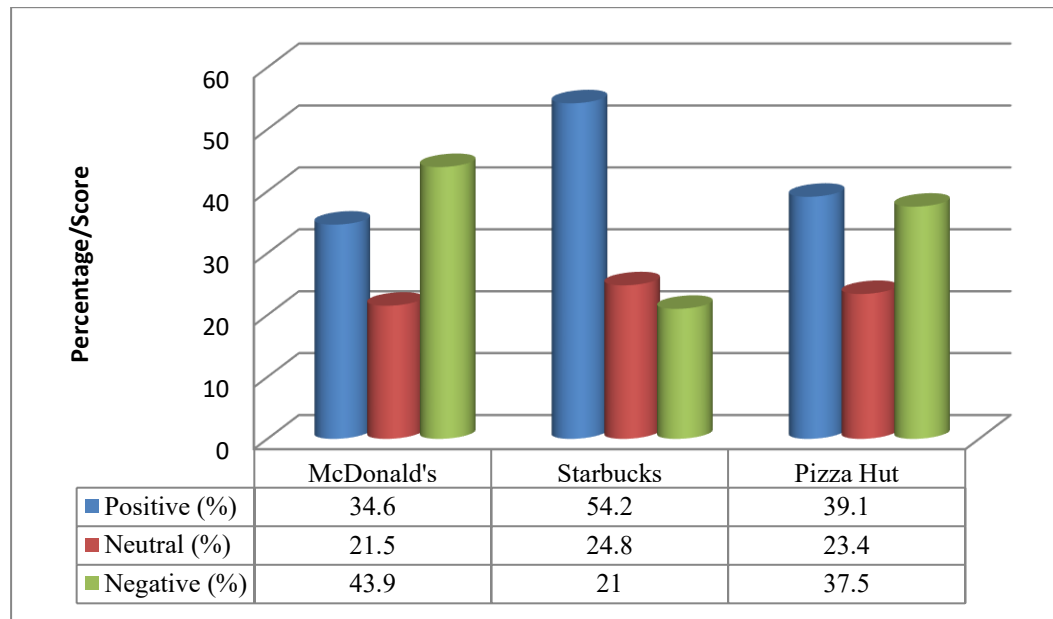
From the pie chart representation results showed below that the most positive feedback was given to Starbucks which indicated 50% suggesting a more favorable opinion among its consumers. Pizza Hut -17% and McDonald's -33% got lower average scores, indicating a greater proportion of unhappy consumers. With an average sentiment score of -0.08 as opposed to McDonald's -0.15, Pizza Hut did marginally better than McDonald's. This implies that although there is a great deal of discontent with both businesses, Pizza Hut's condition is more neutral, suggesting a comparatively better customer experience than McDonald's, but it is still below the range of 0.5 to 1 for overall favorable sentiment. Therefore, this shows a higher percentage of dis-satisfied customers from both restaurants. Strong consumer satisfaction was demonstrated by Starbucks, which had the highest percentage of favorable evaluations (54.2%). Pizza Hut was ranked between Starbucks and McDonald's in terms of consumer perception, with 39.1% of evaluations being positive. Although it fell short of Starbucks' satisfaction ratings, it outperformed McDonald's by a significant margin.

Figure 3. Average Sentiment Score

The most unfavorable sentiment (43.9%) was expressed about McDonald's, suggesting discontent with the food, service, or delivery. Although Pizza Hut had a higher percentage of negative attitudes (37.5%) than McDonald's, it was marginally better, indicating that although consumers still had problems, they were not as bad as those at McDonald's. Both Pizza Hut and McDonald's are in the negative sentiment category (below -0.5 to 0), whereas Starbucks is in the positive sentiment range (above 0.5). This suggests that both firms generally need to enhance their customer service.

Figure 4. Sentiment Score Range

4.2. Customer Satisfaction Scores (CSAT)

The percentage of positive evaluations, which represents total customer satisfaction, is measured by CSAT.

Figure 5 shows the diagrammatic representation of Starbucks having the highest CSAT (54.2%), which indicates that more than half of its customers had a satisfying experience. Following with 39.1%, Pizza Hut which had a moderate level of satisfaction. The CSAT for McDonald's had the lowest at 34.6%, meaning that almost 65% of its customers are either neutral or unhappy. Starbucks clearly at the top of the list for consumer happiness. Although it is still in need of improvement, Pizza Hut is doing marginally better than McDonald's. The worst customer satisfaction ratings are probably caused by bad experiences with delivery, meal quality, and service at McDonald's.

4.3. Net Promoter Scores (NPS)

When assessing client loyalty, NPS takes into account both advocates and critics. Figure 5 below represents Starbucks having more promoters than detractors, as evidenced by its highest NPS (+21.9). Pizza Hut has nearly equal numbers of promoters and detractors, as indicated by its slightly negative NPS of -2.7. With the lowest NPS (-10.6), McDonald's has a lot more detractors than promoters. Starbucks' high NPS indicates a high level of brand preference and consumer loyalty. Although Pizza Hut's NPS is close to zero, it indicates that its consumers are not very excited, suggesting that it is reasonably balanced. Given that more customers are unhappy than satisfied, McDonald's low NPS indicates that company has a significant problem with client retention.

4.4. Comparison of Net Promoter Scores (NPS)

When assessing client loyalty, NPS takes into account both advocates and critics. Figure 5 above shows Starbucks has more promoters than detractors, as evidenced by its highest NPS (+21.9). Pizza Hut has nearly equal numbers of promoters and detractors, as indicated by its slightly negative NPS of (-2.7). With the lowest NPS (-10.6), McDonald's has a lot more detractors than promoters. Starbucks' high NPS indicates a high level of brand preference and consumer loyalty. Although Pizza Hut's NPS is close to zero, it indicates that its consumers are not very excited, suggesting that it is reasonably

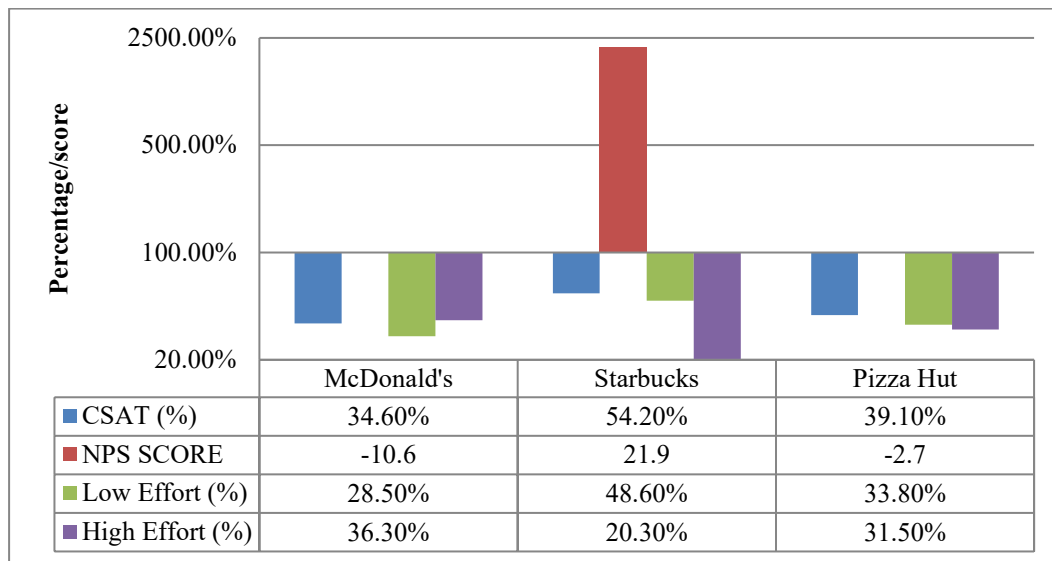
balanced. Given that more customers are unhappy than satisfied, McDonald's low NPS indicates that the company has a significant problem with client retention.

4.5. Theme-Based Sentiment Analysis

Four major themes emerged from the customer reviews:

- Customer Service
- Product Quality
- Delivery/Timeliness
- Ease of Use

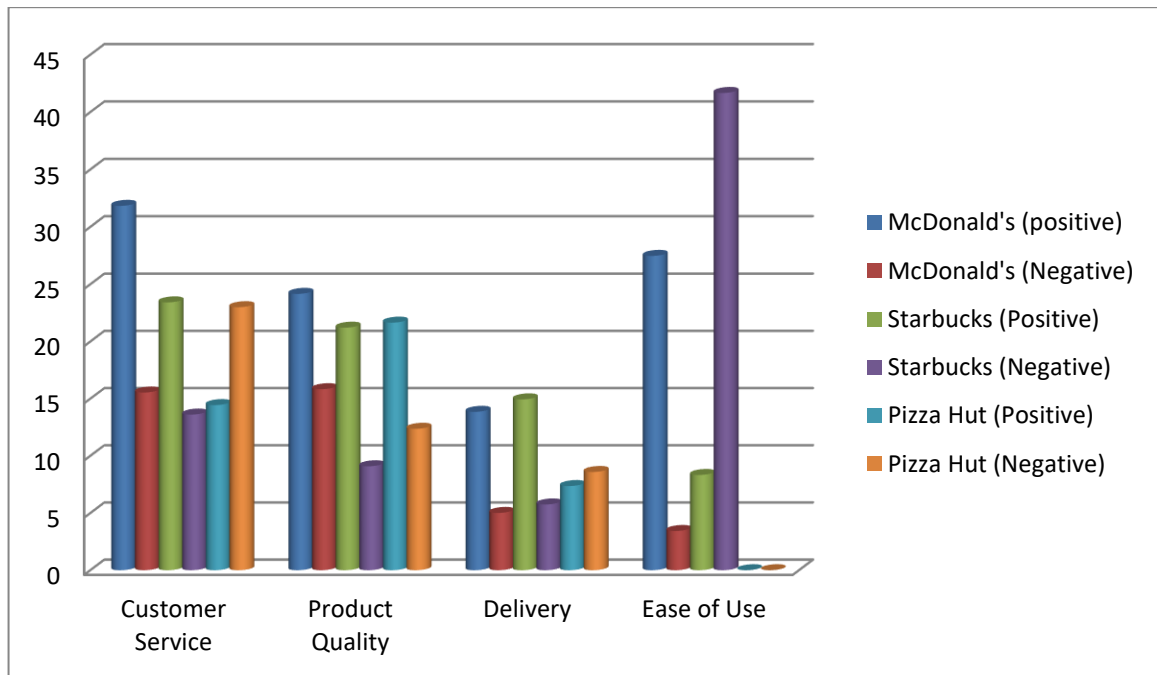
Figure 5. Customer Experience Across Companies

4.5.1. Customer service

From the bar chart above in figure 6, The Company that exhibits the highest negative sentiment (23%) and the lowest positive sentiment (14.44%) is Pizza Hut. This implies serious problems with customer service. Inaccurate orders, lengthier wait times, or trouble fixing problems are some possible causes. The company with the highest positive sentiment (31.83%) and the moderate negative sentiment (15.54%) is McDonald's. McDonald's still has some effort-related problems, but it probably benefits from frequent customer encounters and efficient operations. With a respectable positive sentiment (23.42%) and a moderate negative sentiment (13.61%), Starbucks is in the middle. The more balanced outcomes may be attributed to Starbucks' emphasis on the customer experience. Often brought up in the analysis evaluations, this suggests that people are talking about how good the service was there. The term "staff friendly" draws attention to remarks about how approachable and kind the employees are. While consumer reviews of Pizza Hut, Starbucks, and McDonald's are examined, a number of recurring unfavorable bigrams—two-word phrases—appear across important topics. The following five negative bigrams are common and are arranged under Customer Service which includes: "rude staff", "poor service", "unfriendly employees", "slow service" and "bad experience".

Figure 6 Theme Based Sentiments

Therefore, in the fast-food industry, recognizing consumers' demands for high-quality service and matching delivery to those needs is the key to achieving customer satisfaction (Frost & Kumar, 2000; Sharkey *et al.*, 2009; Quyet *et al.*, 2015). A client's evaluation of a product or service based on whether it has fulfilled their expectations is known as customer satisfaction, according to Zeithaml *et al.*, 2009: 59. According to Gronroos (1984), a fast-food restaurant, for instance, can maximize customer satisfaction by making sure that its offerings are tailored to the requirements and desires of its customers. Achieving customer happiness requires that service delivery and customer needs be aligned, according to Kotler and Keller (2016). It should be mentioned that when a service does not meet the expectations of the consumer, the client becomes unhappy. However, surpassing consumer expectations result in a higher degree of customer satisfaction.

4.5.2. Product Quality

For product quality, McDonald's had a moderate positive sentiment (24.16%) and the greatest negative sentiment (15.83%) This suggests possible problems with quality control or product uniformity while Pizza Hut displayed a decent positive sentiment (21.65%) and a moderate negative sentiment (12.37%). Customer service and delivery may be more important than product quality. For Starbucks had a moderate positive sentiment (21.21%) and the lowest negative sentiment (9.09%). This implies that Starbucks typically produces high-quality goods.

A number of typical bigrams (two-word combinations) appear in customer reviews for Pizza Hut, Starbucks, and McDonald's. These bigrams fall under particular categories that are pertinent to my analysis. "Food quality" reflects what consumers think about the quality and flavor of the meal served. "Coffee taste" especially pertinent to Starbucks, but also brought up in conversations on McDonald's and Pizza Hut's "awful taste". Quality of the Product "cold food", "poor quality", "stale bread", "undercooked meat" and "bad taste" under negative themes.

Flavors, taste quality, and characteristics that appeal to the participants' gustatory senses are all represented in the descriptions. On the other hand, the statements' expressions reveal a viewpoint or remark regarding the product's quality (taste). Comments are statements that indicate one's opinions,

according to Cambridge University Press and Assessment (2012). The fact that the statements are based on the participants' own personal expressions as a result of their product-tasting experiences supports the idea that they are themes that reflect tasting comments. According to Medrano *et al.*, (2023), taste and flavor are crucial components of eating enjoyment. The fact that the majority of the data collected discusses the product's flavor is then a trustworthy indication. Thus, it might be regarded as having an effect on a company's success. Furthermore, Suchánek *et al.*, 2015 suggest that a customer's happiness is a result of their perception of a product that meets their needs.

4.5.3. Delivery/Timeliness

With the highest negative sentiment (8.59%) and the lowest positive sentiment (7.36%), Pizza Hut is the obvious choice. Considering how dependent Pizza Hut is on delivery, this is alarming. Online ordering problems, erroneous projected times, and delivery delays are some possible causes. The company with the lowest negative sentiment (5.01%) and the highest neutral sentiment (81.14%) is McDonald's. Though delivery and punctuality might yet be improved, McDonald's probably has effective procedures. Starbucks' negative sentiment is marginally higher than McDonald's (5.75%), while its positive sentiment is moderate (14.94%). Wait times may lead to more effort, but Starbucks' dependence on in-store experiences may help to alleviate delivery concerns.

Fast-food restaurants' responsiveness is demonstrated by their capacity to fulfill consumer orders quickly (Kotler & Keller, 2016). A number of typical bigrams (two-word combinations) appear in customer reviews for Pizza Hut, Starbucks, and McDonald's. These bigrams fall under particular categories that are pertinent to the analysis. "Delivery time" which relates to consumer opinions of how quickly food delivery services are delivered and "Order accuracy" refers to the question of whether the delivered order is what was ordered. When examining customer reviews for Pizza Hut, Starbucks, and McDonald's, a number of recurring unfavorable bigrams—two-word phrases—appear across important topics. The following list of five common negative bigrams is organized by theme: "late delivery", "long wait", "order missing", "slow response" or "delayed order"

A well-planned operational strategy is what creates such a situation. Customers should have their needs and desires met as soon as possible, and a fast-food establishment is said to be reliable if it can deliver on its commitments (Tahir & Abu-Bakar, 2007; Kotler & Keller, 2016). This factor pertains to the kitchen crew's ability to prepare meals in a way that produces the flavor that is promised on the menu. This makes it crucial for the fast food establishment to take all reasonable steps to guarantee that the consumer receives their order as planned. In order to increase client satisfaction, prompt delivery services are essential.

4.5.4. Ease of Use

For ease of use, Pizza Hut had the odd outcome of 100% "Neutral" and 0% negative and 0% positive. This may suggest a highly specialized, dependable, and possibly rigid user experience, which could be connected to their ordering system or procedures. Additionally, it may indicate that user experience is not varied enough. Negative sentiment is the lowest at McDonald's (3.43%), while positive sentiment is the most at 27.47%. This implies an experience that is easy to use, probably as a result of user-friendly interfaces and effective support. With the highest negative sentiment (41.67%) and the lowest positive sentiment (8.33%), Starbucks is the most notable. This is a serious problem since it suggests that there might be usability problems with their app, online ordering, or in-store procedures.

A number of typical bigrams (two-word combinations) appear in customer reviews for Pizza Hut, Starbucks, and McDonald's. These bigrams fall under a few categories that are relevant to my analysis: "mobile app" references to the businesses' mobile ordering applications' usability and

functionality. "Online ordering" discusses the effectiveness and simplicity of placing orders using internet channels. Several recurring negative bigrams (two-word phrases) surface across major topics when examining customer evaluations for Pizza Hut, Starbucks, and McDonald's. Five common negative bigrams are listed below, arranged by theme: "app crashes", "difficult navigation", "payment issues", "login problems" as well as "website errors". According to the framework for the technology acceptance model (Kaasinen, 2005), the target audience's willingness to adopt and use new technology is greatly influenced by factors like utility and convenience of use. According to thematic research, Africans are not an exception in this instance, as they valued mobile e-commerce apps due to their practicality and user-friendliness. But in this context, ease of use can be summed up as the simplicity of creating a profile, navigating the app, and checking out although the usability complaints were made in PizzaHut and McDonald's.

4.6. N-Gram

The feedback from our most loyal customers (Promoters) was subjected to an n-gram analysis in order to better comprehend the language they use. In particular, we looked at bigrams, which are two-word sequences, to find the expressions that best reflect positive attitude and raise Net Promoter Scores. The relevance of each bigram in the promoter comments was assessed using the Term Frequency-Inverse Document Frequency (TF-IDF) score, which highlights phrases that are both common in this group and quite distinct from the rest of the dataset.

The top promoter bigrams reveal several important motifs, as shown in Figure 7. Phrases like 'happy place' (TF-IDF score: X) strongly imply that their facility, service, or product arouses favorable feelings and makes the experience enjoyable for promoters. This suggests that they have a close emotional connection, which fuels their loyalty which shows Strong Emotional Bond. Bigram words such as "take care" (TF-IDF score: Y), "good customer" (TF-IDF score: Z), "help help" (TF-IDF score: A), and "help asking" (TF-IDF score: B) are present, highlighting the significance of encouraging and helpful customer encounters in fostering promoter sentiment. These expressions imply that clients are treated with respect and provided helpful support which shows a Superb Customer Support. Positive Staff Attitude shows the bigram 'large attitude' (TF-IDF score: C) is especially notable, possibly suggesting that the lively and upbeat attitude of employees greatly enhances customer satisfaction and encourages advocacy. In a similar vein, "happy job" (TF-IDF score: D) can imply that contented workers result in happy clients.

Overall favorable experience shows the terms that are generally positive, such as "great experience" (TF-IDF score: E) and "good experience" (TF-IDF score: F), support the idea that promoters are regularly having favorable overall experiences with the brand or item.

Notably, some bigrams need further contextual analysis, including "want wait", "Hand hand", and "table number". To ascertain the precise sentiment and context, it is crucial to look at the original customer comments that contain these phrases. For example, the phrase "want wait" could be used to indicate efficiency in a positive remark like "didn't want to wait long," while "hand hand" could be used to indicate hand in hand or holding hands of a customer whereas "table number" might be associated with favorable service experiences at a particular table. "Bad service": This is an obvious sign that you're not happy with the level of service you received. The term "horrible service" is comparable to "bad service," but it carries a more negative connotation. "worst service": Another potent sign of unhappiness with the service. Words like "rude rude" or "rude staff" indicate unpleasant encounters with employees who are disrespectful or rude.

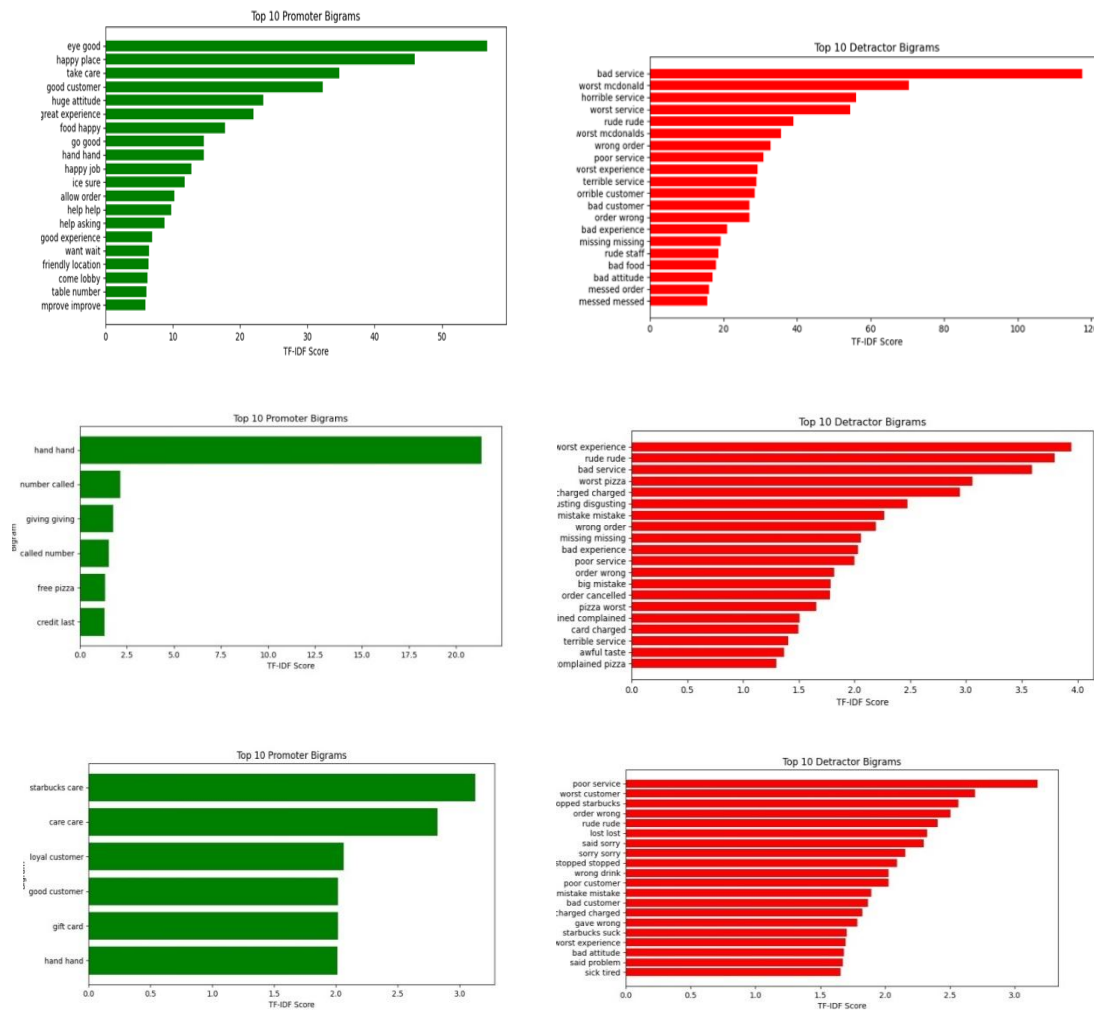
"Wrong order" or "order wrong" or "messed order" or "messed messed" are all signs of order accuracy issues, which are a major source of annoyance for clients. The phrase "messed messed" could

allude to a series of mistakes or a seriously off order. "Poor service": An additional general word emphasizing subpar service. The terms "worst experience" and "bad experience" imply that the critics' interactions were often inherently unpleasant. The phrase "terrible service" describes the quality of the service that was provided. "Bad customer" or "horrible customers" are alarming terms that may refer to unfavorable experiences with consumers, sometimes as reported by employees, or they may be complaints by customers who felt mistreated. Here, more background information from the initial remarks is essential. The phrase "missing missing staff" alludes to problems with personnel levels, which could cause delays or subpar service. "Bad food": A straightforward statement expressing discontent with the food's flavor or quality. "Bad attitude": Like "rude staff," this term refers to unfavorable encounters with staff conduct.

In each n-gram range (bigram), the top 10 words or phrases are displayed in the charts below. In each gram range, the frequency of positive grams is significantly larger than the frequency of negative grams because of the unbalanced dataset. Furthermore, the words in unigrams appeared in word cloud which is more general than those in bigrams, which contain more precise terms and expressions for every product category. These factors suggest that the models' assessment variables that will be developed for trigrams will be modest.

With the N-gram chart this may recommend focused changes to improve the overall customer experience and lessen negative sentiment by examining these top detractor bigrams, which give you important insights into the main causes of consumer dissatisfaction as well as promoter feedback which provides useful information for highlighting favorable elements of the customer journey, figuring out which food firms' strongest points and comprehending the language of food brands.

Figure 7. N-gram of McDonalds, PizzaHut and Starbucks

5. Conclusion

This study emphasizes the use of sentiment analysis to gain insight into customer attitudes and enhance the quality of services. By putting these suggestions into practice, fast-food businesses may improve consumer loyalty, satisfaction, and brand recognition. Customer service and delivery/timeliness were the most criticized features of all three organizations, according to a more thorough examination of theme-based sentiment analysis. In order to offer insights that help improve customer satisfaction and service quality, this study sought to assess consumer sentiment in the food business with a particular focus on McDonald's, Pizza Hut, and Starbucks. In order to do this, customer evaluations were processed and examined using natural language processing (NLP) techniques. A number of crucial phases were included in the methodology: a real-time dataset was first collected for customer reviews and preprocessing the text data with methods including stemming, tokenization, and stop word removal. Then lexicon-based sentiment analyzers was used—TextBlob and VADER, in particular—to categorize evaluations as neutral, negative, or positive. To find important themes in customer feedback, TF-IDF was also employed and count vectorizer for feature extraction and N-gram analysis.

Several important conclusions emerged from our analysis. While McDonald's and Pizza Hut displayed a higher percentage of disgruntled consumers, Starbucks overall displayed the highest levels

of customer satisfaction and favorable sentiment. Theme-based research also revealed that all three businesses need to enhance their customer service and delivery/timeliness, while McDonald's is also facing challenges with product quality and ease of use. These results highlight the close relationship among consumer satisfaction, product quality, service effectiveness and ease of use.

The outcomes of this research are substantial for food firms looking to boost customer loyalty and brand impression. Businesses can take data-driven steps to enhance the customer experience by giving priority to the elements that were found to be essential for customer satisfaction and addressing the particular areas of weakness that the study revealed. Subsequent studies may examine the use of increasingly sophisticated AI methods to forecast consumer preferences or look at how particular service interventions affect customer satisfaction. To sum up, this study offers insightful information about consumer sentiment in the food sector and a road map for companies looking to increase loyalty and customer satisfaction through focused enhancements.

Competing Interests

The authors declare that they have no competing interests.

Fundings and Acknowledgments

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors. I want to express my gratitude for all of the help and encouragement that made this research possible. I also acknowledge the efforts being made to ensure this study's publication and accessibility.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Authors' contributions

The authors have contributed equally to the study.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Addanki, M., Patra, P., & Kandra, P. (2022). Recent advances and applications of artificial intelligence and related technologies in the food industry. *Applied Food Research*, 2(2), 100126.
- Ahuja, R., Chug, A., Kohli, S., Gupta, S., & Ahuja, P. (2019). The impact of features extraction on the sentiment analysis. *Procedia Computer Science*, 152, 341-348.
- Akila, R., Revathi, S., & Shreedevi, G. (2020). Opinion mining on food services using topic modeling and machine learning algorithms. In *2020 6th International Conference on Advanced Computing and Communication Systems (ICACCS)*, pp. 1071-1076..
- Al Mansoori, S., Almansoori, A., Alshamsi, M., Salloum, S. A., & Shaalan, K. (2020). Suspicious activity detection of Twitter and Facebook using sentimental analysis. *TEM Journal*, 9(4), 1313.
- Asani, E., Vahdat-Nejad, H., & Sadri, J. (2021). Restaurant recommender system based on sentiment analysis. *Machine Learning with Applications*, 6, 100114.
- Baumgarten, M., Mulvenna, M. D., Rooney, N., & Reid, J. (2013). Keyword-based sentiment mining using twitter. *International Journal of Ambient Computing and Intelligence (IJACI)*, 5(2), 56-69.
- Bengfort, B., Bilbro, R., & Ojeda, T. (2018). Applied text analysis with Python: Enabling language-aware data products with machine learning. "O'Reilly Media, Inc."
- Borg, A., & Boldt, M. (2020). Using VADER sentiment and SVM for predicting customer response sentiment. *Expert Systems with Applications*, 162, 113746.
- Cambria, E., Poria, S., Gelbukh, A., & Thelwall, M. (2017). Sentiment analysis is a big suitcase. *IEEE Intelligent Systems*, 32(6), 74–80.
- Chen, W., Lin, C., & Tai, Y. S. (2015). Text-based rating predictions on amazon health & personal care product review. *Computer Science*. <https://doi.org/10.1145/1235>.
- Chiny, M., Chihab, M., Bencharef, O., & Chihab, Y. (2021). LSTM, VADER and TF-IDF based hybrid sentiment analysis model. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 12(7).
- Denecke, K. (2008). Using sentiwordnet for multilingual sentiment analysis. In *2008 IEEE 24th international conference on data engineering workshop*, pp. 507-512.
- Dubois, B., Villain, N., Schneider, L., Fox, N., Campbell, N., Galasko, D., ... & Frisoni, G. B. (2024). Alzheimer disease as a clinical-biological construct—an International Working Group recommendation. *JAMA neurology*, 81(12), 1304-1311.
- Fleener, J. W. (2006). The wisdom of crowds: Why the many are smarter than the few and how collective wisdom shapes business, economics, societies and nations. *Personnel Psychology*, 59(4), 982.
- Frost, F. A., & Kumar, M. (2000). INTSERVQUAL—an internal adaptation of the GAP model in a large service organisation. *Journal of services marketing*, 14(5), 358-377.
- Grönroos, C. (1984). A service quality model and its marketing implications. *European Journal of marketing*, 18(4), 36-44.
- Hasan, T., Matin, A., & Joy, M. S. R. (2020). Machine learning based automatic classification of customer sentiment. In *2020 23rd International Conference on Computer and Information Technology (ICCIT)*, pp. 1-6.
- Hedayat, A. F. (2021). *Agri-Food Supply Chain–Veganism and its Impact on the Food Supply Chain in Germany* (Master's thesis, Eesti Maaülikool).
- Heimerl, F., Lohmann, S., Lange, S., & Ertl, T. (2014). Word cloud explorer: Text analytics based on word clouds. In *2014 47th Hawaii international conference on system sciences*, pp. 1833-1842.
- Holthöwer, J., & van Doorn, J. (2021). Artificial intelligence and robotics in marketing. In *The digital transformation handbook–From academic research to practical insights*. University of Groningen Press.

- Hutto, C., & Gilbert, E. (2014). Vader: A parsimonious rule-based model for sentiment analysis of social media text. In *Proceedings of the international AAAI conference on web and social media*, 8(1), pp. 216-225.
- Holah, J., Lelieveld, H. L. M., & Gabric, D. (Eds.). (2016). *Handbook of hygiene control in the food industry*. Woodhead Publishing.
- Indurkha, N., & Damerau, F. J. (2010). *Handbook of natural language processing*. Chapman and Hall/CRC.
- Jiang, X., Chen, Z., Yu, J., & Huang, L. (2020). Visual Design of Artificial Intelligence Based on the Image Search Algorithm. *Journal of Applied Data Sciences*, 1(2), 82-89.
- Ji, H., Grishman, R., Dang, H. T., Griffith, K., & Ellis, J. (2010). Overview of the TAC 2010 knowledge base population track. In *Third text analysis conference*, 3(2), pp. 3-3.
- Kanika Singhal. (2024) "AI-Powered Strategic Marketing: A Three-Stage Framework for Enhanced Customer Engagement". Auricle Global Society of Education and Research. <https://core.ac.uk/download/613698521.pdf>
- Kaasinen, E. (2005). *User acceptance of mobile services: Value, ease of use, trust and ease of adoption*.
- Karasu, S., Altan, A., Bekiros, S., & Ahmad, W. (2020). A new forecasting model with wrapper-based feature selection approach using multi-objective optimization technique for chaotic crude oil time series. *Energy*, 212.
- Katariya, N. P., Chaudhari, M. S., Subhani, B., Laxminarayana, G., Matey, K., Nikose, M. A., & Deshpande, S. (2015). Text preprocessing for text mining using side information. *International Journal of Computer Science and Mobile Applications*, 3(1), 01-05.
- Kineber, A. F., Othman, I., Oke, A. E., Chileshe, N., & Zayed, T. (2023). Value management implementation barriers for sustainable building: A bibliometric analysis and partial least square structural equation modeling. *Construction Innovation*, 23(1), 38-73.
- Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *A framework for marketing management*.
- Malone, C. (2024). *Artificial Intelligence in the Hotel Industry: The Benefits and Effects on Corporations*.
- Mariott, N. G. (1999). *Principles of Food Sanitation*, 22-37. Gaithersburg, MD: Aspen.
- Medrano, A. M., Magnaye, M. F. M., Sanggalang, T. A. S., Magnaye, J. M. S., & Sotomayor, C. K. R (2023). Identifying Common Themes in Customer Feedback: A Content Analysis on the Outlook of Consumers Towards Coffee Shops in Sta. Catalina Sur. *The Research Probe*, 3(2), 74-84.
- Nadathur, S. R., & Carolan, M. (2017). Flavors, taste preferences, and the consumer: Taste modulation and influencing change in dietary patterns for a sustainable earth. In *Sustainable protein sources* (pp. 377-389). Academic Press.
- Nasukawa, T., & Yi, J. (2003). Sentiment analysis: Capturing favorability using natural language processing. In *Proceedings of the 2nd international conference on Knowledge capture*, pp. 70-77.
- Notermans, S., Hoornstra, E., & Powell, S. C. (2003). Improving Hygiene in Food Processing The foundation of hygiene.
- Pandey, P. (2018). Simplifying sentiment analysis using VADER in Python (on social media text). *Analytics Vidhya*.
- Pang, B., Lee, L., Vaithyanathan, S. (2002). Thumbs up?: sentiment classification using machine learning techniques. In: *Proceedings of the ACL-02 conference on Empirical methods in natural language processing-Volume 10*, Association for Computational Linguistics
- Sanchez-Franco, M. J., Cepeda-Carrion, G., & Roldan, J. L. (2019). Understanding relationship quality in hospitality services: A study based on text analytics and partial least squares. *Internet Research*, 29(3), 478-503.

Scholz, J., & Jeznik, J. (2020). Evaluating geo-tagged twitter data to analyze tourist flows in Styria, Austria. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 9(11), 681.

Seturi, M., & Urotadze, E. (2017). About Marketing Process Model and Relationship Marketing. In *Proceedings of International Workshop „Model-Based Governance for Smart Organizational Future* (pp. 169-171).

Shaikh, T., & Deshpande, D. (2016). Feature selection methods in sentiment analysis and sentiment classification of amazon product reviews. *International Journal of Computer Trends and Technology (IJCTT)*, 36(4), 225-230.

Sharkey, J. R., Horel, S., Han, D., & Huber, J. C. (2009). Association between neighborhood need and spatial access to food stores and fast food restaurants in neighborhoods of colonias. *International Journal of Health Geographics*, 8, 1-17.

Siersdorfer, S., Minack, E., Deng, F., & Hare, J. (2010, October). Analyzing and predicting sentiment of images on the social web. In *Proceedings of the 18th ACM international conference on Multimedia* (pp. 715-718).

Sigurdsson, V., Larsen, N. M., Folwarczny, M., Dubois, M., & Fagerstrøm, A. (2025). Putting an artificial intelligence-generated label on it comes naturally. *Psychology & Marketing*, 42(2), 579-599.

Sochenda, S. (2021). Modeling of customer satisfaction and customer loyalty in fast food industry. *International Journal of Economics, Business and Accounting Research (IJEBAR)*, 5(4).

Suchánek, P., Lánská, V., & Hubáček, J. A. (2015). Body composition changes in adult females after lifestyle intervention are influenced by the NYD-SP18 variant. *Central European Journal of Public Health*, 23, S19.

Tahir, I. M., & Abu Bakar, N. M. (2007). Service quality gap and customers' satisfactions of commercial banks in Malaysia. *International Review of Business Research Papers*, 3(4), 327-336.

Turney, P. D. (2002). Thumbs up or thumbs down? Semantic orientation applied to unsupervised classification of reviews. *arXiv preprint cs/0212032*.

Valdez, D., Ten Thij, M., Bathina, K., Rutter, L. A., & Bollen, J. (2020). Social media insights into US mental health during the COVID-19 pandemic: longitudinal analysis of Twitter data. *Journal of medical Internet research*, 22(12), e21418.

Van Quyet, T., Vinh, N. Q., & Chang, T. (2015). Service quality effects on customer satisfaction in banking industry. *International Journal of u-and e-Service, Science and Technology*, 8(8), 199-206.

Vijayarani, S., Ilamathi, M. J., & Nithya, M. (2015). Preprocessing techniques for text mining-an overview. *International Journal of Computer Science & Communication Networks*, 5(1), 7-16.

Walek, B., & Fojtik, V. (2020). A hybrid recommender system for recommending relevant movies using an expert system. *Expert Systems with Applications*, 158

Wang, M., & Qiu, R. (2015). Text mining for yelp dataset challenge. *Computer Science*, 1-5.

Walsh, T. (2014). Allocation in practice. In *Joint German/Austrian Conference on Artificial Intelligence (Künstliche Intelligenz)*, pp. 13-24.

Xu, D., Tian, Z., Lai, R., Kong, X., Tan, Z., & Shi, W. (2020). Deep learning based emotion analysis of microblog texts. *Information Fusion*, 64, 1-11.

Yıldırım, M., Okay, F. Y., & Özdemir, S. (2020, December). Sentiment analysis for Turkish unstructured data by machine translation. In *2020 IEEE International Conference on Big Data (Big Data)*, pp. 4811-4817

Zeithaml, V. A., Bitner, M. J., & Gremler, D. D. (2018). *Services marketing: Integrating customer focus across the firm*. McGraw-Hill.

Kripto Para Literatürünün Bibliyometrik Analizi: Web of Science Veri Tabanı Üzerine Bir İnceleme

Biometric Analysis of Cryptocurrency Literature: A Review on Web of Science Database

Kübra Genç Yıldız¹

DOI: [10.59445/ijephss.1680419](https://doi.org/10.59445/ijephss.1680419)

Atf / Cite: Genç Yıldız, K. (2025). Kripto para literatürünün bibliyometrik analizi: Web of Science veri tabanı üzerine bir inceleme, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 8(4), 337-356, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1680419>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 20.04.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 09.07.2025

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Özet

Son yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle beraber finansal sistemde devrim niteliğinde bir yenilik olarak kripto paralar gündeme gelmiş hem ekonomik hem de toplumsal düzeyde önemli tartışmalara yol açmıştır. Bitcoin, Ethereum, Litecoin gibi alt birimlere sahip farklı kripto paralar; hızlı işlem olanakları sunmaları, aracıları ortadan kaldırmaları, düşük maliyetli yapıları, akıllı sözleşmeler aracılığıyla işlevsellik kazanmaları ve teknolojik altyapıyla uyumlu olmaları sayesinde özellikle sınır ötesi ödemelerde geleneksel finansal sistemlere kıyasla önemli avantajlar sağlamaktadır. Ancak, merkeziyetsiz olmaları denetim eksikliklerinin yaşanmasına ve yasa dışı faaliyetlerin artmasına neden olabilmektedir. Bu durum karşısında ülkeler tedbir amaçlı farklı kurallar uygulamaktadır. Ülkelerin uygulamış olduğu bu kurallar ise piyasa istikrarı açısından birçok faktörü etkilemektedir. Bibliyometrik analiz, bilimsel yayınların üretkenliğini ve bilgi akışını anlamak için kullanılan, nicel verilerin görselleştirilmesi ile akademik trendleri izlemeyi kolaylaştıran bir yöntemdir. Bu çalışmanın amacı, kripto para alanında yapılmış çalışmalara ait verileri objektif bir biçimde değerlendirmektir. Araştırma, Web of Science veri tabanından elde edilen veriler ile Voswiever programı kullanılarak yapılmıştır. Analizlere göre en çok yayının yapıldığı yıl 2023 olup, en çok yayına sahip olan yazarın Shaen Corbet, en çok atf alan yazarın ise Elie Bouri olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen verilere göre en çok finansal araştırmalar alanında yararlanılan kripto para çalışmalarında, ABD en fazla yayının yapıldığı ülke olarak listelerde yer almaktadır. Ayrıca kripto para ile ilgili yapılan çalışmalarda yararlanılan anahtar kelimeler incelendiğinde “kripto para”, “Bitcoin”, “Ethereum”, “blokzincir” ve “güvenlik” gibi terimlerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kripto Para, Web of Science, Voswiever, Bibliyometrik Analiz.

Jel Kodu: C80, E42, O33.

Abstract

In recent years, with the rapid developments in information and communication technologies, cryptocurrencies have emerged as a revolutionary innovation in the financial system, sparking significant debate at both economic and societal levels. Different cryptocurrencies such as Bitcoin, Ethereum, Litecoin offer significant advantages over traditional financial systems, particularly in cross-border transactions, due to their ability to facilitate fast transactions, eliminate intermediaries, reduce costs, operate through smart contracts, and align with technological infrastructure. However, their decentralized nature can lead to regulatory gaps and facilitate illegal activities. In response, countries have implemented varying regulations to mitigate these risks, which in turn affect market stability. Bibliometric analysis is a method used to understand the productivity of scientific publications and the flow of information, facilitating the tracking of academic trends through the visualization of quantitative data. The aim of this study is to objectively evaluate the data related to research conducted in the field of cryptocurrencies. The

¹ Doktora Öğrencisi / *PhD Student*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD / *Kırıkkale University, Institute of Social Sciences, Department of Economics*, Kırıkkale, Türkiye, ggenckubra@gmail.com, ORCID: <https://0000-0001-7991-6457>.

research was conducted using data obtained from the Web of Science database and analyzed through the Vosviewer software. According to the findings, the year with the highest number of publications was 2023, with Shaen Corbet being the most prolific author and Elie Bouri being the most cited. The United States appears as the leading country in terms of publication volume in the field of financial research involving cryptocurrencies. Additionally, when the keywords used in studies on cryptocurrencies are examined, it is seen that terms such as “cryptocurrency”, “Bitcoin”, “Ethereum”, “blockchain” and “security” are frequently used.

Keywords: Cryptocurrency, Web of Science, Vosviewer, Bibliometric Analysis.

Jel Classification: C80, E42, O33.

1. Giriş

2008 yılı itibariyle inovatif bir şekilde ortaya çıkan ve internetten sonraki en büyük yenilik olduğu düşünülen kripto paralar, geleneksel finansal sistemleri derinden etkilemiştir (Drescher, 2017). Merkeziyetsiz, şeffaf ve güvenli bir işlem altyapısı sunan bu varlıklar ilk ortaya çıktığı dönemde yalnızca ödeme ve transfer işlemlerinde kullanılırken zamanla ticaret, muhasebe, oyun sektörü ve finans gibi birçok alanda geniş bir kullanım alanı bulmuştur (Topcu ve Sarıgül, 2020). Özellikle blokzincir teknolojisi sayesinde güvenilir, hızlı ve düşük maliyetli işlemler sunan bu sistem finansal yapıyı yeniden düzenleyen unsurlardan biri haline gelmiştir (Glaser, 2017).

Günümüzde birçok dijital varlığın işlem görmesine olanak sağlayan bu sistem, düşük işlem maliyeti, hızlı işlem olanakları, finansal erişim, araçların rolünü ortadan kaldırması, akıllı sözleşmeler, portföyü çeşitlendirme imkânı sunması, teknolojik gelişmelere ayak uydurması gibi avantajlarının yanı sıra birtakım riskleri de beraberinde getirmektedir. Merkezi otoriteye bağlı olmamaları, volatilité, vergilendirme sorunu, yasa dışı işlemlerde kullanım potansiyeli gibi durumlar bu sistemin belli başlı sorunları arasında yer almaktadır. Bu nedenle ülkeler bu sorunlar karşısında farklı düzenleyici politikalar uygulamaktadır. Bazı ülkeler sıkı politikalar ile kripto paraları yasaklarken bazı ülkeler inovasyonu desteklemektedir. Örneğin; El Salvador 2021 yılında bir kripto para olan Bitcoin'i yasal para birimi olarak ilan ederken Çin yasaklarla kullanımını caydırıcı politikalar benimsemektedir (Meral, Arık ve İpek, 2023). Sistemde uygulanan farklı politikalar kripto para piyasalarının küresel düzeyde şekillenmesine katkıda bulunmaktadır.

Son yıllarda yaşanan teknolojik gelişmeler ile kripto paraya olan ilginin de yoğun bir şekilde arttığı gözlemlenmektedir. Özellikle 2000'li yıllarda merkeziyetsiz finans, akıllı sözleşmeler, dijital merkez bankası parası gibi kavramlar kripto para kavramının kapsamını daha da genişletmiştir. Bu nedenle bu konuda yapılan çalışmalar da giderek artmakta ve literatürde geniş bir yer edinmektedir.

Bu çalışmanın amacı Nakamoto'nun "*Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System*" (Nakamoto, 2008) adlı makalesi ile dünyaya tanıtılan kripto para fikrinin, ortaya çıktığı tarihten günümüze doğru uluslararası boyutta yapılmış çalışmaların güncel durumunu bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemektedir. Bibliyometrik analiz yöntemi belirli bir konuda yapılan araştırmaların literatürdeki gelişim sürecini, konu ile ilgili önde gelen araştırmacıları ve etkili yayınları tespit etmek de ileri bir yöntemdir. Bu çalışmada Web of Science' dan elde edilen veriler kullanılarak analizler yapılmıştır.

Bu analiz ile literatürdeki çalışmaların eğilimlerinin belirlenmesi ve eksik kalan konuların belirlenerek gelecekte yapılacak olan çalışmalara ışık tutması hedeflenmektedir. Elde edilen bulguların, araştırmacılar için önemli bir referans kaynağı oluşturacağı ve kripto paralara dair literatürdeki güncel durumu ayrıntılı bir şekilde ortaya koyacağı düşünülmektedir.

2. Literatür İncelemesi

Son yıllarda birçok kesimin ilgisini çeken kripto paralar, bilimsel olarak da ilgi çekmektedir. Literatürde kripto para alanında hem ulusal hem de uluslararası yayınlarda sıklıkla bibliyometrik analizlerin yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların farklı zaman dilimlerinde ve farklı boyutlarda ele alındığı görülmektedir. Var olan çalışmaların çeşitli boyutlarını ortaya koymak amacıyla bazılarına aşağıda yer verilmiştir.

Yousuf vd. (2019) kripto para ve finansal risk alanlarını kapsayan, 2013-2018 yıllarını içeren bir çalışma sunmuşlardır. Çalışmada tekrar eden temalar belirlenmiş, araştırma kümeleri oluşturularak parametreler tanımlanmıştır. Elde edilen bulgulara göre finansal risk, piyasa riski, likidite riski ve operasyonel risk kripto para biriminin değerini belirlemektedir.

Javed vd. (2019) çalışmalarında 2013-2018 döneminde kripto para alanında yürütülen araştırmaları finansal risk perspektifinden analiz etmişlerdir. Bibliyometrik analiz yöntemi ile literatürü kategorize etmeyi amaçlayan bu çalışmadan elde edilen bulgulara göre finansal risk, likidite riski, operasyonel risk değerleri etkileyen temel parametrelerdir. Issac ve Baral (2020), blok zincir ve kripto paralar hakkında güvenli bir ağ mı yoksa teknolojik olarak gizlenmiş bir dolandırıcılık ağı mı soruna yanıt aramak için “blok zincir” ve “kripto para” anahtar kelimelerini içeren kapsamlı bir bibliyometrik analiz çalışması sunmuştur. Çalışma bilim dünyasındaki genel anlayışı ve literatürdeki boşlukları ortaya koymuştur. Ante (2020) ise kripto paraların akademik temelini, güncel gelişimini ve gelecekteki araştırma yollarını daha iyi anlayabilmek için bir çalışma yapmıştır. Çalışmada “blok zincir” ve “kripto para” anahtar kelimelerinden yola çıkarak işletme ve ekonomi alanındaki makalelerden yararlanılmıştır. Çalışma sonucunda bu genç araştırma alanının gelecekteki araştırmalar için piyasa verimliliği, varlık fiyatlandırması, anonimlik, blok zincir ilkeleri gibi çeşitli potansiyel etkilerine değinilmiştir.

Alsmadi vd. (2022) gelecekteki araştırma gündemlerini belirlemek amacı ile yaptıkları çalışmada uluslararası veri tabanı olan Scopus’tan yararlanmışlardır. 1225 doküman ile gerçekleştirilen bu analizden elde edilen bulgulara göre en çok atıf yapılan ülke Birleşik Krallık, en çok yayın bağlantısının olduğu ülke Çin ve en çok kullanılan anahtar kelimeler; Kripto Para Birimi, Blockchain, Fintech olarak analiz sonuçlarına yansımıştır. Kuzior ve Sira (2022) da çalışmalarında Scopus veri tabanından yararlanmışlardır. 2007-2021 döneminin ele alındığı bu çalışmada 1842 belge analize konu olmuş ve görseller üç ana grup ve altı küme ile değerlendirilmiştir. Kırmızı alan blok zinciri teknolojisi, tedarik zinciri yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma ile ilgili konuları içermektedir. Yeşil küme, blok zincirleri, akıllı sözleşmeler, elektronik para ve Bitcoin ve Ethereum gibi anahtar kelimeleri temsil etmektedir. Mavi küme alanı yapay zekâ, büyük veri, sağlık hizmetleri ve COVID-19 ile ilgili konulara odaklanmaktadır.

Sousa vd. (2022) kripto para birimleri ve tüketici güveni ile ilgili bir literatür taraması yapmışlardır. WoS Core Collection’dan elde edilen 113 makale üzerine yapılan incelemeden elde edilen bulgulara göre konunun güncel olması sebebiyle çoğu yazarın sadece bir makale yayınladığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca analiz sonuçları en çok yayın yapan derginin IEEE Access olduğu yönündedir.

Lopez- Sorribes vd. (2023) ise kripto paralara olan ilginin artması sebebiyle literatür incelemesi yapmışlardır. Bu çalışma 2016-2022 dönemini kapsamakta ve kripto paralara ile blok zincire ilginin nasıl arttığı, kripto paralar ile ilgili başlıca araştırılan konuların neler olduğu, en seçkin araştırmaların hangileri olduğu sorularına yanıtlar aranmıştır. Elde edilen bulgulara göre blok zincirin evrimi açıkça ortaya konulmuş ve bu teknolojinin zamanla çalışmalardaki ana odak yerine tamamlayıcı unsur haline geldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Orastian vd. (2019) ve Jalal vd. (2021) Bitcoin ve dijital ekonomi alanlarındaki literatürü incelemiş; çalışma, Bitcoin odaklı yayınların dijital ekonomi literatürüne %33,5 gibi önemli bir paya sahip olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, kripto paraların sadece finans değil, aynı zamanda makroekonomik yapı üzerindeki etkilerini de yansıttığını ortaya koymaktadır.

Ancarlı, Karaca ve Başçı (2023), kripto varlıklar, Bitcoin ve blok zincir alanlarında yapılan çalışmaları niteliklerine göre sınıflandırmıştır. Çalışmada yararlanılan bibliyometrik analiz yöntemine göre en fazla yayın türünün makale olduğu tespit edilmiştir.

Çizmecioğlu ve Akman (2021) kripto para ve blok zincir teknolojisi üzerine sistematik bir bibliyometrik analiz çalışması yapmıştır. Söz konusu çalışmada, 2015-2020 döneminde kripto para ve blok zincir teknolojisinin hangi alanlarda ele alındığı araştırılmıştır. Çalışmada “dijital işletme”, “blok zincir”, “kripto para”, “uluslararası ödeme sistemleri” anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, ilgili dönemde bu alanda yapılan çalışmaların sayısı %120 kat artış göstermiştir. Bu

bulgu, konunun sosyal bilimler literatüründe giderek daha önemli bir yer edindiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, blok zincir teknolojisinin geliştiği ülkeler ile en fazla yayın yapılan ülkeler arasında pozitif bir ilişkiye rastlanılmıştır. En fazla yayın yapılan alanların işletme finansmanı ve ekonomi alanlarında olduğu belirlenmiş, bu durum kripto paraların yatırım aracı olarak kullanımının artması ile bu alanlardaki bilimsel çalışmalardaki paralel yükselişe açıklanmıştır. Nasir vd. (2021) de 2015-2020 dönemini kapsayan bir bibliyometrik çalışma sunmuşlardır. Çalışmada “blockchain”, “Bitcoin”, “cryptocurrency”, “digital currency” ve “technology” kelimeleri taranmıştır. Elde edilen bulgulara göre kripto para birimlerinin yapısı ve blok zincir etkileri, gizlilik ve güvenlik sistemlerinin geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca en fazla yayına sahip olan ülkeler ile blok zincir teknolojinin gelişmiş olduğu pozitif ilişkiye bu çalışmada da rastlanılmıştır.

Hossain (2021) yenilikçi yatırım rejimi olarak adlandırdığı kripto paraların keşfedilmemiş yönlerinin ortaya çıkarmak için bir çalışma sunmuştur. 2016-2020 dönemini kapsayan bu çalışmada bibliyometrik analiz yönteminden yararlanılmıştır. Çalışma sonucunda finans yöneticileri, piyasa düzenleyiciler ve politika yapıcılar için yatırım çıkarımları sunulmaktadır. Bu nedenle bulgular yatırım fırsatlarına ışık tutmaktadır. Almeida ve Gonçalves (2023) ise kripto para yatırımcılarının davranışı konusunda bugüne kadar üretilen literatürü analiz etmişlerdir. Bibliyometrik analize konu olan 166 örneklemden elde edilen bulgulara göre artan bir literatüre, yatırımların arkasında çoğu zaman sosyal etkilere, irrasyonel yatırımcıların piyasalara yön vermelerine rastlanılmıştır.

Avşar ve Serin (2021), “uluslararası ticaret” ve “kripto para” anahtar kelimeleri ile bir bibliyometrik analiz çalışması yapmışlardır. Bu çalışmanın amacı kripto paranın yenilikçi iş modellerine olan akademik ilgiyi anlamaktır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre kripto para, gelecekte uluslararası ticari yapıyı belirleyecektir.

Kutera (2022) kripto paraların dolandırıcılık konusu olarak araştırmalara konu olup olmadığını belirlemek amacı ile bir çalışma sunmuştur. Sistematik bir analiz ile gerçekleştirilen literatür incelemesinde dolandırıcılık konusunun yeterince araştırılmadığı ve yasal düzenlemelerin kapsamının yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bulut (2023), kripto para piyasalarının karanlık yönüne ışık tutan yayınları sistematik bir yaklaşımla ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu nedenle çalışmada 2014-2022 tarihleri arasında Scopus veri tabanında yer alan 369 yayını ele almıştır. Bibliyometrik analiz yönteminin kullanıldığı bu çalışmada “kripto para”, “dolandırıcılık” ve “suç” anahtar kelimelerine yer verilmiştir. Bulgular, alana en yoğun ilginin Çin’de yer alan üniversitelerden olduğu yönünde olup, gelecekte dikkat çekebilecek konuların dijital varlıklar, yolsuzluk önleme, dolandırıcılık, madencilik ve siber saldırılar olduğu belirlenmiştir. Loung (2024), çalışmasında karanlık ağ ile ilgili literatür incelemesi yapmıştır. Çalışma son on yıldaki kriminoloji ve ceza bilimi alanını kapsamaktadır. Ana bulgular, kripto para piyasalarındaki karanlık ağ suçlarının sınır tanımadığını göstermektedir.

Disiplinler arası bir yaklaşım örneği olarak, Güvenol ve Güler (2023), blok zincir ve turizm konulu araştırmaları kapsayan bir analiz çalışması yapmışlardır. Elde edilen bulgular konu ile ilgili yayın sayılarının arttığı yönündedir. Karaca ve Us (2024), Türkiye’de turizm alanında blok zincir ile ilgili yapılan araştırmalar üzerine bir bibliyometrik analiz çalışması sunmuştur. Çalışmada “turizm”, “blockchain”, “turizmde blockchain”, “kripto para” anahtar kelimeleri kullanılmış olup araştırma sonucunda Türkiye’de konuya yeterli ilginin gösterilmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Erişlik (2024), “cryptocurrency” anahtar kelimesine sahip bir bibliyometrik analiz sunmuştur. Web of Science veri tabanından elde edilen 6175 adet yayından elde edilen verilere göre kripto para ile ilgili ilk yayının 2014 yılında yapılmış olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu yayınların günümüze doğru artış eğiliminde olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca Shean Corbet’in 37 yayın ve 1929 atıf ile kripto para alanında en güçlü bağlantıya sahip yazar olduğu tespit edilmiştir.

Çomuk (2025), 2014-2021 yıllarını kapsayan araştırmasında kripto para literatürünü incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre yayın sayısının son dört yılda önceki dört yıla göre 13 kat artması, bu yayınlara yapılan atıfların ise 41 kat artması kripto paraların akademik olarak öneminin arttığını göstermektedir.

Chen vd. (2025) kripto para ile ilgili mevcut literatürün kapsamlı bir analizini yapmak için bibliyometri yöntemine başvuran yazarlardandır. Çalışmada en üretken ülke, kurum ve yazarlar belirlenmek istenmiştir. Ayrıca çalışmadan elde edilen bulgulara göre gelecekte araştırmaların yönünün; kripto para fiyat tahminlerinin yapılabilmesi için makine öğrenimi yöntemlerinin kullanılması, güvenliğin nasıl artırılacağı, kripto para piyasalarındaki beklenmeyen olayların etkisinin daha fazla araştırılması gerektiği şeklinde olmuştur.

Özetlenen çalışmalar, kripto para araştırmalarının zaman içerisinde hem içerik hem de disiplinler yönlerden önemli bir dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. Başlangıçta blok zincir teknolojisi ekseninde şekillenen literatür, günümüzde finansal riskten sosyal etkilere, yatırım davranışlarından turizme kadar geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bununla birlikte regülasyon, ülkelerin perspektifi gibi bazı boşluklar halen dikkat çekmektedir.

3. Kavramsal Çerçeve

Çalışmanın bu aşamasında kripto para ve bibliyometrik analiz hakkında kavramsal bilgilere yer verilmektedir.

3.1. Kripto Paraların Tarihsel Gelişimi

2008 yılında ABD’de meydana gelen küresel kriz sonucunda geleneksel para sistemine ve finansal kurumlara duyulan güven ciddi bir şekilde zedelenmiştir. Bu kriz ile hükümetlerin para politikalarındaki rolleri sorgulanır hale gelmiştir (Baur, Hong ve Lee, 2018). Kriz sonrası dönemde ise merkezi otoritelerden uzak, şeffaf bir finansal sistem arayışına girilmiştir. Bu sırada Satoshi Nakamoto lakaplı, kimliği tam olarak tespit edilemeyen bir kişi ya da bir grup tarafından yayımlanan “*Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System*” adlı bir başlık ile yeni bir finansal sistem tanıtılmıştır (Nakamoto, 2008). Tanıtılan bu sistemin geleneksel sistemden temel farkı ise merkeziyetsiz oluşudur.

Bitcoin ile başlayan bu süreç “kripto para” olarak adlandırılan şifreleme teknolojisine dayalı dijital para birimlerinin gelişimine öncülük etmiştir. Kriptografi de denilen bu şifreleme yöntemi ile işlemlerin güvenliği sağlanmaktadır (Yermack, 2017). Yapılan işlemlerin değiştirilemez bir biçimde kaydedildiği, işlemlerde şeffaflığı sağlayan dağıtık defter teknolojisine dayalı blok zincir (blockchain) ise kripto para teknolojisinin yapı taşıdır (Tapscott ve Tapscott, 2016). Blok zincir sayesinde sistemdeki işlemler izlenebilir hale gelmektedir.

Kripto para birimlerinin gelişimi Bitcoin ile sınırlı kalmamıştır. Zamanla Ethereum, Ripple, Litecoin gibi birçok alternatif kripto para birimi, yani altcoinler ortaya çıkmıştır. Özellikle Ethereum, geliştirdiği akıllı sözleşme altyapısı sayesinde dijital bir para birimi olmanın ötesine geçerek, sözleşmelerin merkeziyetsiz bir şekilde ve şeffaf olarak blok zincir üzerinden yürütülmesine olanak sağlamıştır (Buterin, 2014).

Merkezi bir otoriteye bağlı olmayan kripto paralar, dağıtık defter teknolojisi kapsamında, konsensüs mekanizmaları aracılığıyla gerçekleştirilen madencilik (mining) işlemleriyle üretilmektedir ve bu nedenle geleneksel finansal denetim ve düzenlemelere tabi değildir. Özel bir donanım gerektiren bu süreçte, donanıma sahip kişiler hizmetlerinin karşılığını kripto para ile almaktadır. Bu süreç sistemin istikrarı açısından kritik öneme sahiptir ancak yüksek enerji tüketimi sebebiyle çevresel etkileri de tartışma konusu olmaktadır (Stoll, Alewell ve Gällersdörfer, 2019).

Kripto paralar zamanla hem bireysel yatırımcıların hem de kurumsal yatırımcıların ve büyük şirketlerin ilgisini çekmiştir. Özellikle 2020 sonrası dönemde pandeminin de etkisiyle beraber artan dijitalleşme, kripto varlıklara talebi daha da artırmıştır (Cheah ve Fry, 2015). Ancak yoğun ilgiye rağmen yasal olarak tam bir statü kazanamamış olması nedeniyle hala tartışmalı bir konudur.

Özetle, kripto paraların ortaya çıkış ve gelişim süreci yalnızca finansal sistemlerle sınırlı değildir. Temelini oluşturan blok zinciri teknolojisi; şeffaflık, güvenlik ve merkeziyetsizlik gibi yapısal avantajları sayesinde turizm, lojistik, sağlık ve kamu hizmetleri gibi pek çok sektörde dönüştürücü bir potansiyele sahiptir. Özellikle akıllı sözleşmeler ile işlemlerde aracı ihtiyacının ortadan kaldırılması, operasyonel maliyetlerin azaltılması ve işlem hızının artırılması gibi önemli faydalar sağlamaktadır. Buna karşın, blok zincir sistemlerinin yüksek enerji tüketimi, ölçeklenebilirlik sorunları ve yasal düzenleme eksiklikleri gibi çeşitli dezavantajları da bulunmaktadır (Yermack, 2017). Dolayısıyla kripto paraların teknolojik alt yapısı, barındırdığı fırsatlar kadar tehditler de içermekte, bu yönüyle sadece bir finansal yenilik değil, aynı zamanda teknolojik bir dönüşüm aracı olarak da değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak kripto paralar, yalnızca bir para birimi değil, finansal sistemde köklü bir dönüşümün de habercisi olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar kriz döneminde ortaya çıkmış olsa da mevcut ihtiyaçlar ve teknolojiye göre gelişim ve dönüşümünü sürdürmektedir.

3.2. Bibliyometrik Analiz Yöntemi

1969 yılında Pritchard tarafından literatüre kazandırılan “bibliyometri” kavramı yazılı belgelerin nicel analizine dayanan bilimsel iletişimin ölçülmesi yöntemidir (Pritchard, 1969). Günümüzde bibliyometrik analiz yöntemi kitaplarla sınırlı kalmayarak, daha geniş ölçekte, belirli alanlarda üretilen akademik çalışmaların gelişmelerini takip etmek ve analiz etmek için kullanılmaktadır. Bilimsel üretkenliği ve literatürün yapısını incelemede önemli bir araç haline gelen bu yöntem özellikle son zamanlarda araştırmacılar tarafından sıkça tercih edilmektedir (Bonilla ve ark. 2015; Hota ve ark., 2019; Wang ve ark. 2020, Eşsiz, 2025; Korkmaz, 2025). Bunun temel nedeni ise teknolojik gelişmeler ile desteklenen yazılım programlarının artması ve veri tabanlarındaki ilerlemelerdir.

Bibliyometrik analiz yönteminde verileri yazar, atıf, bağlantı, yayın türü, kaynak, anahtar kelime, ülke gibi birçok kategoriye ayırmak mümkündür. Bu durum çalışmalarda veri yığını ile uğraşmaktansa inceleme kolaylığı sunmaktadır. Bu yöntem, sadece bilimsel üretimi değil aynı zamanda çalışmaların hangi ülke ve dilde yapıldığı, hangi yazarların katkı sunduğu, yayınların türleri (makale, dergi kitap vb.), araştırılan konunun farklı disiplinlerle olan bağlantıları gibi detayları da analiz ederek alana genel bir görünüm sunmakta, güçlü yazar, kurum ve ülkeleri belirleyerek etki analizini tespit etmekte, işbirliği ve bilimsel etkileşimi artırarak yeni çalışma alanlarına imkân sunmakta, elde edilen bulgular ile politika geliştirmeye katkıda bulunmakta ayrıca bilimsel boşlukların tespit edilerek yeterince çalışılmamış konulara fırsat sunmaktadır (Tonta, 2004).

Bibliyometrik analiz yöntemi ile yapılan ilk çalışma olan “College Libraries and Chemical Education” (Gross ve Gross, 1927) ile American Chemical Society Dergisi’nde yayınlanan çalışmaların kaynakçaları değerlendirilmiştir (Polat, Sağlam ve Sarı, 2013). Türkiye’de ise bu yöntemden ilk kez 1970 yılında yararlanılmıştır. Ülkemizde bu yöntemin öncüsü Ahmet Özinönü’dür (Özinönü, 1970). 2000’li yıllardan itibaren ise bu yöntemin kullanımı hızla artış göstermiştir.

Genel olarak bibliyometrik analiz yöntemi, araştırmacılara yalnızca mevcut literatürü haritalandırma imkânı sunmamaktadır. Aynı zamanda gelecekteki araştırmalara yön verebilecek eğilimlerin belirlenmesinde de önemli rol oynamaktadır. Elde edilen bulgular konunun diğer disiplinlerle de ilişkisini ortaya çıkararak disiplinlerarası yeni çalışma alanlarının keşfine de katkı

sağlamaktadır. Bu yönüyle bibliyometrik analiz, akademik üretimin hem geçmişine ışık tutan hem de geleceğine dair stratejik bilgiler sağlayan güçlü bir yöntem olarak değerlendirilmektedir.

4. Yöntem

Bu çalışmanın amacı, kripto paralar ile ilgili yapılmış akademik çalışmaları bibliyometrik analiz yönteminden yararlanarak haritalandırmaktır. Bu başlık altında verilerin hangi yöntemler ile toplandığı, bu verilerin nasıl analiz edildiği ve bulgulardan bahsedilmiştir.

4.1. Veri ve Analiz

Bibliyometrik analiz yöntemi kullanırken yararlanılan Vosviewer, Bibliyometrix, CiteSpace, Pajek gibi birçok yazılım programı bulunmaktadır. Leiden Üniversitesi'nde geliştirilen Vosviewer yazılımı en çok tercih edilenler arasında bulunmaktadır (Dirik, Eryılmaz ve Erhan, 2023). Özellikle ağ analizleri, atıf analizleri ve anahtar kelime eşleşmeleri gibi alanlarda etkili olan Vosviewer'ın popüler olmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Büyük veri setlerini istatistiksel olarak anlamlı grafikler ve haritalara dönüştürmesi, kapsamlı yazar-atıf ilişkileri, farklı veri kaynaklarından veri erişimi sağlayabilmesi, kolay kullanımı ve programın ücretsiz olması bu avantajların en önemlileri arasında yer almaktadır (Donthu ve ark., 2021; Şeref ve Karagöz 2019).

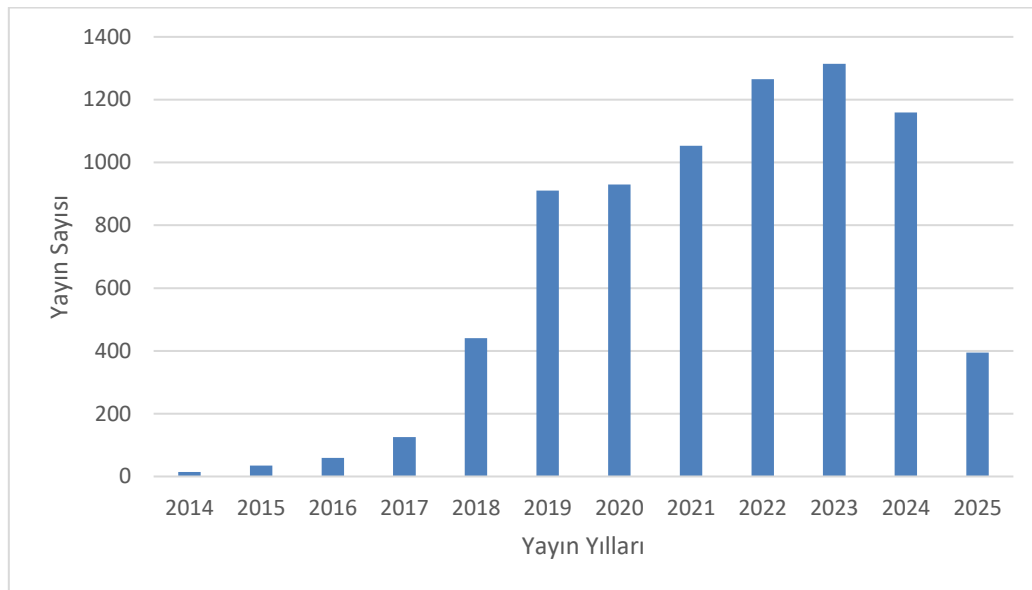
Bu çalışmada bilimsel yayınların güvenilirliği açısından önde gelen indekslerden biri olması sebebiyle akademik araştırmalarda en çok tercih edilen Web of Science veri tabanından yararlanılmıştır. Web of Science veri tabanının tercih edilmesindeki ana etken üst düzey bir veri tabanı olması neticesinde analiz edilen literatürün akademik düzeyde nitelikli olmasını sağlaması ve kullandığımız Vosviewer yazılım programı ile doğrudan entegre olabilmesidir.

10.03.2025 tarihinde, Web of Science veri tabanında “cryptocurrency” anahtar sözcüğü kullanılarak ve tüm alanlar seçilerek yapılan taramada başlık, özet ve anahtar kelimelerinde kripto para sözcüğü geçen 7416 çalışma bulunmuştur. Yayınların tarihsel dağılımı incelendiğinde, en eski çalışmanın 2014 yılına ait olduğu ve bu yıl yalnızca 14 yayının üretildiği görülmektedir. İzleyen yıllarda ise yayın sayısında düzenli bir artış yaşanmış;2024 yılı itibarıyla sayı 1159'a ulaşmıştır. 2025 yılı henüz tamamlanmadığı için kriter olarak almak mümkün olmayacaktır. Web of Science'dan ulaştığımız bilgilere göre bu çalışmaların özetle 4912'si makale, 2197'si bildiri, 132'si kitap bölümü, 67'si editoryal yazı vs. şeklindedir (WoS1.,2025). Yapılan çalışmaların ilk 5 kategorisi Bilgisayar Bilgi Sistemleri (1851), işletme finansmanı (1530), Bilgisayar Bilimi Teori Yöntemleri (1523), Ekonomi (1153), Bilgisayar Bilimi Disiplinlerarası Uygulamalar (1099) şeklindedir. Ulaşılan çalışmalar, Vosviewer yazılımı kullanılarak yazar-atıf-anahtar sözcük-dergi-ülke-kurum ve bibliyografik eşleşme analizleri üzerinden incelemeye tabi tutulmuştur.

5. Bulgular ve yorum

Şekil 1'de Web of Science veri tabanından elde edilen verilere göre kripto para kavramına ait yayın trendi görülmektedir. Şekil incelendiğinde 2018 sonrası yayın sayılarında ciddi bir artış gözlemlenmektedir. İlk yayın yapılan yıl olan 2014'te yayın sayısı 14 iken bu sayı 2023'te 1293, 2024'te ise 1159'a ulaşmıştır. 2025 yayın süreci henüz tamamlanmadığından değerlendirilmemiştir.

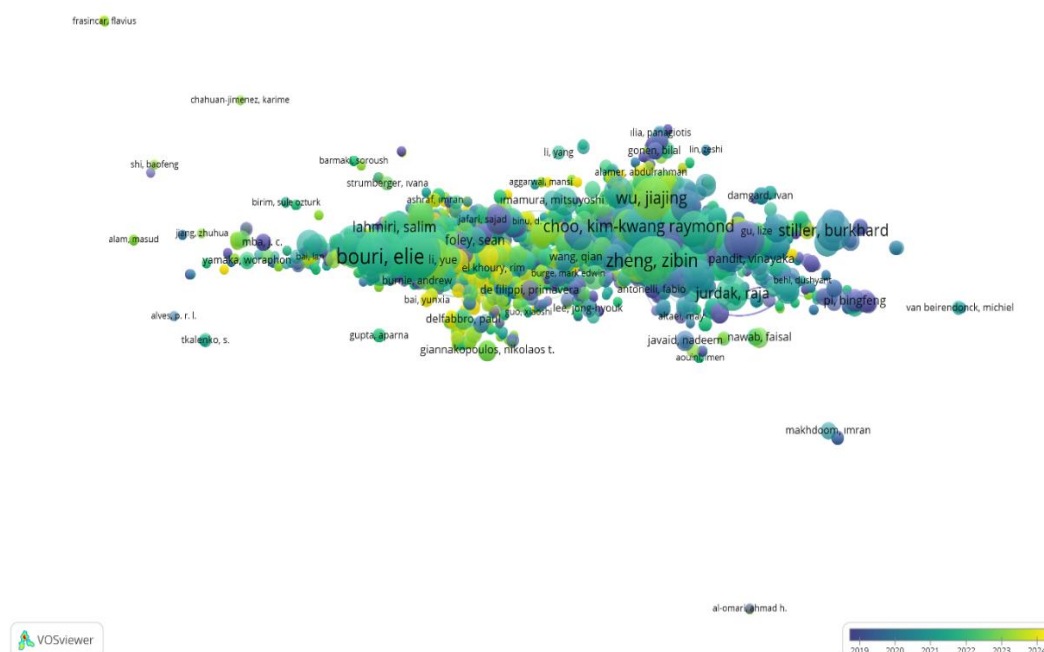
Şekil 1. Kripto para kavramına ilişkin yayın trendi

Kaynak: WoS1,2025

Bibliyometrik çalışmalarda yayın atıf analizi ile yazarın alanındaki liderlik durumu, hangi araştırmacıların daha sık birlikte çalıştığı, yayının bilime etkisi gibi unsurlar değerlendirilmektedir. Bu analiz ile araştırma alanındaki dinamikler belirlenmektedir. Kripto para için en az 1 yayın ve 1 atıf seçeneği işaretlenerek yapılan yazar atıf analizinde yazarların 74 farklı kümeye ayrıldığı görülmektedir. Bu analizde 99617 bağlantı ve toplam bağlantı gücü ise 114504 olarak saptanmıştır. En fazla yayını olan ilk beş yazar Elie Bouri (31), Shaen Corbet (31), Zibin Zheng (24), Larisa Yarovaya (22) ve Jiajing Wu (18)'dur.

Şekil 2. Yazar atıf analizi yoğunluk analizi

Aşağıdaki tabloda alan atıf sayıları ile alanda etkili olduğu belirlenen ilk on yayın yer almaktadır.

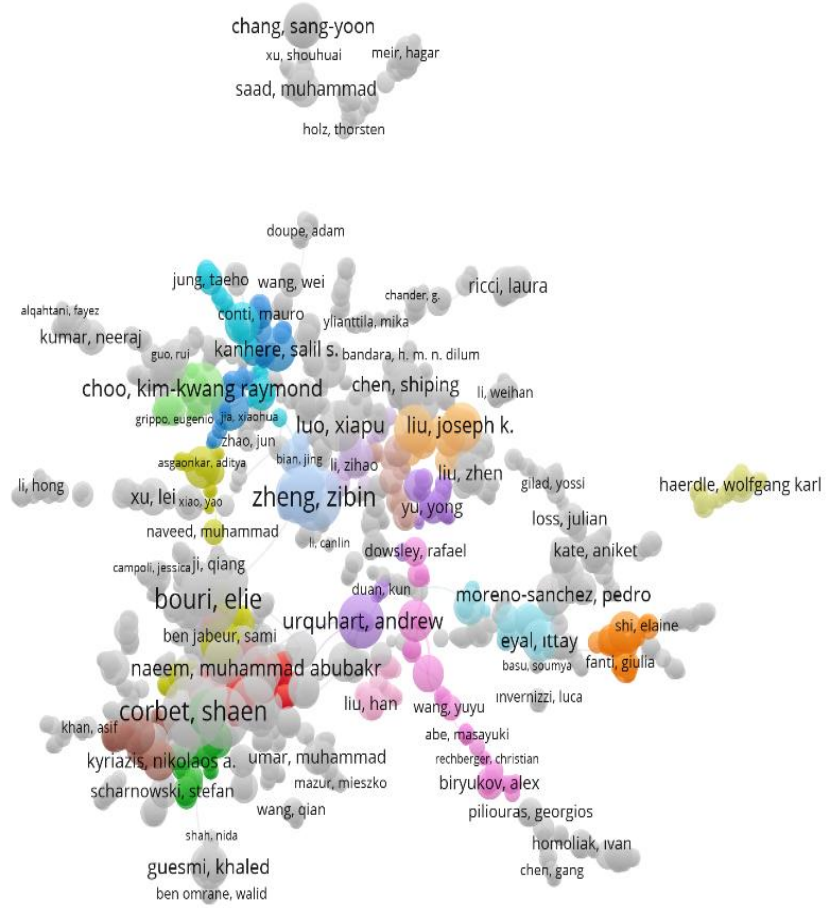
Tablo 1. Atıf Sayılarına Göre Alanda Etkili Olan İlk 10 Yayın

Yayın Adı	Atıf Sayısı
Androulaki, E.; Barger, A.; Yellick, J.; (2018); Hyperledger Fabric: A Distributed Operating System for Permissioned Blockchains. Eurosys '18: Proceedings of the Thirteenth EuroSys Conference.	2395
Gilad, Y.; Hemo, R.; Micali, S.; Vlachos, G.; Zeldovich, N. (2017); Proceedings of the Twenty-Sixth ACM Symposium on Operating Systems Principles (SOSP '17), 51-68.	889
Eyal, I. and Sirer, E.G. (2014); Majority Is Not Enough: Bitcoin Mining Is Vulnerable, 8437:436-454.	864
Danish, SM; Zhang, K.W., and Jacobsen, H.A (2020); A Blockchain-Based Privacy-Preserving Intelligent Charging Station Selection for Electric Vehicles, IEEE International Conference on Blockchain and Cryptocurrency.	822
Garay, J.; Kiayias, A. and Leonardos, N. (2015); The Bitcoin Backbone Protocol: Analysis and Applications, Advances in Cryptology-EUROCRYPT 2015, Part II, LNCS 9057: 281-310.	684
Zhang, F.; Daian, P.; Bentov, I.; Miers, I.; Juels, A. (2019); Paralysis Proofs: Secure Dynamic Access Structures for Cryptocurrency Custody and More, AFT'19: Proceeding of the 1st ACM Conference on Advances in Financial Technologies, 1-15.	630
Kalra, S.; Goel, S.; Dhawan, M.; Sharma, S. (2018); Zeus: Analyzing Safety of Smart Contracts, 25th Annual Network and Distributed System Security Symposium (NDSS 2018).	371
Dang, H.; Dinh, T.A.; Loghin, D.; Chang, E.C.; Lin, Q.; Ooi, B.C (2019), Towards Scaling Blockchain Systems Via Sharding, Sigmod' 19: Proceedings of the 2019 International Conference on Management of Data, 123-140.	306
Wang, J. And Wang, H. (2019); Monoxide: Scale Out Blockchain with Asynchronous Consensus Zones, 16th Usenix Symposium on Networked Systems Design and Implementation.	298
Bach, L.M.; Mihaljevic, B. and Zagar, M. (2018); Comparative Analysis of Blockchain Consensus Algorithms, 41st International Convention on Information and Communication Technology, Electronics and Microelectronics (MIPRO).	291

Kaynak: WoS2, 2025.

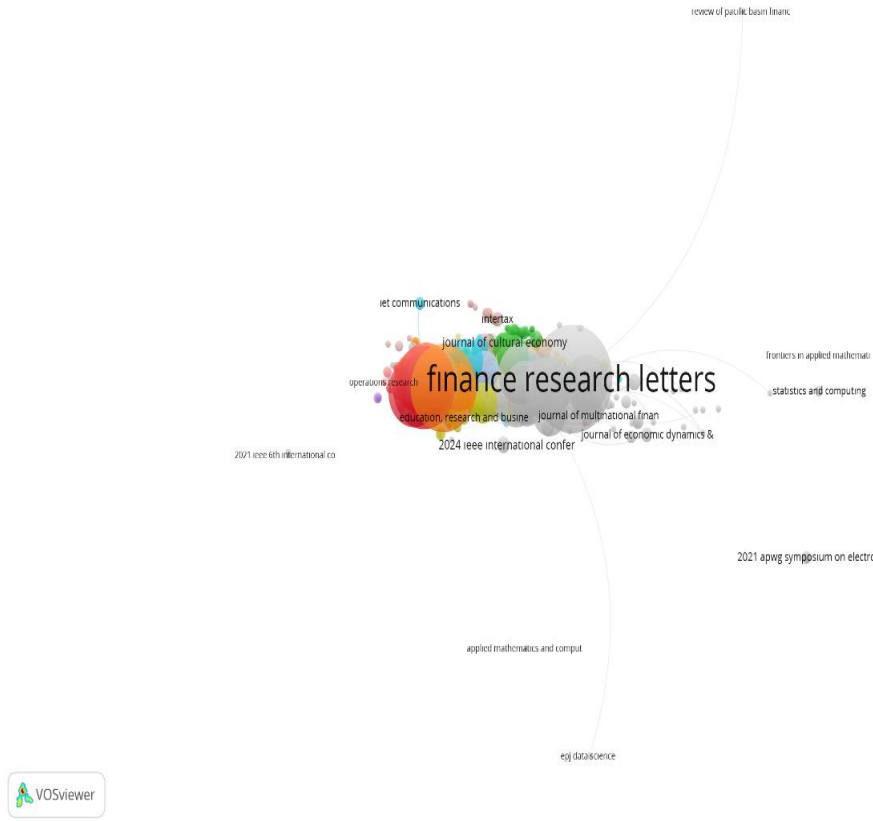
Bibliyometrik çalışmalarda yazarlar arasındaki iş birliklerini anlayabilmek için ortak yazar analizi yapılmaktadır. Bu sayede birlikte çalışan yazarların aktiflikleri tespit edilerek görselleştirilmektedir. 1 yayın ve 1 atıf kriteri kullanılarak yapılan analize göre öne çıkan ilk üç yazar Zibin Zheng, Shaen Corbet ve Elie Bouri'dir. Şekil 3'e göre 80 küme, 6297 bağlantı ve toplam bağlantı güce ise 7562 olarak tespit edilmiştir. Bu haritalamaya göre en çok atıf alan yazarlar ile ortak yazarlar arasında bir bağlantı olması dikkat çekmektedir.

Şekil 3: Ortak yazar analizi

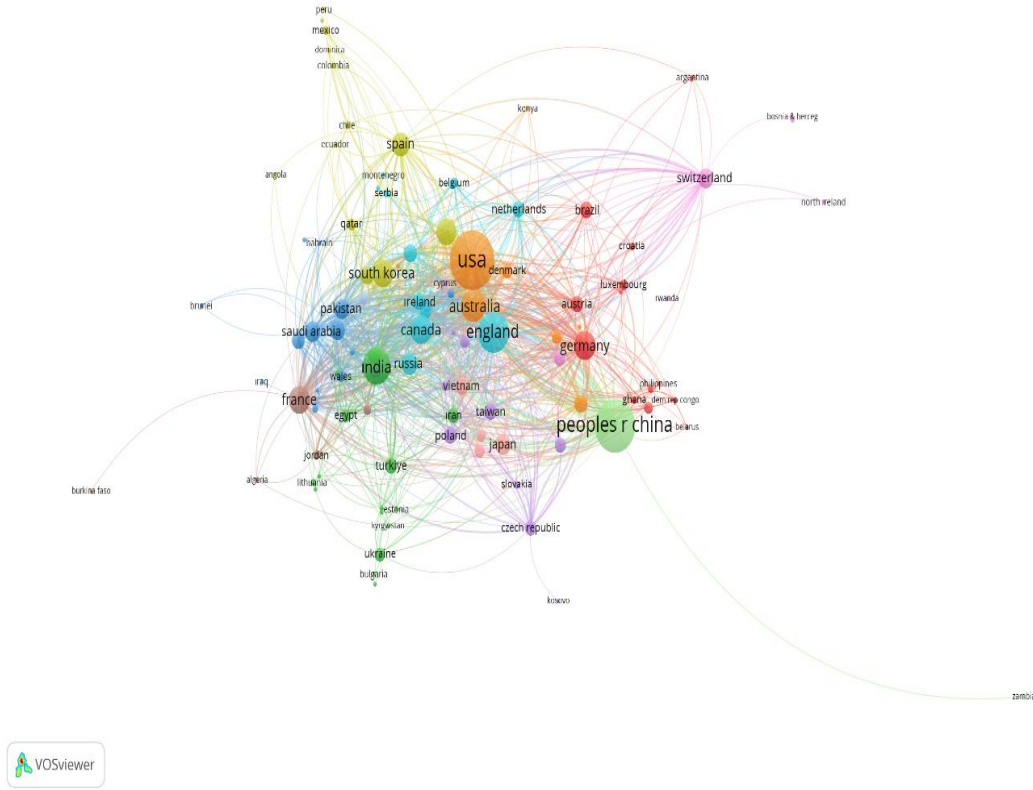
Literatür taramalarında oldukça önemli olan kaynak atıf analizinde hangi kaynakların en etkili olduğu tespit edilmektedir. 1 yayın ve 1 atıf kriterine göre yapılan bu analizde en çok yayın yapan ilk beş kaynak Finance Research Letters (187), IEEE Access (125), 2023 International Conference on Blockchain and Cryptocurrency (112), 2021 International Conference on Blockchain and Cryptocurrency (92), 2019 International Conference on Blockchain and Cryptocurrency (81) şeklindedir. Bu yayınların atıf sayıları sırasıyla 6601, 3470, 122, 390 ve 1281'dir. Bu haliyle en çok yayın alan da en etkin yayın yapan kaynak da Finance Research Letters'dır. Ancak kaynaklar arasında yalnızca bir yayınlı yer alan Eurosys'18: Proceedings of the Thirteenth EuroSys Conference, 2393 atıfla dikkat çekmektedir.

Şekil 4: Kaynak atıf analizi

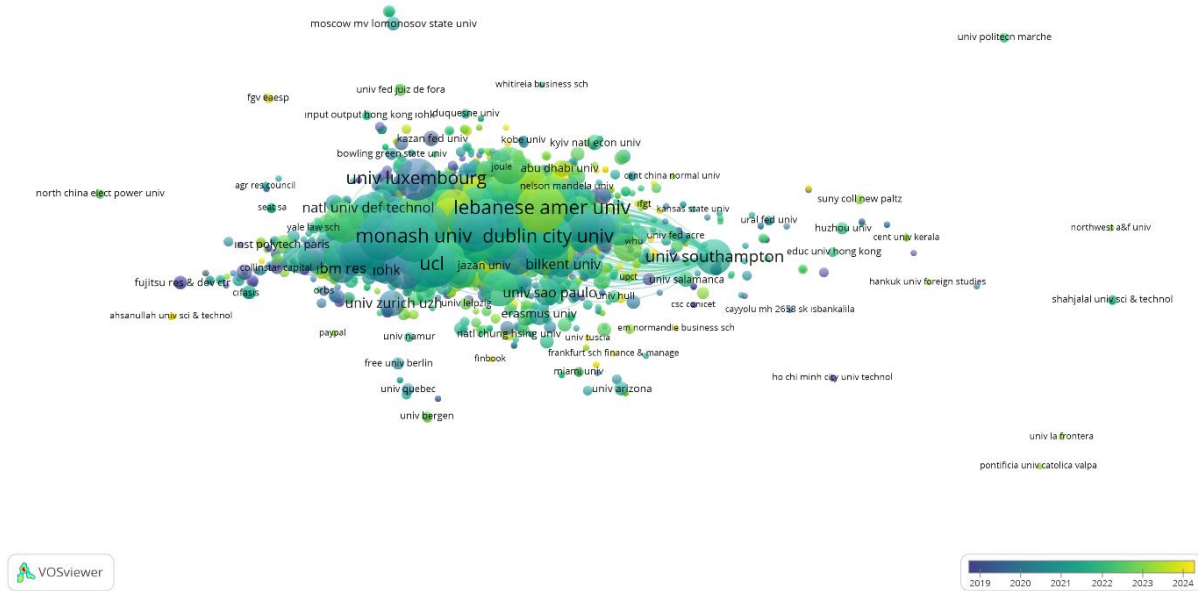
Bibliyometrik çalışmalarda sıkça başvurulanan analiz yöntemlerinden biri de ülke yazar analizidir. Bu analiz yöntemi ile herhangi bir konuda literatüre katkıda bulunan yazar ve ülkelerin etkileşimi değerlendirilmekte olup konunun hangi ülkenin ve yazarın konuya daha çok katkıda bulunduğu gibi kriterler ele alınmaktadır. Kripto paralara ait yapılan çalışmalardaki ülke-yazar analizi şekil 5'te gösterilmiştir. Analiz sonuçlarına göre 1049 yayımla ABD ilk sırada yer alırken, 838 yayımla Çin ikinci sırada, İngiltere 488 yayımla üçüncü sırada, Avustralya 317 yayımla dördüncü sırada ve Fransa 231 yayımla beşinci sıradadır.

Şekil 5: Ülke-yazar analizi

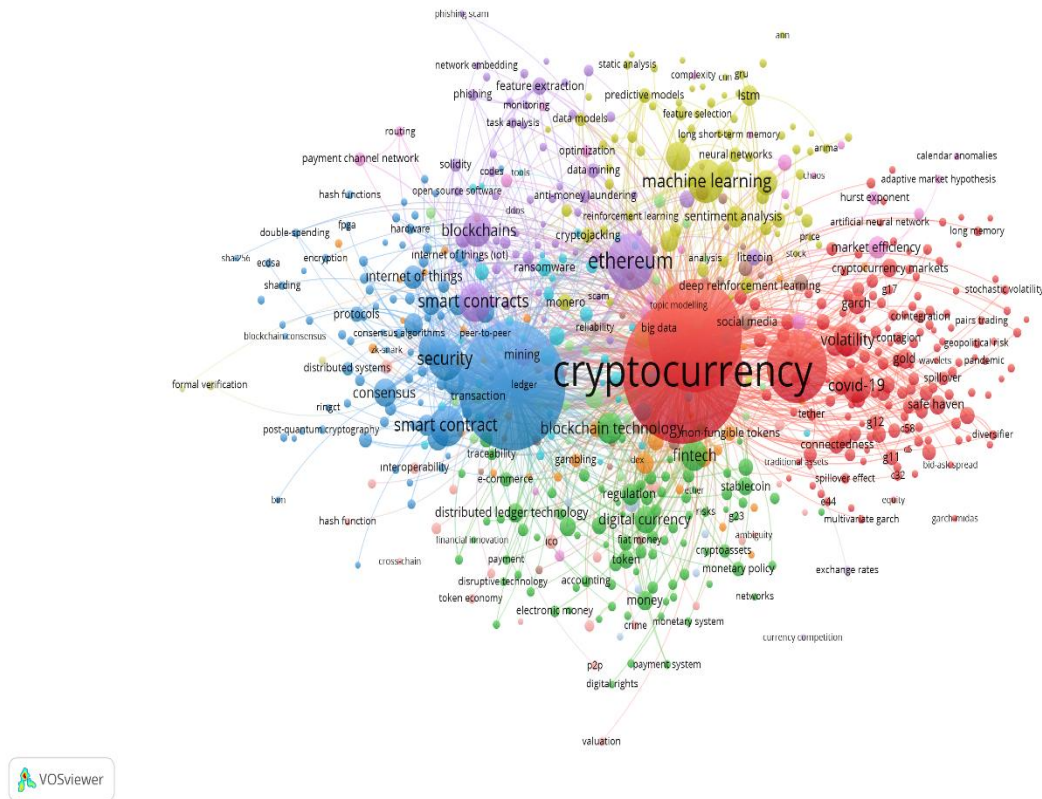
Bibliyometrik çalışmalarda yararlanılan bir diğer analiz ise kurum atıf analizleridir. Kurum atıf analizleri ile belirli bir konuda araştırma yapan araştırma merkezlerinden en çok atıf alarak alana öncülük eden ve bilim dünyasına katkıda bulunan kurumlar belirlenmektedir. Üniversiteler özelinde yapılan çalışmalar ile üniversitenin akademik prestiji belirlenmektedir. Kripto paralar için yapılan kurum atıf analizinde San Yat Yen Üniversitesi 32 yayında 3036 atıf, Cornell Üniversitesi 20 yayında 2919 atıf, IBM Corp 2 yayında 2399 atıf, State st Corp 1 yayında 2393 atıf, Hong Kong Polytech Üniversitesi 49 yayında 2369 atıf almıştır. Konu hakkında en fazla yayın çıkaran kurum 51 yayınlı Monash Üniversitesi olmakla birlikte toplam atıf sayısı 714 ile ilk sıralarda yer alamamaktadır. Buna rağmen 1 yayın ile 2393 atıf alan State st Corp ise listede dikkatleri çekmektedir.

Şekil 6. Kurum atıf analizi

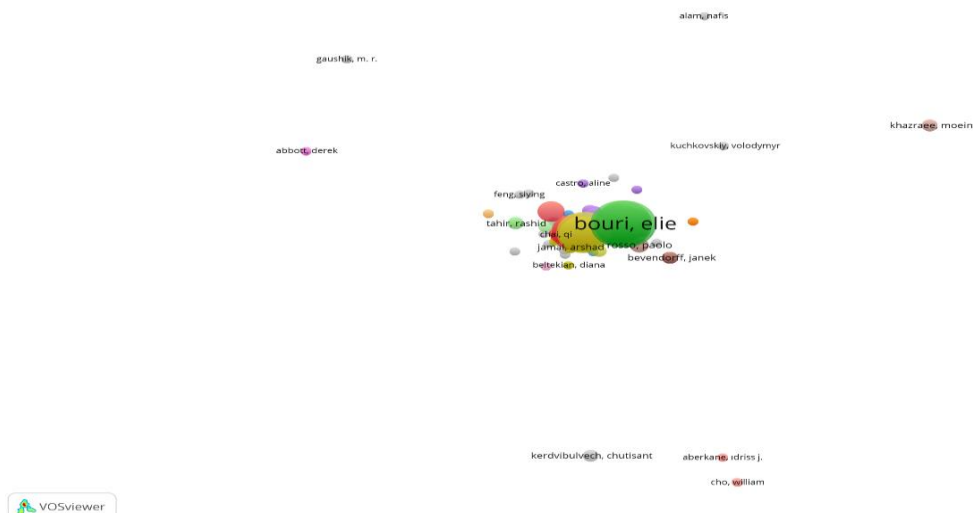
Anahtar kelime analizi de bibliyometrik çalışmaların sıklıkla başvurduğu analizlerden biridir. Anahtar kelime analizi ile alanda en çok hangi kelimenin kullanıldığı tespit edilmektedir. Böylece hangi konuların daha sık araştırmaya konu olduğu tespit edilmektedir. Kripto para alanında kelimenin en az 5 kere kullanılmış olması şartıyla analiz yapıldığında kripto para (1898), blokzincir (1513), Bitcoin (1163), Ethereum (296) ve güvenlik (161) en çok kullanılan kelimelerdir. Anahtar kelimelerin birlikte kullanım sıklığına göre 14 küme olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum Şekil 7 yardımıyla haritalanmıştır. Analiz detaylı incelendiğinde son zamanlarda merkezi olmayan finans, değiştirilemez token, dijital para gibi terimlerin de sıklıkla kullanılmaya başlandığı görülmüştür. Bu durum kripto para çalışmalarının zaman içinde kavramsal çeşitliliğin arttığını ve odak noktalarının değiştiğini ortaya koyarak alandaki evrimi net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Şekil 7. Anahtar kelime analizi

Literatürde belli bir konuya dair yapılan çalışmaların ortak kaynaklarını incelemek için bibliyografik eşleşme analizinden faydalanılmaktadır. Bu sayede araştırmacılar arasındaki kavramsal yakınlık, çalışmanın alt dalları gibi konular anlaşılabilir. En az 1 yayın ve 1 atıf alma kriterine göre belirlenen analizde 13219 yazardan 10267 tanesinin şartları taşıdığı tespit edilmiştir. Analizde en fazla eşleşmeye sahip yazarlar 31 yayın 1743 atıf ile Shaen Corbet, 31 yayın 2407 atıf ile Elie Bouri, 24 yayın 2961 atıf ile Zibin Zheng, 22 yayın 1084 atıf ile Larisa Yarovaya ve 18 yayın 502 atıf ile Jiajing Wu'dur.

Şekil 8: Bibliyografik eşleşme analizi

6. Tartışma ve Sonuç

2008 yılında yaşanan küresel kriz mevcut finansal sistemleri derinden sarsmış ve bu durum hükümet kontrollerinden ve otoritelerin denetiminden uzak olan alternatif finansal araçlara ilgiyi artmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan kripto paralar, bir ödeme aracı olmanın da ötesine geçerek finansal piyasaları önemli derecede etkileyen bir unsur haline gelmiştir. Blok zincir temelli kripto paralar; yatırım, ödeme, transfer gibi pek çok alanda kullanılmakta olup aynı zamanda regülasyon, sürdürülebilirlik, güvenlik gibi konularda ise yoğun tartışmalara konu olmaktadır. Kripto paraların sahip olduğu çok yönlü etki, konuyla ilgili yapılan akademik çalışmaların da giderek artmasına sebep olmaktadır. Bu nedenle konu oldukça dinamik ve gelişen bir literatüre sahiptir. Bu bağlamda, çalışmada kripto paralar üzerine yapılan bilimsel çalışmaların kapsamı ve gelişim eğilimleri, güncel veri seti kullanılarak bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmiş; böylece literatürdeki genel durum ve eğilimlerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Analizler 10.03.2025 Tarihinde Web of Science veri tabanında “cryptocurrency” anahtar sözcüğü kullanılarak yapılan tarama sonucunda ulaşılan veriler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Web of Science veri tabanından elde edilen veriler Vosviewer’a aktarılarak, ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda 7416 çalışma arasında en çok yayın yapılan kaynak 187 yayın ile Finance Research Letters olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca bu kaynak, toplamda 6601 atıf alarak alandaki bilimsel etki gücünü de en üst düzeyde ortaya koyan yayın organı olmuştur.

Çalışmalar arasında 1049 yayın ile en çok yayın yapılan ülke ABD iken 838 yayın ile bu durumu Çin takip etmektedir. Ancak atıf sayıları incelendiğinde ilk sıra 32 yayınlı 3036 atıf ile Çin’deki San Yet Yen Üniversitesi’ne aittir. Buradan anlaşılmaktadır ki ABD yayın sayısında yakaladığı etkinliği atıf sayısında yakalayamamıştır. Ayrıca, Çin’in kripto paralar ve blok zinciri teknolojilerine yönelik stratejik yatırımları ve bu alanlardaki regülasyon gelişmeleri, akademik ilgiyi artıran bir unsur olabilir.

En çok yayına sahip yazarlar 31’er yayın ile Elie Bouri ve Shaen Corbet’tir. Bu yazarların atıf sayıları ise sırasıyla 1743 ve 2407’dir. 24 yayınlı 2961 atıf ile en çok atıf alan yazar ise Zhibin Zheng olmuştur. Analiz sonuçlarından en çok yayın yapmanın en etkili yayına sahip olamayacağı anlaşılmaktadır.

Analizlerde çalışmaların başladığı 2014 yılından günümüze doğru kripto paralara olan ilginin arttığı gözlemlenmektedir. Alana gösterilen ilgideki bu artış konunun gelişmekte ve önemli olduğunun kanıtıdır. Bibliyometrik analiz sonuçları incelendiğinde, erken dönem çalışmalarda araştırmaların büyük ölçüde “kripto para”, “blok zincir”, “Bitcoin” kavramları etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Günümüze yaklaştıkça yasal olmayan işlemlerdeki kullanımlarıyla da dikkat çeken kripto para çalışmalarında “güvenlik” anahtar kelimesi de sık kullanılan kelimeler arasında yer edinmiştir. Ayrıca “kripto para ve turizm”, “akıllı sözleşmeler” gibi daha spesifik ve disiplinler arası anahtar kelimelerinde araştırma konusu haline geldiği dikkat çekmektedir. Bu durum, kripto paraların uygulama alanlarının genişlediği ve konuya ilişkin akademik ilginin çeşitlendiğini ortaya koymaktadır. Gelecekte kripto paralar ile ilgili yapılacak araştırmaların farklı disiplinler ile bütünleşerek çeşitlenmesi ve literatüre çok boyutlu bir katkı sunması beklenmektedir. Ayrıca dikkat çekebilecek konular arasında suç, regülasyon, makine öğrenimi, dijital varlıklar, dolandırıcılık ve madencilik kavramları yer almaktadır.

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

The author declares that they have no competing interests.

Destek ve Teşekkür (Funding and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır. Ancak çalışmanın yürütülmesi sürecinde değerli görüş ve yönlendirmeleriyle katkı sağlayan danışmanım Doç. Dr. Fatma Pınar Eşsiz'e teşekkür ederim.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors. However, I would like to express my gratitude to my advisor, Assoc. Prof. Dr. Fatma Pınar Eşsiz, for her valuable insights and guidance throughout the research process.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Almeida, J. ve Gonçalves, T.C. (2023). A systematic literature review of investor behavior in the cryptocurrency markets. *Journal of behavioral and experimental finance*, 37.
- Alsmadi, A., Alrawashdeh, N., Al-Dweik, A., ve Al-Assaf, M. (2022). Cryptocurrencies: A bibliometric analysis. *International Journal of Data and Network Science*, 6(3), 619-628. <https://doi.org/10.5267/j.ijdns.2022.4.011>.
- Ancarlı, S. E., Karaca, S. S., & Başcı, E. S. (2023). Blockchain Kripto Varlık Bitcoin Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz Web Of Science Uygulaması. *Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 44-72.
- Ante, L. (2020). A place next to Satoshi: Foundations of blockchain and cryptocurrency research in business and economics. *Scientometrics*, 124 (2), 1305-1333. <https://doi.org/10.1007/s11192-020-03492-8>.
- Avşar, İ.İ. ve Serin, Z.V. (2021). Bibliometric analysis of scientific production on international trade and cryptocurrency. *International journal of advanced and applied sciences*, 8(8), 42-51.
- Baur, D. G., Hong, K., & Lee, A. D. (2018). Bitcoin: Medium of exchange or speculative assets? *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 54, 177–189.
- Bonilla, C. A., Merigó, J. M., & Torres-Abad, C. (2015). Economics in Latin America: A bibliometric analysis. *Scientometrics*, 105, 1239–1252.
- Bulut, E. (2023). Kripto para piyasalarının karanlık yüzü: Entegre bibliyometrik bir analiz. *PressAcademia Procedia*, 16(1), 96-105. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2023.1671>.
- Buterin, V. (2014). A next-generation smart contract and decentralized application platform. Ethereum White Paper.
- Cheah, E. T., & Fry, J. (2015). Speculative bubbles in Bitcoin markets? An empirical investigation into the fundamental value of Bitcoin. *Economics Letters*, 130, 32–36.
- Chen, B., Wei, Y.J. ve Wang, S.Y. (2025). Past and Future of Cryptocurrencies: A Survey Using Bibliometric Methods. *Journal of economic surveys*.
- Çizmecioğlu, S. ve Akman, A. Z. (2021). Blok zincir ve kripto para konularının bibliyometrik bir analizi: 2015-2020 Dönemi. *Business Economics and Management Research Journal*, 4(1), 1-16.
- Çomuk, P. (2025). Kripto Para Çalışmalarının Literatürdeki Eğilimi: Bibliyometrik Bir Analiz. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 10(26), 56-79. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1495653>.
- Dirik, D., Eryılmaz, İ., & Erhan, T. (2023). Post-truth kavramı üzerine yapılan çalışmaların VOSviewer ile bibliyometrik analizi. *Sosyal Mucit Academic Review*, 4(2), 164-188. <https://doi.org/10.54733/smar.1271369>.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285–296.
- Drescher, D. (2017). Blockchain basics: A non-technical introduction in 25 steps. Apress.
- Eğilmez, M. (2017, Kasım 14). Kripto Paralar, Bitcoin ve Blockchain. Mahfi Eğilmez Blog. <http://www.mahfiegilmez.com/2017/11/kripto-paralar-bitcoin-ve-blockchain.html>.
- Erişlik, K. (2024). Kripto paraların bibliyometrik analizi. *Eurasian Business & Economics Journal*, 36, 1-10. <https://eurasianacademy.org/index.php/busecon/article/view/1468>
- Eşsiz, F.P. (2025). Finansal regülasyon alanındaki araştırmaların bibliyometrik analiz yöntemiyle değerlendirilmesi. *Akademik Araştırmalar Dergisi (ASOS Journal)*, 13(161), 68-82. <https://doi.org/10.29228/ASOS.80144>.

Glaser, F. (2017). Pervasive decentralisation of digital infrastructure: A framework for blockchain enabled system and use case analysis. In Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences (pp. 2545–2554).

Güvenol, B., & Güler, M. E. (2023). Turizm ve blok zincir kavramlarına yönelik bibliyometrik bir analiz. *Journal of Business in The Digital Age*, 6(Özel Sayı), 66-81. <https://doi.org/10.46238/jobda.1276137>.

Gross, P.L.K., & Gross, E.M. (1927). College libraries and chemical education. *Science*, 66(1713), 385-389.

Hossain, M. S. (2021). What do we know about cryptocurrency? Past, present, future. *China Finance Review International*, 11(4), 552-572. <https://doi.org/10.1108/CFRI-06-2021-0095>.

Hota, P. K., Subramanian, B., & Narayanamurthy, G. (2020). Mapping the intellectual structure of social entrepreneurship research: A citation/co-citation analysis. *Journal of Business Ethics*, 166(1), 89–114.

Issac, A.C. ve Baral, R. (2020). A trustworthy network or a technologically disguised scam: A bibliomorphological analysis of Bitcoin and blockchain literature. *Global Knowledge, Memory and Communication*, 69(6-7), 443-460. <https://doi.org/10.1108/GKMC-05-2020-0072/>.

Jalal, R.N.U.D., Alon, I., ve Paltrinieri, A. (2021). A bibliometric review of cryptocurrencies as a financial asset. *Technology Analysis and Strategic Management*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/09537325.2021.1930049>.

Javed, B., Hüseyin, R., Han, B.M ve Azam, M.h. (2019). Financial risk research in cryptocurrency: A review and bibliometric analysis. *Journal of Information and Optimization Sciences*, 40 (5), 1081-1095. <https://doi.org/10.1080/02522667.2019.1641894>.

Karaca, Ş., & Us, S. (2024). Türkiye’de Turizm Alanında Blokchain İle İlgili Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *Sivas Interdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 203-218.

Korkmaz, Ö. F. (2023). Bankacılık sektöründe yapay zekâ kullanımı ile ilgili bibliyometrik analiz. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 60(1). <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.25.03.2025.2800>.

Kutera, M. (2022). Cryptocurrencies as a subject of financial fraud. *Journal of entrepreneurship management and innovation*, 18(4), 45-77.

Kuzior, A. ve Sira, M. (2022). A bibliometric analysis of blockchain technology research using VOSviewer. *Sustainability*, 14(13), 8206. <https://doi.org/10.3390/su14138206>.

Lopez-Sorribes, S., Rius-Torrento, J. ve Solsona-Tehas, F. (2023). *Sensors* 23(6).

Loung, H.T. (2024). Foundations and trends in the darknet-related criminals in the last 10 years: a systematic literature review and bibliometric analysis. *Security Journal*, 37(3), 535-574.

Meral, P.S., Arık, K. ve İpek, M. (2023). Sentiment analiziyle Bitcoin kullanımının ülke marka bilinirliğine etkisi: El Salvador örneği. *Yeni Yüzyıl’da İletişim Çalışmaları Dergisi*, 4(6), 8-31.

Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. *Decentralized Business Review*. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>.

Nasir, A., Shaukat, K., Khan, K.I., Hameed, I. A., Alam, T.M. ve Luo, S.H. (2021). What is core and what future holds for blockchain bibliometric analysis. *IEEE Access*, 9, 989-1004. <https://doi.org/10.1109/Access.2020.3046931>.

Orastian, R., Silvia, C.M. ve Sava, R (2019). Bitcoin in the scientific literature: A bibliometric study. *Studies Business and Economics* 14(3), 160-174. <http://doi.org/10.2478/ese-2019-0051>.

Özinönü, A. (1970). Growth in Turkish positive basic sciences. Ankara Üniversitesi Yayınları.

Parasız, İ. (2000). Para, banka ve finansal piyasalar. Ezgi Kitabevi.

Polat, C., Sağlam, M., & Sarı, T. (2013). Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi'nin bibliyometrik analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(2), 273–288.

Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*, 25(4), 348–349.

Sousa, A., Calçada, E., Rodrigues, P. ve Pinto Borges, A. (2022). Cryptocurrency adoption: A systematic literature review and bibliometric analysis. *EuroMed Journal of Business*, 17(3), 374-390. <https://doi.org/10.1108/EMJB-01-2022-0003>.

Stoll, C., Alewell, D., & Gallersdörfer, U. (2019). The carbon footprint of Bitcoin. *Joule*, 3(7), 1647–1661.

Şeref, İ., & Karagöz, B. (2019). Türkçe eğitimi akademik alanına ilişkin bir değerlendirme: Web of Science veri tabanına dayalı bibliyometrik inceleme. *Journal of Language Education and Research*, 5(2), 213–231.

Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). Blockchain revolution: How the technology behind Bitcoin is changing money, business, and the world. Penguin.

Topcu, B., & Sarıgül, S. (2020). Kripto paraların finansal sistem üzerindeki etkisi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (Özel Sayı), 27–39.

Tonta, Y. (2004). Türkiye'deki bilgi ve belge yönetimi alanında yapılan lisansüstü tezlerin değerlendirilmesi. *Türk Kütüphaneciliği*, 18(1), 18–43.

Wang, X., Xu, Z., & Škare, M. (2020). A bibliometric analysis of Economic Research-Ekonomiska Istraživanja (2007–2019). *Economic Research-Ekonomiska Istraživanja*, 33(1), 865–886.

Web of Science 1 (WoS1), (2025). Results for "cryptocurrency" (All Fields). Erişim: <https://a8f59890210bb2a36cc265c34c80a801c14e01d5.vetisonline.com/wos/woscc/summary/cd5426b0-45cb-4908-89dc-9c09db853749-015544174a/relevance/1>, Erişim Tarihi: 10/03/2025.

Web of Science 2 (WoS2), (2024). Results for "cryptocurrency" (Citations: Highest First). Erişim: <https://a8f59890210bb2a36cc265c34c80a801c14e01d5.vetisonline.com/wos/woscc/summary/cd5426b0-45cb-4908-89dc-9c09db853749-015544174a/relevance/1>, Erişim Tarihi: 10/03/2025.

Yermack, D. (2017). Corporate governance and blockchains. *Review of Finance*, 21(1), 7–31.

Yousuf Javed, M., Husain, R., Khan, B. M. ve Azam, M. K. (2019). Crypto-currency: Is the future dark or bright?. *Journal of Information and Optimization Sciences*, 40(5), 1081-1095. <https://doi.org/10.1080/02522667.2019.1641894>.

Industry 4.0 and Digitalization: New Technological Trends in Logistics*

Maide Betül Aksoy¹, Burcu Yengil Bülbul²

DOI: [10.59445/ijephss.1681131](https://doi.org/10.59445/ijephss.1681131)

Atıf / Cite: Aksoy, M. B., Yengil Bülbul, B. (2025). Industry 4.0 and digitalization: New technological trends in logistics, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 8(4), 357-367, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1681131>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 25.04.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 04.06.2025

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Abstract

Technological advancements and the production of knowledge, which began with the First Industrial Revolution and have rapidly accelerated since, have significantly influenced businesses across various sectors. For the logistics sector to remain competitive, it must adapt to new technologies and embrace digital transformation. In order to provide faster, cheaper, more reliable, traceable, and sustainable services, technologies such as big data, artificial intelligence, the Internet of Things (IoT), augmented reality, and wearable sensors are already being implemented in logistics, with many more expected to be adopted in the near future. This study highlights the effects of digitalization in the logistics sector through applied and up-to-date examples. It demonstrates how digital technologies have addressed sector-specific challenges through recent collaborations such as UPS–Fast Radius, SkyCell, and DHL–Volkswagen. Furthermore, the Logistics Trend Radar 6.0 and 7.0 reports are analyzed from an academic perspective, and the roles of big data, IoT, augmented reality, and robotic automation in the sector are explained. By discussing both the advantages and disadvantages of digitalization, the study provides a unique contribution to the literature by addressing the lack of practice-oriented, example-based research in the field.

Keywords: Digitalization, Industry 4.0, Logistics, Technological Trends.

* This article is the revised and edited version of the unpublished conference presentation entitled “Industry 4.0 and Digitalization: New Technological Trends in Logistics“, orally delivered by Maide Betül Aksoy at the 5th International Conference on Future of Business, Management and Economics, 2023, Rome, Italy.

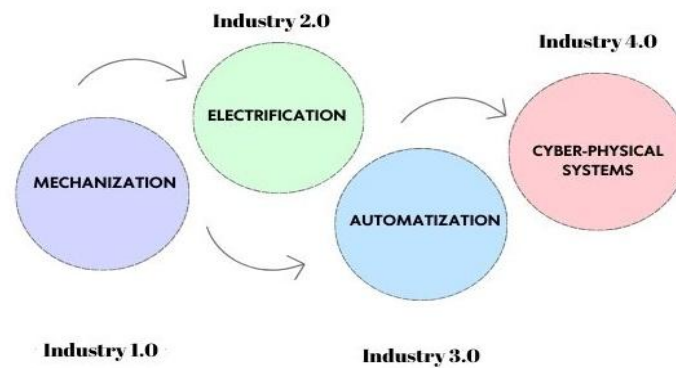
¹ Arş. Gör. / Res. Assist., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü / *Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Trade and Logistics, Gaziantep, Türkiye*, betulaksoy@gantep.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6805-1099>.

² **Sorumlu Yazar / Corresponding Author**, Arş. Gör. / Res. Assist., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü / *Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Trade and Logistics, Gaziantep, Türkiye*, byengil@gantep.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9338-2172>.

1. Introduction

Industries and their subsystems have experienced three major industrial revolutions before the Industry 4.0 Revolution. The First Revolution, led by England, greatly changed people's lives due to the use of steam power. The Second Industrial Revolution began under the leadership of Germany. The use of electricity during this era redefined the production processes of sectors such as chemistry, petroleum, and steel and accelerated the processes by switching from traditional production to automation. Subsequently, under the leadership of the United States of America and East Asia, the Third Industrial Revolution took place. In this revolution, developments in fields such as information technology, biotechnology, nanotechnology, and others emerged, leading to profound changes in industrial work culture. The Fourth Industrial Revolution, which is very advanced in terms of technology, can process big databases within seconds with cost and time efficiency. Industry 4.0 is based on the advancement in information and communication technologies. It has made it possible to adapt advanced production technology processes to manufacturing systems and utilize technologies such as the Internet of Things, big data, and cloud computing for business automation (Bag et al., 2021). Industry 4.0 involves radical changes, especially in the current operations of production systems (Tjahjono et al., 2017), and includes computer technologies and automation Technologies (Pereira et al., 2017). Industry 4.0 can be described as a series of technologies that enable the production of smart products in smart factories through the integration of digital and physical processes, and their distribution using smart logistics systems. Due to the holistic approach of Industry 4.0 and its assistance in enabling companies to work more efficiently and create problem detection and prediction models, all firms are striving to adapt to the 'digitalization' process (Aylak et al., 2020).

Figure 1: Industrial Revolutions

Source: Created by Author

Digitalization, initiated with Industry 4.0, is defined as one of the significant trends reshaping both society and the business world in the short and long term (Tihinen et al., 2016) by offering ways for manufacturers to adapt their production systems to meet evolving and rapidly changing market demands (Stoldt et al., 2018). Digitalization, in its most basic expression, involves replacing existing resources with digital products to achieve the highest level of efficiency with the lowest physical effort (Bardakçı, 2020). For example, documents that were previously printed and archived after the relevant processes were completed, began to be stored in external memories or virtual storages called 'Cloud', after digitalization.

With the rapid growth of the global economy and advancements in science, the logistics and transportation sector has become a fundamental pillar of modern economies (Hirschinger et al., 2015). It cannot be denied that we are facing a digital transformation process in virtually all services of the globalized economy (Hitpass et al., 2019). Just like every other sector, the logistics sector has entered the digitalization

process by keeping up with the constantly developing and digitalizing world. Digitalization is closely associated with cost reduction and environmental improvements in logistics and transportation processes. For example, in road transportation, autonomous driving is closely related to economic, social, and environmental efficiency.

Businesses are introducing innovations to meet market demands, ensure customer satisfaction, and compete with rivals. In the logistics sector, implementing IT solutions is necessary for managing orders, vehicles, warehouses, or inventory. The increase in companies operating in the economy, the increase in product diversity, and the ability to access information faster and with less effort have increased competition all over the world. Companies that embrace digitalization and follow new technology trends gain a competitive edge in the market. Through digitalization, firms can increase profitability and efficiency while reducing costs. For example, companies optimize their supply chains with technology and digitalization to ensure the fast and accurate management of goods shipments, preventing vehicles from being underutilized. They also determine profitable routes to achieve fuel savings. Depot optimization is carried out to place products more efficiently and expedite shipments. In pursuit of these goals, digital systems have been developed to manage orders, vehicles, inventory, and storage in logistics. Digitalization also contributes to the improvement of customer services. For instance, when there are no delays in delivering goods to the warehouse, sending them to the customer, etc., products can be swiftly delivered to the end user. This is made possible by business digitalization, ensuring full control over every stage of the supply chain. Despite the many benefits, organizations face obstacles when it comes to adopting and implementing new technologies. The major challenge is the lack of preparedness in understanding and redefining automation systems. Organizations also encounter challenges in identifying and selecting suitable technologies for their processes. Another difficulty is dispelling the fear of job loss among the workforce and enhancing their knowledge and skills to cope with automated systems. Organizations are also making efforts to develop concrete policies for the future workforce. Additionally, organizations may need to address significant issues such as high implementation costs, hardware requirements, and cybersecurity threats.

The technologies used in logistics processes are highly diverse. This study explores these technological processes and the technological advancements that can fundamentally impact the logistics sector. It offers a perspective supported by academic studies and industry observations, addressing the multidimensional dynamics of the digitalization of the logistics sector. The primary aim of this study is to examine the digitalization process within the logistics industry, discuss its advantages and disadvantages, and highlight various digital trends through concrete examples. Moreover, while most existing studies in the literature employ bibliometric analyses, some focus solely on specific technologies, analysing their contributions to the logistics sector. Therefore, this article holds significance as it encompasses a wide range of technological trends and consolidates real-world examples from the industry within a single study.

2. Literature Review

The impact of digitalization on supply chain and logistics practices has been emphasized by Ivanov et al. (2019). Hofmann & Rüsch (2017) explored the significant opportunities presented by Industry 4.0 in the logistics sector. Barreto et al. (2017) examined the essential factors required by organizations to effectively implement Industry 4.0 within the logistics industry. Wang et al. (2016) and Sanders (2014) examined and categorized strategies for the utilization of Big Data in logistics and supply chain management within the literature. Müller et al. (2019) addressed the forest industry in their study. They showcased digitalization efforts and trends in the forest supply chain while describing the benefits obtained. Özdemir & Özgüner (2018), extensively examined the Industry 4.0 revolution and discussed the innovations it would bring to the logistics sector. Miscevic et al. (2018) examined in detail concepts such as mobile logistics, digital twins, autonomous vehicles, drones, and blockchain technology, which are vital for competitiveness. In the conceptual article published by Demiral (2021), technologies affecting the development of logistics are categorized as mature, growing, developing and exponential technologies, and are explained and exemplified under subheadings. Sekkeli & Bakan (2018) gave information about the basic features of

Industry 4.0 and Logistics 4.0, which emerged as a new concept, and discussed their potential effects. Some recently published scientific studies have mentioned the features, benefits and disadvantages of industry 4.0 and its technologies (Maryniak, 2020; Abdirad & Krishnan, 2020; Sapper et al., 2021). The review by Rahman et al. (2022) aims to systematically examine the adoption of Industry 4.0 technologies in the logistics industry in the Gulf Cooperation Council (GCC) region. El Hamdi & Abouabdellah (2022), conducted a study focusing on the digitalization of manufacturing companies to unearth the connection between the last industrial revolution and the evolution of logistics. Bigliardi et al. (2021) contributed to the current situation by analyzing 131 articles in the scientific literature on the application of Industry 4.0 to the logistics industry.

3. Innovations And Technological Trends in Logistics

For logistics companies to remain competitive, it is insufficient to only address processes physically. The future of logistics will be based on automation, technological advancements, innovation, and digitalization. While concepts like efficiency and low cost were important in logistics before, now flexibility, agility, lean production, flexible operations, customized packaging, just-in-time delivery, and continuous innovation have become crucial. These concepts can be offered to customers by adapting to the latest technologies. Some of these technologies include IoT, big data analysis, edge computing, artificial intelligence, robotic process automation, etc.

Logistics trends are dynamic, meaning that from year to year, some trends may decline while new trends can emerge and become popular thanks to globalization and advancing technology. The impact of some trends on logistics can be significant, and over time, this impact can either increase or decrease. These trends and their effects are shaped by variables such as the demographic structure of countries, government policies, customer demands, and so on.

DHL has discussed the new trends in the industry with The Logistics Trend Radar. DHL has categorized these trends into two categories: social and business trends, and technology trends. Within this scope, the most common technology trends used in the logistics sector are explained by utilizing DHL's Logistics Trend Radar 6.0 and Logistics Trend Radar 7.0.

3D Printing: 3D printers, also known as additive production, were developed and patented in the 1980s and are used in the production of various objects and materials in many sectors, especially in manufacturing (Çelik et al., 2020). 3D printers have features such as not requiring special equipment during production, reducing labor force, being able to affect the quality characteristics of the product, and being able to easily adjust the content of raw materials used (Sun et al., 2015), reducing production waste, high quality at low weight, adapting to individual orders (Wieczorek, 2017) are shown as the main reasons that gave rise to this interest. Using 3DP, it is possible to supply the right resources to production facilities "on-the-spot", reducing delivery costs without extending the delivery time. An example is the collaboration between UPS and Fast Radius. Fast Radius produces parts using industry-standard technology by installing 3D printers at strategic locations near UPS's global aviation hub. In these locations, products are printed on the same day and delivered to the destination within the United States on the following day (Berman, 2016).

Big Data Analytics: It analyzes massive datasets obtained from various sources to examine and interpret reliable and valuable information for improved decision-making (Pacchini et al., 2019). It is concerned with both data storage and data access, as well as understanding and analysing data. Logistics providers use it to predict delivery times based on factors such as weather conditions, traffic congestion, vehicle specifications, etc. Manufacturers respond to fluctuations in demand, and retailers adjust their sales levels accordingly. For example, in 2012, the Swiss start-up SkyCell designed containers for medical transport using Big Data Analytics. These containers collect data about vibrations, humidity, and temperature levels. At the same time, this data is uploaded to the SkyCell database. This enables almost real time visibility of the shipment status and conditions, and an alarm function is activated in case the shipment is at risk and requires intervention from a relevant stakeholder. Reports are generated to prove that medical materials are transported under safe conditions.

Internet of Things (IoT): It is a technology that connects machines to humans and allows remote control of machines from distant locations (Ahuett-Garza et al., 2018). IoT sensors provide 100% real-time visibility of the supply chain. Thanks to this technology, companies can more efficiently monitor the technical condition of vehicles, closely track shipments and deliveries, and maintain control over storage conditions. DHL company developed the Smart Truck solution in 2018 to solve the problem of logistics costs. The company equipped its trucks with IoT sensors that collect data on weather conditions, traffic congestion, road accidents, etc. Smart Trucks reduced empty mileage by 15%, resulting in millions of gallons of fuel savings and a reduction in CO2 emissions. Another example is DB Schenker using a millimeter-sized tag for tracking technology. The Sensos tag is so small and lightweight that it can be used for loads of any size. Together with DB Schenker's IoT solution connect2track, it provides optimal visibility and status tracking for shipments, significantly improving the current offerings to customers, and making tracking more flexible, and secure.

Cloud Computing: It provides the ability to store large volumes of data in an external environment and ensures quick access and retrieval when required (Zhong et al., 2017). Thanks to cloud computing, businesses can access their data from anywhere they want at any time through computers via the internet, rather than relying on computers or data centers. It supplies businesses with information technology resources such as servers, storage, software and networks on-demand (Zhang et al., 2012). Cloud computing bestows logistics companies with flexibility and scalability they have never had before. With cloud computing, companies can expand or reduce their scope of operations based on demand.

Robotic Process Automation (RPA): It encompasses Automated guided carts, outdoor autonomous vehicles, drones, indoor mobile robots, self-driving trucks and cars, etc. RPAs are robots with artificial intelligence that have a decision-making mechanism by understanding commands and can interact with humans (Li et al., 2017). These robots can solve problems based on past experiences (Modayil et al., 2008). These robots with machine learning also can adapt to changes when necessary. Autonomous mobile robots can move goods along predetermined routes for shipping and storage. Drones can accurately count inventory and input the data into inventory management systems. Self-driving cars and trucks, which are smart vehicles, will help alleviate the driver shortage issue and reduce the number of accidents.

Digital Twins: With this technology, experts design a virtual replica of a real object or process. Logistics companies create 3D models of warehouses to test their planning strategies and determine how to arrange inventory on-site for quick retrieval and loading onto vehicles. For instance, Ericsson and Italy's Port of Livorno have developed a digital twin to facilitate faster shipment of goods. They created a digital analogue of the port area using a 5G network, IoT sensors, LiDAR, and cameras (Ericsson, 2020). Digital twins can monitor product storage conditions, vehicle technical statuses, and driving behaviors, while also optimizing other operations within the supply chain. The digital twin generates value through visualization, diagnostics, analysis, forecasting, simulation, and optimization without requiring direct interaction with its physical counterpart.

Next Generation Connectivity: It covers various technologies such as LPWAN and Wi-Fi 6. It is the development and application of wireless communication technologies and the infrastructures that support them. The number of IoT devices is increasing rapidly along with the amount of data produced. New generation wireless communication will enable much faster transfer of this data. It creates a huge opportunity for many industries to improve their services, especially those dealing with large amounts of data, such as bulk logistics. This trend helps connect everyone and everything, everywhere.

Edge Computing: This trend signifies the transition of IT architecture towards a decentralized structure. Edge computing processes data closer to sensors and other sources at the network's edge, reducing reliance on distant cloud servers and data centers. This approach minimizes long-distance data transmission between clients and servers, decreasing processing time and enabling faster responses to environmental changes. Additionally, storing data closer to its source enhances security, especially for sensitive information. Edge computing optimizes the volume of detailed data an organization can handle, allowing companies to

gain insights and learn faster than ever before. For example, instead of constantly broadcasting data about the oil level in a car's engine, a sensor could periodically send summary data to a remote server.

Next-Generation Packaging: This trend refers to changes in the materials used for packaging and the added technology. Additionally, it includes new packaging materials that are reusable, recyclable, and biodegradable, aligning with sustainability principles. Intelligent packaging systems track the internal conditions of products and provide quality-related information during transportation and storage. An example of new-generation packaging is active packaging. Active packaging contains additives that help maintain product quality and extend shelf life. These types of packaging are designed to respond to both internal and external environmental changes. The systems that monitor the packaging's condition work in conjunction with hardware components such as time-temperature indicators, freshness sensors, RFID, and other labels. Within logistics and supply chain operations, it provides better protection with real time monitoring while reducing the risk of theft, last-mile delivery diversion, fraud, and other crimes. An example of this is The Box, developed by a start-up company LivingPackets. They have developed a smart packaging solution equipped with sensors to monitor temperature, humidity, and shock during transportation. Since The Box features a digital display, traditional paper labels are no longer necessary. The screen utilizes e-ink technology, which consumes no energy. By making the box reusable, it presents a sustainable smart packaging solution.

Interactive Artificial Intelligence: This trend involves artificial intelligence algorithms capable of processing user inputs like text and speech to deliver meaningful responses. It can understand different writing styles and accents, engage in intricate conversations, and demonstrate the ability to create empathy with human users. Emerging from the broader field of artificial intelligence, interactive AI covers a wide range of applications, including geolocation and navigation, facial detection and recognition, chatbots, digital assistants, speech-to-text translation, and e-payment systems. In the logistics industry, artificial intelligence is essential for tackling complex operational issues, such as optimizing routes and making accurate capacity and demand predictions. Within logistics and supply chain operations, interactive artificial intelligence not only brings greater efficiency to these processes but also makes daily activities for workers less manual, ultimately providing a more automated customer experience.

Quantum Computing: Quantum computers are millions of times faster than supercomputers. It can process complex logistics algorithms and optimize the supply chain process in real time. It has computing power that allows the simulation of product and service models so that the supply chain can perform better. In late 2019, Portugal hosted the world's first pilot project using a quantum computer for traffic optimization. Volkswagen, in collaboration with the public transport provider Carris in Lisbon, calculated the fastest route in real-time for each of the 9 participating buses with 26 stops (Volkswagen-group, 2019). This initiative helped passengers avoid traffic congestion as soon as it occurred. Beyond dynamic route optimization, quantum computing has been identified as a key technology for efficiently packing millions of loads across thousands of trucks and planes, detecting energy and product losses at a micro level, adjusting to delayed shipments and canceled orders, and optimizing seamless re-planning and re-allocation.

4. Wearable Technological Developments in Logistics

Wearable Sensors: The wearable sensor trend involves sensors attached to or worn near the body to track movements or monitor basic physiological functions. Depending on the type of data to be captured, different sensors like gyroscopes and accelerometers are integrated into a variety of wearable devices, ranging from badges and wristbands to smart glasses and clothing.

The Exoskeletons: This trend encompasses wearable devices developed that are placed on the user's body to enhance, strengthen, or restore human performance. It's also known as support robots. These robots have a support structure that reduces the load on the body with mechanical support and reduces the risk of injury. Musculoskeletal disorders, affecting 1.7 billion people globally, are among the most prevalent work-related health issues. Exoskeletons, originally developed in the healthcare and military sectors, were

introduced for industrial use in logistics several decades ago to help reduce the onset and impact of musculoskeletal disorders in the workplace. Both active and passive devices, typically classified based on the body regions they support, have seen improvements in usability, form factor, and performance over the past two years. Although the Exoskeletons trend is anticipated to have a relatively small impact on efficiency improvements in supply chain operations, it is recognized that the technology will positively affect employee health and safety. Stuttgart Airport is the first airport in Europe to use exoskeletons for baggage handling. The smart suit aims to ease the physical burden on baggage handling personnel and keep their employees healthy in the long term.

Augmented Reality: It means providing real-life experiences with virtual objects to better understand the future and make decisions (Vaidya et al., 2018). Real area and human activities are imitated using computer equipment. For example, Head-mounted Displays (HMDs) are rapidly evolving hardware that places both the physical world and the images of virtual objects into the user's field of view. Through this system, employees can see their digital picking lists within their field of view, allowing them to follow the best path or the most efficient route. Additionally, it can guide the employee in quickly locating the correct item on the shelf using automatic barcode scanning features. To exemplify the use of augmented reality in the logistics sector, Audi employs Augmented Reality technology in its logistics processes. The software, a combination of the words "Layout" and "Augmented Reality," visualizes all logistics structures and objects such as shelves, conveyor belts, and boxes in a production area as three-dimensional holograms and reflects them in real size within the actual environment. All the generated visuals are simultaneously displayed on multiple AR devices through synchronization, allowing users to manipulate, rotate, or alter objects in this space. All changes made are seen in real time (Audi MediaCenter, 2020).

Extended Reality (XR): The extended reality (XR) trend encompasses various technologies such as augmented reality (AR), virtual reality (VR), and mixed reality (MR). XR's first major application began in 2014 with the release of Google Glass, which allowed users to view virtual objects placed in their surroundings through an AR lens. In 2018, Oculus launched the first VR standalone headset displays for consumers. VR's capability to deliver a fully immersive experience through headsets has led many industries, including logistics, to explore the potential of 360° virtual content for worker training and engagement. With the advancements in AR and VR, mixed reality has begun to emerge in recent years. Unlike AR, MR not only overlays virtual content onto the real world but also incorporates elements from the physical environment to contextualize and interact with virtual content. For instance, virtual products could appear to move on a real conveyor belt in a warehouse. MR technology enables users to not only view virtual objects but also interact and collaborate with them, creating a wide range of potential applications yet to be fully explored.

5. Challenges of Digitalization in the Logistics Sector

Digitalization has radically changed the competitive dynamics of sectors, including the logistics sector (Hofmann and Osterwalder, 2017). The reviewed literature shows that digitalization brings not only opportunities and advantages but also risks and obstacles that need to be taken into account, such as data abuse, data misuse, data breach, cyber-attacks and some job losses for the sector (Bendel, 2015; Sen, 2016). The installation and infrastructure costs required for digitalization are significant and cannot be ignored. The substantial initial investments required to adopt advanced technologies constitute a significant obstacle, especially for small and medium-sized companies (Hollaway, 2024). The lack of technical knowledge and shortage of qualified personnel create challenges in adopting digital technologies and integrating them with existing systems (Cichosz et al. 2020). Another important aspect is the changing characteristics of workforce dynamics in digitally transformed supply chains. Automation and AI-enabled technologies have transformed traditional employment positions, reducing the need for physical labor and offering the opportunity to position the workforce in tasks that cannot be performed by machines (Malagón-Suárez, 2023). However, this transition has led to a skills gap that requires specialized training programs and workforce development activities. In businesses with traditional practices, organizational resistance to change hinders the process of

adopting new technologies (Durgut et al., 2020). The growing reliance on real-time data exchange and network-based systems makes businesses more vulnerable to cyber threats and requires strong protection measures to ensure the security of sensitive information. At this point, data security and privacy—representing the vulnerable infrastructure of digitalization—have become critical issues in the digital transformation of supply chains (Kalaycı, 2023). Ensuring interoperability and cooperation between stakeholders among supply chain members, each of whom uses different systems, platforms and technologies, is of great importance (Malagón-Suárez, 2023).

6. Conclusion

The evolving new technologies and digital systems demonstrate that businesses must embrace digitization in their logistics operations to gain a competitive advantage. The concept of digitization can significantly transform production processes and related logistics processes. Some of the advantages that digitization brings to the logistics sector include enhanced information visibility and connectivity, along with fast and reliable delivery options through a physical network. This, in turn, enhances logistics productivity and efficiency while reducing adverse environmental effects. Automation and real-time control can prevent delays in warehouse operations and cargo deliveries. In addition to providing cost efficiency to businesses, it can also foster loyal customer relationships. By making potential risks in logistics processes visible, digitization allows for real time monitoring of material flows and enables to plan healthier for the future. Logistics managers who invested in digitalization aimed to achieve a flexible structure, reduce logistics costs and eliminate supply risks with this change (Schmidt et al., 2015). The use of new technologies in conjunction with digitization also provides logistics businesses with flexibility and agility, ultimately increasing profitability and efficiency (Strange et al., 2017). In this study, the impacts of digitalization, which facilitates our lives, on the logistics sector have been examined, considering both its advantages and disadvantages. It also emphasizes the significance of logistics trends for businesses and highlights current examples from around the world.

For long-term success, it is essential to modernize all touchpoints in the supply chain from start to end. Those who embrace, scale, and rapidly develop workforce skills in new technologies will have a significant competitive advantage in the market. The appropriate integration and use of digital technologies to enhance logistics performance have the potential to promote competitive advantages that drive economic development. Future studies may examine the impacts of technological trends such as 3D printing, cloud technologies, big data, IoT, and extended reality on the efficiency, cost management, and sustainability of logistics processes.

Competing Interests

The authors declare that they have no competing interests.

Fundings and Acknowledgments

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Authors' Contributions

The authors have contributed equally to the study.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Abdirad, M., & Krishnan, K. (2021). Industry 4.0 in logistics and supply chain management: a systematic literature review. *Engineering Management Journal*, 33 (3), 187-201.
- Ahuett-Garza, H., & Kurfess, T. (2018). A Brief Discussion on the Trends of Habilitating Technologies for Industry 4.0 and Smart Manufacturing. *Manufacturing Letters*, 15, 60-63. <https://doi.org/10.1016/j.mfglet.2018.02.011>
- Audi MediaCenter (2020). Audi is using augmented reality to increase efficiency in logistics planning, Retrieved 22.11.2024 from <https://www.audi-mediacycenter.com/en/press-releases/audi-is-using-augmented-reality-to-increase-efficiency-in-logistics-planning-13441>
- Aylak, B. L., Kayıkçı, Y., & Taş, M. A. (2020). Türkiye’de Lojistik Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerin Dijital Trendlerinin İncelenmesi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 15 (57), 98-116. <https://doi.org/10.19168/jyasar.569599>
- Bag, S., Yadav, G., Dhamija, P., & Kataria, K. K. (2021). Key resources for industry 4.0 adoption and its effect on sustainable production and circular economy: An empirical study. *Journal of Cleaner Production*, 281, 125233.
- Bardakçı, H. (2020). Benefits of Digitalization in International Logistics Sector. *International Journal of Social Science and Economic Research*, 5 (06), 1476-1489.
- Barreto, L., Amaral, A., & Pereira, T. (2017). Industry 4.0 Implications in Logistics: An Overview. *Procedia manufacturing*, 13, 1245-1252.
- Bendel, O. (2015). Die Industrie 4.0 aus ethischer Sicht. *HMD Praxis der Wirtschaftsinformatik*, 52 (5), 739-748. DOI 10.1365/s40702-015-0163-z
- Berman, J. (2016). UPS rolls out plan for full-scale on-demand 3D printing manufacturing network. *Logistics Management*.
- Bigliardi, B., Casella, G. & Bottani, E. (2021). Industry 4.0 in the logistics field: A bibliometric analysis. *IET Collaborative Intelligent Manufacturing*, 3 (1), 4-12. <https://doi.org/10.1049/cim2.12015>
- Çelik, F. B., Topçu, E., & Onursal, F. S., (2020). Pandemi Sonrası Yeni Dünya Düzeninde Teknoloji Yönetimi Ve İnsani Dijitalizasyon. *Lojistik ve Dijitalleşme, Chapter 17*, 391-414.
- Cichosz, M., Wallenburg, C. M., & Knemeyer, A. M. (2020). Digital transformation at logistics service providers: barriers, success factors and leading practices. *The International Journal of Logistics Management*, 31 (2), 209-238.
- Demiral, D. G. (2021). Endüstri 4.0’ın lojistik boyutu: Lojistik 4.0. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 231-251. <https://doi.org/10.21733/ibad.838751>
- DHL, The Logistics Trend Radar 6.0. Retrieved 05.10.2024 from <https://www.dhl.com/tr-en/home/innovation-in-logistics/logistics-trend-radar.html>
- DHL, The Logistics Trend Radar 7.0. Retrieved 19.12.2024 from <https://www.dhl.com/global-en/home/insights-and-innovation/insights/logistics-trend-radar.html>
- Durgut, İ. A., Ayaz, İ. S., & Kasapoğlu, E. B. Barriers to Digitalization in Business Processes: A Research On Third Party Logistics Service Providers. Conference Paper.
- El Hamdi, S., & Abouabdellah, A. (2022). Logistics: Impact of Industry 4.0. *Applied Sciences*, 12 (9), 4209.
- Ericsson (2020). Future Network Trends. Retrieved 10.01.2025 from <https://www.ericsson.com/4ac6aa/assets/local/reports-papers/ericsson-technology-review/docs/2020/technology-trends-2020.pdf>

Hirschinger, M., Spickermann, A., Hartmann, E., Gracht, H. & Darkov, I. (2015). The Future Of Logistics in Emerging Markets–Fuzzy Clustering Scenarios Grounded in Institutional And Factor-Market Rivalry Theory. *Essays on supply chain management in emerging markets*, 73-93.

Hitpass, B., & Astudillo, H. (2019). Editorial: Industry 4.0 Challenges For Business Process Management and Electronic-Commerce. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 14 (1), 1-3.

Hofmann, E., & Osterwalder, F. (2017). Third-party logistics providers in the digital age: towards a new competitive arena?. *Logistics*, 1 (2), 9. <https://doi.org/10.3390/logistics1020009>

Hofmann, E., & Rüsch, M. (2017). Industry 4.0 And The Current Status As Well As Future Prospects On Logistics. *Computers in Industry*, 89, 23-34. <https://doi.org/10.1016/j.compind.2017.04.002>

Holloway, S. (2024). Digital Transformation in Supply Chain Management: A Systematic Literature Review of Trends and Applications.

Ivanov, D., Dolgui, A., & Sokolov, B. (2019). The Impact of Digital Technology and Industry 4.0 On The Ripple Effect And Supply Chain Risk Analytics. *International journal of production research*, 57 (3), 829-846.

Kalaycı, N. (2023). Dijitalleşememe ve Dijital Eşitsizlik. *Scientific Journal of Space Management and Space Economy*, 2 (1), 43-52.

Li, G., Hou, Y., & Wu, A. (2017). Fourth Industrial Revolution: Technological Drivers, Impacts and Coping Methods. *Chinese Geographical Science*, 27, 626-637.

Malagón-Suárez, C. P., & Orjuela-Castro, J. A. (2023). Challenges and trends in logistics 4.0. *Ingeniería*, 28.

Maryniak, A., & Bulhakova, Y. (2020). *Benefits of the technology 4.0 used in the supply chain-bibliometric analysis and aspects deferring digitization*. In Business Information Systems Workshops: BIS 2020 International Workshops, Colorado Springs, CO, USA, June 8–10, 2020, Revised Selected Papers 23 ,73-183. Springer International Publishing.

Miscevic, G., Tijan, E., Žgaljić, D., & Jardas, M. (2018). *Emerging trends in e-logistics*. In 2018 41st international convention on information and communication technology, electronics and microelectronics (MIPRO),1353-1358.

Modayil, J., & Kuipers, B. (2008). The Initial Development of Object Knowledge by a Learning Robot. *Robotics and autonomous systems*, 56 (11), 879-890.

Müller, F., Jaeger, D., & Hanewinkel, M. (2019). Digitization in wood supply–A review on how Industry 4.0 will change the forest value chain. *Computers and Electronics in Agriculture*, 162, 206-218.

Özdemir, A., & Özgüner, M. (2018). Endüstri 4.0 ve lojistik sektörüne etkileri: Lojistik 4.0. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 6(4), 39-47.

Pacchini, A. P. T., Lucato, W. C., Facchini, F., & Mummolo, G. (2019). The Degree of Readiness for the Implementation of Industry 4.0. *Computers in Industry*, 113, 103125.

Pereira, A. C., & Romero, F. (2017). A review of the meanings and the implications of the Industry 4.0 concept. *Procedia manufacturing*, 13, 1206-1214.

Rahman, N. S. F. A., Hamid, A. A., Lirn, T. C., Al Kalbani, K., & Sahin, B. (2022). The adoption of industry 4.0 practices by the logistics industry: A systematic review of the gulf region. *Cleaner Logistics and Supply Chain*, 100085.

Sanders, N. R. (2014). *Big Data Driven Supply Chain Management: A Framework for Implementing Analytics And Turning Information Into Intelligence*. Pearson Education.

- Sapper, S., Kohl, M., & Fottner, J. (2021). *Future competency requirements in logistics due to industry 4.0: a systematic literature review*. In 2021 10th international conference on industrial technology and management (ICITM), 94-105.
- Schmidt, B., Rutkowsky, S., Petersen, I., Klötzke, F., Wallenburg, C. M., & Einmahl, L. (2015). *Digital supply chains: increasingly critical for competitive edge*. European AT Kearney, WHU Logistics Study.
- Sekkeli, Z. H., & Bakan, İ. (2018). Endüstri 4.0’ın Etkisiyle Lojistik 4.0. *Journal of Life Economics*, 5(2), 17-36.
- Sen, R. (2016). Cyber and information threats to seaports and ships. *Maritime Security*, 281-302.
- Stoldt, J., Trapp, T. U., Toussaint, S., Süsse, M., Schlegel, A., & Putz, M. (2018). Planning For Digitalisation in Smes Using Tools of the Digital Factory. *Procedia College International pour la Recherche en Productique*, 72, 179-184.
- Strange, R., & Zucchella, A. (2017). Industry 4.0, global value chains and international business. *Multinational Business Review*, 25 (3), 174-184.
- Sun, J., Peng, Z., Zhou, W., Fuh, J. Y., Hong, G. S., & Chiu, A. (2015). A review on 3D printing for customized food fabrication. *Procedia Manufacturing*, 1, 308-319.
- Tekin, M., Etlioğlu, M., & Tekin, E. (2017). Inovatif Lojistik. *The International New Issues in Social Sciences*, 5 (5), 81-104.
- Tihinen, M., Kääriäinen, J., Ailisto, H., Komi, M., Parviainen, P., Tanner, H., Tuikka, T. & Valtanen, K. (2016). The Industrial Internet in Finland: on route to success. *VTT Technical Research Centre of Finland*, 278, 1-84.
- Tjahjono, B., Esplugues, C., Ares, E., & Pelaez, G. (2017). What does industry 4.0 mean to supply chain? *Procedia manufacturing*, 13, 1175-1182.
- Vaidya, S., Ambad, P., & Bhosle, S. (2018). Industry 4.0—a Glimpse. *Procedia manufacturing*, 20, 233-238.
- Volkswagen-group (2019). Volkswagen optimizes traffic flow with quantum computers. Media Information no.373/2019. <https://www.volkswagen-group.com/en/press-releases/volkswagen-optimizes-traffic-flow-with-quantum-computers-16995> it was obtained in December 24.
- Wang, G., Gunasekaran, A., Ngai, E. W., & Papadopoulos, T. (2016). Big Data Analytics in Logistics And Supply Chain Management: Certain Investigations for Research and Applications. *International journal of production economics*, 176, 98-110.
- Wieczorek, A. (2017). Impact of 3D printing on logistics. *Research in Logistics & Production*, 7 (5), 443-450.
- Zhang, L., Luo, Y., Tao, F., ve Liu, Y. (2012). Cloud manufacturing: A new manufacturing paradigm. *Enterprise Information Systems*, 8 (2), 167-187.
- Zhong, R. Y., Xu, X., Klotz, E., & Newman, S. T. (2017). Intelligent Manufacturing in the Context of Industry 4.0: A Review. *Engineering*, 3 (5), 616-630.

**Endüstri Devrimi Sonrası İdeal Kent Ütopyası ve Heterotopya Bağlamında
Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm***
**Sustainable City in the Context of Ideal City Utopia and Heterotopia after the Industrial
Revolution: Heterotopia and Transformation in the Example of Karabük**

Fatma Gonca Er¹, Yasin Dönmez²

DOI: [10.59445/ijephss.1708815](https://doi.org/10.59445/ijephss.1708815)

Atf / Cite: Er, F. G., Dönmez, Y. (2025). Endüstri devrimi sonrası ideal kent ütopyası ve heterotopya bağlamında sürdürülebilir kent: Karabük örneğinde heterotopya ve dönüşüm, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 8(4), 368-404, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1708815>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 29.05.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 14.07.2025

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Özet

Faydalı bir kalıcılığı merkezine alan sürdürülebilirlik kavramı; birçok geleneksel kültürden izler taşıyan, mimari, şehircilik, iktisat ve sosyoloji gibi akademik disiplinin çalışma konusudur. Sürdürülebilirlik kavramı; insan neslinin devamlılığını sağlamak, artan endüstrileşmenin negatif etkilerini önlemek, gelecek önermeleri getirmek gibi konuların tartışıldığı bir platform oluşturmaktadır. Rönesans, Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi; düşüncenin özgürleşmesini, ideolojilerin değişmesini, bilimin ilerlemesini, buluşların yaygınlaşmasını sağlamıştır. Tarihsel süreçte gerçekleşen önemli olaylar, şehirleşme pratiklerini de etkilemektedir. Bu etkiler, şehirleşme tarihi ve kent tipolojisinin değişimi konusunda, önemli bir kırılma noktası oluşturur. Endüstri devrimi, seri üretim yöntemini yaygınlaştırarak, bilinen gündelik hayatı değiştiren tarihi bir kırılma noktası oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak sosyo-ekonomik yapı değişmiş, alışlagelen fiziki mekânların yeniden üretilmesi ve dolayısıyla kentsel mekânın yeniden üretimi söz konusu olmuştur. 18. yüzyılda başlayan endüstrileşme hareketi, günümüz dünyasında; artan nüfus, azalan kaynaklar, çevre kirliliği, iklim değişikliği, kuraklık, kıtlık, savaşlar, bölgesel ve kitlesel göçler gibi pek çok unsuru beraberinde getirmiştir. Bu sorunlara çözüm arayışında, sürdürülebilirlik çalışmalarının rolü oldukça önemlidir. Araştırmada sürdürülebilir endüstri kenti araştırması; ütopya ve heterotopya kavramları bağlamında yapılmıştır. Araştırmada, bir endüstri kenti olan Karabük'te, demir çelik fabrikasının kuruluşundan sonra, kentin planlama süreci, ütopya ve heterotopya yaklaşımları açısından araştırılmış, batılı modern kent tasarım anlayışı ile karşılaştırılmıştır. Böylelikle sürdürülebilir bir endüstri kenti yaklaşımında, ütopya ve heterotopya kavramlarının önemi tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir Kent, Ütopya, Heterotopya.

Abstract

The concept of sustainability, centered on the notion of beneficial permanence, is rooted in various traditional cultures and constitutes a subject of study within academic disciplines such as architecture, urbanism, economics, and sociology. Sustainability provides a platform for discussing issues such as the continuity of the human species, the mitigation of the adverse effects of increasing industrialization, and the development of prospective strategies. Major historical events, including

* Bu çalışma, Prof. Dr. Yasin DÖNMEZ danışmanlığında hazırlanan "Heterotopik Mekânı Ütopik Plana Yakınsama Modeli" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. (Doktora Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı, Karabük-Türkiye, 2025). / *This article is extracted from a doctorate dissertation entitled "Heterotopik Mekânı Ütopik Plana Yakınsama Modeli", supervised by Prof. Dr. Yasin DÖNMEZ. (Ph.D. Dissertation, Karabük University, Institute of Graduate Studies, Department of Architecture, Karabük Türkiye, 2025).*

¹ **Sorumlu Yazar / Corresponding Author,** Dr. / *PhD.*, Bağımsız Araştırmacı / *Independent Researcher*, Karabük, Türkiye, gonaer@karabuk.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9125-3254>.

² Prof. Dr. / *Prof. Dr.*, Karabük Üniversitesi, Safranbolu Başak Cengiz Mimarlık Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü / *Karabuk University, Safranbolu Başak Cengiz Architecture Faculty, Department of Architecture*, Karabük, Türkiye, yasindonmez@karabuk.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2840-6312>.

the Renaissance, the French Revolution, and the Industrial Revolution, have facilitated the liberation of thought, shifts in ideologies, advancements in scientific knowledge, and the dissemination of inventions. These pivotal moments have also significantly influenced urbanization practices, marking critical turning points in the history of city development and typology. The Industrial Revolution, by popularizing mass production techniques, represented a notable rupture that transformed daily life and subsequently altered socio-economic structures, necessitating the re-production of physical and urban spaces. Since the inception of industrialization in the 18th century, numerous challenges such as population growth, resource depletion, environmental pollution, climate change, drought, famine, warfare, and regional and mass migrations have emerged. Addressing these issues underscores the vital role of sustainability initiatives. This research examines the concept of sustainable industrial cities within the frameworks of utopia and heterotopia. Specifically, in Karabük, where a steel factory was established, the city's planning process across four distinct periods has been analyzed through these paradigms and compared with Western modern urban design principles, thereby highlighting the significance of utopia and heterotopia in the pursuit of sustainable industrial urban development.

Keywords: Sustainability, Sustainable City, Utopia, Heterotopia.

1. Giriş

İnsanlık tarihinde, iklime bağlı gerçekleşen göç hareketleri sonucu uygun coğrafyalarda yerleşik hayata geçilmiştir. Göçebe toplulukların ilk yerleşke izleri, arkalarında bıraktığı mezar yerleri olan nekropollerken, yerleşik hayata geçişle birlikte artan nüfus şehirleşmenin hızını artırmıştır. Şehirleşme hareketi, 19.yüzyıla kadar temel anlamda, yaşamsal faaliyetler olan tarım ve ticareti çevreleyen, barınma alanları ile gerçekleşmiştir. Endüstri Devrimi öncesi şehirleşme hareketi, yerleşkelerin coğrafi konumu ve erkin konumuna bağlı üretim ve tüketim politikaları ile şekillenmektedir (Lampard, 1955; Mumford, 1961).

Avrupa’da Rönesans etkisi ile gerçekleşen reformlar, endüstrileşmenin çarpan etkisi ile siyasal, ekonomik ve toplumsal değişimlere neden olarak şehirleşme pratiklerini etkilemiştir. Siyasal yapının değişimi mevcut otoritenin güç kaybetmesine neden olmuştur. Erkin temsil mekânları olan saraylar ve katedraller işlev değiştirerek sembolik yapılar haline gelmiş, kamuya açılmıştır. Tarım ekonomisinden endüstri ekonomisine geçiş, kapitalist sistemi güçlendirmiştir. Toplumsal sınıfsallık değişmiştir. Avam kabul edilen halkın alt tabakası işçi sınıfına kayarken, ekonomik gücü elinde bulunduran burjuva sınıfı reformların yaygınlaşmasında etkin olmuştur. Şehir merkezlerinde yeni işlevler ortaya çıkmıştır. Saray ve katedrallerin yanında yükselmeye başlayan iş kuleleri ve gökdelenlerle yeniden şekillenen kamusal alanlar, şehir merkezlerinin biçimselliğini etkilemiştir. (Roberts, Erman, ve Akgün, 2016; Stearns, 2021; Yavan, 2023). Bu değişim süreci gündelik hayatın yeniden inşasını ve bu inşaya bağlı olarak da mimari ve şehircilik bağlamında süregelen kuralları değiştirerek, mekânın yeniden üretilmesini sağlamıştır (Lefebvre, 2014).

Endüstri Devrimi’nin etkisi ile 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde üretim ve tüketim pratiklerinde yaşanan değişim, tarım ekonomilerinden sanayileşmiş ekonomilere doğru geçişi hızlandırırken, tarihsel süreçte önemli bir kırılma noktası oluşturmaktadır (Kartal ve Kartal, 2020; Stearns, 2021; Weber, 2022). Bu durum şehir tanımının yeniden ele alınmasına neden olmuştur. Literatürde zaman, mekân ve coğrafi bağlamsallıklarla ilişkilendirilen şehirlerin yanına yeni kurulan modern endüstri kentleri eklenmiştir (Katznelson, 1992; Spreiregen, 1981; Thorns, 2004; Yücel, 2020). Endüstri devrimi sonrası yükselen kapitalizm ideolojisi; modernizasyon hareketininin gündelik hayata yayılabilmesi için mimari ve şehir planlamayı bir enstrüman gibi kullanmış ve sermaye merkezli, üretim-tüketim pratiklerinin en verimli hale getirilmesini sağlamayı hedeflemiştir.

Modern mimarlık hareketinin ortaya çıkışıyla birlikte, geleneksel mekân anlayışı dönüşüme uğramış; geleneksel malzemelerin sınırlılıklarını aşmak amacıyla betonarme gibi yeni yapı teknolojileri kullanılmaya başlanmıştır. Yeni yapım teknikleri kolay, pratik ve hızlı yapılaşmanın önünü açarken, artan kontrolsüz yapılaşma, mevcut şehir hayatının sürdürülebilirliğini tartışmaya açmıştır. Endüstrileşme, modernizm ile kente nüfus ederek zaman ve mekân arasındaki bağlamsal ilişkinin içi boşaltılmıştır. Moderniteyle birlikte ortaya çıkan yeni bağlam, makineleşmiş bir işlevsellik anlayışıdır. Bu dönemde gündelik yaşamın yeni rutinleri, hümanist değerlerle süslenerek bireyin emek-sermaye döngüsüne uyum sağlaması hedeflenmiştir. Estetik öğelerden sıyrılmış biçimlerin, yeniden konstrükte edildiği modern mimari ve planlama hareketi, soyut mekânın üretimini örgütlemektedir. 18. yüzyılda şehirlerin endüstriyel mekân pratiklerince ele geçirilmeye başlaması; 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında ilk olarak Ebenezer Howard’ın bahçe-kent ütopyası ile başlayan ekolojik sürdürülebilir kentleşme yaklaşımından, günümüze kadar gelen süreçte mimari ve kentleşmenin gidişatına karşın yükselen eleştirel gündemler sürdürülebilirlik bağlamında tartışmaya açmıştır. Kapitalist sermayenin endüstriyelleşme hamlesi ile fabrika çeperlerinde yığılarken artan nüfus, mevcut şehirlerin geçmişten gelen toplumsal sınıfsallığa bağlı mekânsal dağılımı üzerinde katmanlaşılarak heterojen bir biçimsellik

oluşturmuştur. Tarihsel süreç boyunca artarak devam eden bu durum, mevcut şehirleri giderek yaşanmaz hale getirirken, şehir yaşamının sürdürülebilirliği için modernizmin normları ile deneysel ütopya modelleri tasarlanmıştır. Endüstri Devrimi sonrası yeni dünya düzeni kuralcı bir planlama anlayışı ile tasarlanan bu ütopik modeller örnek alınarak inşa edilmeye çalışılmaktadır. Kentlerin kaçınılmaz büyümesi ile artan karmaşık ve katmanlı yapısı, ütopik modellerin sürdürülebilirlik konusunda etkinliğini kaybetmesine neden olmaktadır. Bu durumda ütopyaların kimi zaman karşıtlığında duran kimi zaman da tamamlayıcısı olan heterotopyalar ortaya çıkmaktadır. Avrupa'da başlayan Amerika'da hızla ilerleyen ve dünya genelinde yaygınlaşan Endüstri Devriminin etki alanında kalan şehirlerde kırdan kente göçlerle birlikte toplumsal modernleşmenin mekânsal pratiklerle sağlanması gereği ortaya çıkmıştır. Toplumun modern hayatın gündelik rutinlerine uyumlanabilmesi için mekân kavramı her ölçekte yeniden ele alınarak modern mekân ve dolayısıyla modern kentler tasarlanmıştır.

Çalışmada, endüstrileşme etkisi ile mimari ve şehircilik kurallarının modernleşme süreci; ideal kent ütopyası ve modern kuralların dışında kalan, öteki ve farklı olanın kentsel mekânı olarak heterotopya kavramı aracılığıyla sürdürülebilirlik bağlamında değerlendirilmiştir.

2. Materyal ve Yöntem

Çalışma erken Cumhuriyet döneminin sanayileşme hamlesi olarak kurulan fabrikalardan biri olan Kardemir Demir Çelik Fabrikası'nın konumlandırıldığı coğrafyada bir endüstri kenti olarak kurulan Karabük kentinin planlama süreci ütopya ve heterotopya bağlamında irdelenmiştir. Endüstri mekân pratiği olan fabrikanın çekim etkisi ile yoğun göç alan ve hızla sınırları genişleyen Karabük kentinin planlama sürecinin deşifre edildiği çalışmada, ideal kent ütopyası ve heterotopya araştırması yapılmıştır. Karabük örneği üzerinden kentsel sürdürülebilirlik bağlamında ütopyaların ve heterotopyanın önemi değerlendirilmiştir.

Çalışmanın yönteminde tarihsel retrospektif analiz ile ideal kent ütopyası tipolojik olarak araştırılmıştır. Ütopya kavramının devamı olarak heterotopya kavramı Michel Foucault'nun altı ilkesi ve oluşturduğu örneklem alanı üzerinden değerlendirilmiş ve güncel örneklem alanı yorumlanmıştır. Literatür kapsamında elde edilen bilgiler, örnek bir endüstri kenti olan Karabük üzerinde karşılaştırmalı araştırılmıştır. Karabük kentinin, planlama süreci ile oluşan kentsel tipolojisi içinde ütopya ve heterotopya izleri, güncel örnekler ile karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Çalışma kapsamında, Karabük kentinin şehir planlaması; 'Yıldız Mimar-Şehirci (Starchitect)' olarak bilinen; Henri Prost, Nezihe-Pertev Taner, Gündüz Özdeş ve Baran İdil'in dört farklı dönemde yaptıkları çalışmalar; tasarım üslubu, plan kararları, planlama yaklaşımları açısından araştırılmıştır. Böylelikle çalışma kapsamında, Karabük kentindeki ütopya ve heterotopya oluşumları ortaya çıkartılmış, sürdürülebilir endüstri kenti bağlamında değerlendirme yapılmıştır. Çalışmada Karabük ile ilgili, kentin haritalarından, imar planlarından, plan raporlarından, bilimsel yayınlardan yararlanılmıştır.

3. Sürdürülebilirlik Bağlamında İdeal Kent Ütopyası ve Heterotopya

Kent; şehirden farklı olarak, bir topluluğun güç ve kültürünün en yoğun olduğu, sosyal kuvvetlerin somut bir oluşumu olarak oraya ait olanlara özel bir barınma alanı, endüstrileşme ile değişen üretim ve tüketim faaliyetlerinin eş zamanlı gerçekleştiği, depolama ve takas için tesisleri barındıran, emeğin sosyal olarak bölüşüldüğü ve yeni sınıfsal ayrımların ortaya çıktığı, coğrafik bir sinir ağı ve planlı yerleşim alanlarını barındıran yerdir (Lampard, 1955; Mumford, 1961; Katznelson, 1992).

Sürdürülebilirlik kavramı ilk kez 1987 yılında yayımlanan Brundtland Raporunda tanımlanmıştır. Bourdeau (1999), "Fransa'da Sürdürülebilir Kalkınma ve İnşaatın Geleceği" isimli raporunda, sürdürülebilirlik kavramının inşaat sektörü bağlamındaki uygulamalarını incelemiştir. Bourdeau'nun raporunda sürdürülebilirlik kavramı "bugünün ihtiyaçlarını gelecek nesillerin

ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma" olarak açıklanmaktadır (Bourdeau, 1999). Raporda, Fransa'daki sürdürülebilir inşaat uygulamalarının geleceği, 1970'lerde belirlenen enerji standartları ve 1989 yılında yürürlüğe giren enerji kullanımı düzenlemeleri bağlamında ele alınmaktadır. Çalışma, inşaat sektörünün çevresel etkilerini azaltmaya yönelik sürdürülebilir çevre yönetimi yöntemlerine odaklanmaktadır. Modern şehirler, hızla artan dünya nüfusu, yoğunlaşan şehirleşme, doğal kaynakların tükenmesi, iklim değişikliği ve çevresel kirlilik gibi önemli ekolojik sorunlarla karşı karşıyadır. Sürdürülebilir kentleşme yaklaşımı, bu tür sorunların çözümünü hedeflemektedir (Ahmed vd.,2020). Her ne kadar sürdürülebilirlik kavramı literatüre 20. yüzyılın sonlarına doğru girmiş olsa da, endüstrileşmenin yol açtığı çevresel ve toplumsal sorunlar, son üç yüzyıldır ideal kent ütopyaları aracılığıyla çözüm arayışlarını canlı tutmaktadır.

Aydınlanma Çağı'na kadar geçen süreçte, şehirleşmenin morfolojik yapısı merkezden halkalar halinde dışa doğru büyüyen bölgelenme ile biçimlenmiştir. Bu bölgelenme işlevsellik ve sınıfsallığa göre yapılmıştır. İnanç sistemi ile desteklenen siyasal erkin, kent içindeki mekânsallığı merkezdedir. Merkezin çeperleri ticari faaliyetlerin gerçekleştiği mekânsal pratikler ile şekillenmektedir. Konut alanları, ticaret alanlarının dış çeperinde konumlanarak, en dış çeper olan kırsal alanları ile etkileşim içinde biçimlenmiştir. Üretim pratikleri tarıma dayalıdır. Bu nedenle tarımsal üretimin yapıldığı kırsal alanlar şehirlerin en dış çeperinde bölgelenmiştir. (Lampard, 1955; Mumford, 1961; Spreiregen, 1981). Toplumsal sınıfsallıkları oluşturan soylu, tüccar ve yerel halk bu bölgelenme içinde merkezden dışa doğru mekânsal karşılık bulmaktadır. Aydınlanma Çağında; ruhban sınıf tarafından baskılanan düşünce özgürleşmiştir. Bu durum felsefe ve bilim alanında yeni bakış açılarının önünü açmıştır. Bu yaklaşım Antik Çağ'ın yaygın "özgür düşünce" ideolojisine öykünen bir retro harekettir (Burckhardt, 1960; Setton, 1970; Gribbin, 2009). Rönesans hareketi ile başlayan ve Fransız Devrimine kadar geçen süreçte, ticaret ve takas ekonomisini yürüten ve literatürde burjuva olarak geçen sınıf, bilimi ve teknolojiyi finanse etmiştir. Böylelikle bilinen inanç sistemi ve yönetimin mutlak gücü sarsılmıştır. Bu durum toplumsal yapının sınıfsallığında gerçekleşen değişimi tetiklemiştir (Burckhardt, 1960; Moughtin, 2003; Spreiregen, 1981).

Dönemin yükselen değeri olan kapitalizm; Karl Mannheim'e göre (1893-1947), var olan bir toplumsal düzen içindeki bir sınıf veya grubun çıkarlarını kollamaya çalışan ideolojidir (Jameson, 2008; Fishman vd., 2016; Yetiş, 2015). Modernizm, toplumu çağdaştırmış böylelikle endüstrileşme yaygınlaşmıştır. Aydınlanma ile başlayan reform hareketi endüstrileşme ile birleşerek, Avrupa'ya hakim siyasal erk ve dini otoritenin geleneksel yapısını sarsmış ve zamanla bu yapıyı yıkıma uğratmıştır. (Katznelson, 1992; Weber ve Coşar, 2022). Rönesans dönemi, Antik Yunan kültürüne öykünmüştür. Özellikle Platon'un ütopya düşüncesine dayanan "Devlet" adlı eserindeki ideal şehir arayışı bu dönemde yeniden canlanmıştır. Bu ütopya yaklaşım, hem edebiyat alanında hem de şehircilik alanında önemli bir yer tutmaktadır.

3.1. Sürdürülebilirlik Bağlamında Sanayi Devrimi ve İdeal Kent Ütopyası

Ütopya kavramı, "Topia" (yer) anlamına gelen sözcük, yok anlamındaki "ou" (veya "u") ile birleşerek oluşan Yunan dil kökenine sahiptir. Eş sesli bir yapıya sahip olan kavram "yok yer", "iyi yer" ve ya "şanslı yer" gibi anlamları barındırmaktadır (Şenses, 2016; Uçan ve Nişancı, 2019). Tarihsel süreçte edebiyat eserlerinde; ideal olanın hayalini betimlemek için kullanılan kavram, zamanla mekânsal bir betimleme ile kentsel literatürde araştırılan ve tartışılan bir konu olmuştur. Edebi tür ütopyalar, mimari ütopyalara değinmez, ancak bu türlerin içeriği mimari ve mekânsal model betimlemeleriyle şekillenir. Bilinmez bir diyar, bir ada, bir ülkenin en ideal hali mekânsal kodlarla betimlenir. Mimari ütopyalar ise bir tasarım ürünüdür ve edebi türden farklı olarak, mutlak suretle toplumsal bir model önermesi ile var edilir (Corbusier, 2022).

18. yüzyılın tarihsel sürecinde burjuva sınıfı güç kazanırken, soyluluk ve dinin sembolizmi yerini bilim, teknoloji ve endüstri devrimine bırakmıştır. Düşünce yapısında çok hızlı bir biçimde gerçekleşen devrim; zihinlerde sarayların, katedrallerin yıkılışını temsil etsede, pratik anlamda şehirleşmenin değişimi yüzyıllar sürececek bir zamana yayılmaktadır. Bilinen şehirleşme pratikleri, zamanın ruhuna göre yeniden şekillenmekte, süregelen geleneksel şehirleşme tipoloji ve morfoloji anlayışında yapısal çözümler ve dönüşümlere neden olmaktadır. Rasyonalist düşünceyi fiziki mekâna büründüren, değişimin en belirgin dönemsel mimari örneği, Etienne Louis Boullée'nin (1728-1799), bilime atfedilmiş eseri olan Newton Kenotafıdır. Kenotaf, anıtsal yapı sembolizminde kilise ve katedrallerin yerini alan kentsel anlamda tarihi bir landmarktır, (Şekil 1), (Rona, 1997; Sekman, 2017). Kenotaf, Etienne Louis Boullée tarafından Isaac Newton'un bilimsel dehasını anmak amacıyla tasarlanmış bir anıtsal yapıdır. Geleneksel dini mimarinin biçimlerinden farklı olarak, büyük bir küresel formda tasarlanmış olan bu kenotaf, bilimsel aklın ve evrensel düzenin simgesi olarak öne çıkan önemli bir örnektir.

Şekil 1. Etienne Louis Boullée'nin Newton Kenotafı, 1784

Kaynak: (Hasol, 2000)

19. yüzyılın mimari ve şehircilik gündemi, modern mekân, modern endüstri kenti ve ideal kent ütopyalardır. Endüstri devrimi ile bir çekim merkezi haline gelen şehirler artan nüfus karşısında yetersiz alt yapıları nedeniyle yaşanmaz hale gelmiştir. Şehirleşmenin sürdürülemez olan bu durumuna bir çözüm önerisi olarak üretilen bu ideal kent ütopyaları, modern hayatı ve modern mekânı kurgulayan modellerdir. Bu modeller endüstri temalı mimari konseptler altında geliştirilen, kentsel plan şemalarından oluşmaktadır (Sekman, 2017; Türkmen ve Tekkanat, 2018; Baba, 2022). Bu dönemde; Robert Owen'ın (1771-1858) New Lanark, Charles Fourier'in (1772-1837) Falanster, J.B. Andre Godin'in (1817-1888) Familistere, isimli kent dışına kurulmuş endüstri yerleşkeleri, ideal kent ütopyası olarak ön plana çıkmaktadır (Baba, 2022; Mattelart, 2000).

Dönemin ütopya tasarımcılarının ortak kaygısı ütöpik sosyalizmdir. "World-Menders" (dünyayı onaranlar) olarak adlandırılan dönem ütöapistleri; sosyal adaletin sağlandığı eşit ve adil bir yaşamı tasarlamayı amaçlamıştır (Mattelart, 2000). Mevcut kentlerin artan nüfus karşısında uğradığı yıkıcı bozum, insanı doğadan koparmaktadır. Avrupa şehirlerinin yaşam kalitesi ve sürdürülebilirliğinin güvence altına alınması hedeflenen bu ütopyaların ortak amacı; mevcut kentlerin sağlıksız şartlarından kurtarılmış topluluklara, yeni çalışma ve barınma olanakları sunmaktır. İnsan ve doğa arasındaki ilişkinin yeniden inşa edildiği, herkesin mutlu olduğu, ortak bir yaşamın sürdürüldüğü, yeni üretim modelleri ile hayat standartlarının yükseltildiği, yüksek düzeyde yaşam kalitesi hedeflenen endüstri yerleşkeleri, şehir dışındaki alanlara kurulmuştur (Sekman, 2017; Türkmen ve Tekkanat, 2018).

20. yüzyıl, kentsel biçim, kapitalist sanayi ekonomisi ve kentsel reform hareketlerinden oluşan iki bileşenin yükselmesi ile değişim göstermektedir (Baba, 2022). Kentler, üretim odaklı işlevlerin

yoğunlaştığı, endüstriyel merkezlere dönüşmeye başlamıştır. 1920'lerin Almanya'sında yükselen modernistler, Walter Gropius öncülüğünde kurulan Bauhaus ekolü aracılığıyla modernizmin tüm dünyaya yayılmasında etkili olmuştur. Avrupa kentlerini bir çekim merkezi haline getirmiştir. Çalışmak için kente gelerek yerleşik hayata geçen nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek barınma kapasitesi aşılmıştır. Hızlı yapım tekniği ile inşa edilen toplu konutlar, başlangıçta modernizasyon hareketinin barınma konusunda önemli hamlesi olsa da zamanla insanları doğadan uzaklaştırmıştır. Henüz bu yüzyılın başlarında yaygınlaşan ulaşım sistemleri, demiryolu ağları, elektrikli tramvaylar, otobüsler ve artan özel otomobil sayısı, kentlerin kırsal alanlara doğru yayılmasına yol açmıştır (Fishman vd., 2016; Baba, 2022).

Amerika'da yaygınlaşan Fordizm, bant üretimin sürdürülebilirliği için çalışma koşullarını iyileştirmiştir. Bu durum şehirleri daha kalabalık hale getirmiştir. Londra'nın şehirleşmesindeki keşmekeş, büyük Amerikan kentlerinin yaşanmaz hale gelmesi, kentsel yoğunluğun azaltılması fikrini zorunlu kılmıştır. Modern kentlere dair iki eleştirel söylemden ilki bu dönemde ortaya çıkmıştır. İkinci söylem ise 1969'larda postmodernizm etkisi ile gündeme gelecektir.

Bu dönemde ortaya çıkan ilk eleştirel söyleme göre şekillenen ütopyacı anlayış, tasarım konsepti olarak, kentsel yoğunluğu seyretmek için konut alanlarını kent dışında kırsal alanlara taşımayı benimsemiştir. Tony Garnier, Ebenezer Howard ve Raymond Unwin'in temsil ettiği şehircilik ekolü, banliyöleşme ve uydu kent gibi ütopyacı yaklaşım konusunda öncülük etmektedir. Kentsel literatüre bu dönemde giren uydu kent ve banliyö kavramları; kent dışına kurulan, betonlaşma yerine doğaya uzamlanan, insani yaşam koşullarını sağlayan yerleşim alanlarıdır. Ulaşım vasıtalarının yaygınlaşması ve bireysel taşıt edinim kültürünün yerleşmesi, banliyö ve uydu kent yaklaşımlarını güçlendirmiştir. Banliyöler ve uydu kentler; kentsel yoğunluğu seyretlmenin yanında, insanları kalabalık şehirlerden özlem duyulan kırlara kaçırarak bir vaha gibi kentsel tarihteki rolünü almıştır.

II. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da modernleşme hız kazanırken, mimarlık ve şehircilik alanında, dönemin en kapsamlı eleştirel yaklaşımı, 1928 yılında toplanan Uluslararası Modern Mimarlık Kongresi (CIAM) ile ortaya çıkmıştır. Le Corbusier ve ekibinin öncülük ettiği bu kongrelerde, dönemin düzensiz, sağlıksız ve plansız kentleşme biçimleri eleştirilmiş; sanayi toplumunun ihtiyaçlarına uygun, rasyonel temellere dayanan bir şehircilik anlayışı geliştirilmesi önerilmiştir (Corbusier, 2009; Aras, 2016). CIAM'ın önerileri; sanayi sonrası kentsel sorunlara teknik çözümler üretmeyi amaçlamıştır.

II. Dünya Savaşı ve Atina Anlaşması 20. Yüzyıl içinde yaşanan önemli bir kırılma sürecidir. Hem savaşın yıkımı hem de barınma ihtiyacının acilen karşılanması, bütün Avrupayı etkisi altına almıştır. Avrupa ile paralel olarak, Amerika merkezli sürdürülebilir kentsel ekoloji söylemleri, bu dönemde ön plana çıkmaktadır. 1892'de Chicago Üniversitesi'nde Sosyal Bilimler ve Antropoloji bilim dallarına bağlı olarak kurulan, 'Chicago Okulu' olarak da bilinen Ekoloji okulunda, 1920'li yıllarda kent sosyolojisi alanında başlayan araştırmalar, kentsel bağlamda sürdürülebilir, ekolojik söylemler üretmektedir. Kentsel ekoloji okulunun kurucularından sosyolog Robert Park, Ernest Burges, Homer Hoyt; Avrupa ve ABD'de sanayileşmeye bağlı artan şehirleşmenin meydana getirdiği negatif etkileri mercek altına alarak, yeni kent modeli önermelerinde bulunmuştur (Hall, 2012; Türkmen ve Tekkanat, 2018).

Uydu kent ve banliyöler, ilk etapta kent içi nüfusu seyreltmış olsa da kentin bu alanlara doğru saçaklanarak büyüme eğilimi devam etmektedir. Bu nedenle ikinci eleştirel söylem ilk söylemin karşıtlığı olarak ortaya çıkmıştır. Kentten kaçışın bir çözüm olmadığını öne süren bu yaklaşım, aynı zamanda kentsel belleğin kültürel devamlılık için önemine dikkat çekerek, tarihin katmanlandığı kent merkezlerinin korunması gerektiği savunmuştur. İkinci yaklaşıma göre kent dışına taşınması gereken unsurlar; zamanla kent içine sızmış endüstri mekân pratikleridir. İlk eleştirel yaklaşımda kır kent, bahçe

kent gibi temalarla ortaya çıkan ütopya modelleri önerilirken, ikinci eleştirel yaklaşımda endüstri alanlarının kent dışına alınması önerilmiştir.

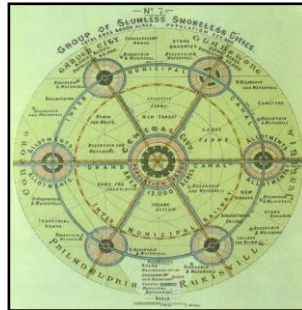
Cherry (1979) ve Lehman (2011); bu model önerilerine Ebenezer Howard'ın “Bahçe Şehir” (Şekil 2) ve Raymond Unwin'in “Uydu Kent” tasarımlarını örnek olarak göstermiştir. Ebenezer Howard'ın ve Raymond Unwin'in banliyöleşme konusunda farklı fikirler içeren kitapları, modern şehir planlama klasikleri arasında yer almaktadır. 20. yüzyılın başlarından itibaren Howard'ın İngiliz bahçe şehir yaklaşımı; şehirlerin dışında, insan yaşamı ve sağlığı için faydalı, bahçeleri ve güneş ışığı olan ideal evleri, yeşil alanlarda planlamayı önermektedir (Lehmann ve Lehmann, 2011; Miller, 1992).

Howard, bahçe-şehir fikrini oluştururken dönemsel eleştirilerden yola çıkmıştır. Endüstrileşme ile değişen gündelik hayatın getirdiği toplumsal sorunlara değinmiştir. Bu sorunları aşırılık, aşırı çalışma, sürekli endişe ve ezici yoksulluk olarak sıralamakta ve sorun tespitini yapmaktadır.

“İnsanları şehirlere çekecek şekilde etkisini gösteren, halen de göstermeye devam eden nedenler her neyse hepsini çekimler olarak özetleyebiliriz; dolayısıyla, insanlara ya da hiç olmazsa hatırı sayılır bir kısmına, bugün şehirlerimizin sahip olduğundan daha büyük çekimler yaratılmadıkça soruna etkin bir çare getirilemeyeceği apaçık ortadadır. Her kente bir mıknaş, her insana da bir iğne olarak bakabiliriz; böyle baktığımızda da hemen görürüz ki, kentlerimizin sahip olduğundan daha kuvvetli mıknaşlar inşa etmenin bir yöntemi bulunmadığı sürece, nüfusu kendiliğinden ve sağlıklı bir şekilde yeniden tanzim etmek için ne yapsak fayda etmez.” Howard, 2019, s:30-31.

‘Yarının Bahçe Kentleri’ kitabından yapılan alıntıda Howard, dönemsel sorun tespiti ile bahçe-şehir tasarımının “Üçlü Mıknaş” konseptini oluşturmuştur.

Şekil 2. Bahçe Kent, Ebenezer Howard

Kaynak: (Howard, 2019)

Le Corbusier'in “İşyan Kent” ve Frank Lloyd Wright “Broadacre Kent” tasarımları 20.yüzyılın, ikonik ütopya önermeleridir (Spreiregen, 1981; Sekman, 2017; Howard, 2019). Corbusier, “İşyan Şehir” (Villa Radieuse) tasarımı; şehirlerin kurtarılmasının, eski şehirlerin yıkılması ile mümkün olabileceğini savunan ideolojisi ile mevcut kentlerin sürdürülebilirliğini reddetmiştir. Bu tasarım önerisinde; gelenekselliği kabul etmeyen, rasyonalist bir tasarım anlayışı ön plandadır (Fishman vd., 2016; Wakeman, 2019; Corbusier, 2022). Corbusier'in tasarım yaklaşımı, Fransız Devrimcilerin modernist siyaset anlayışı ile paralellik göstermektedir. Corbusier; artan irrasyonel şehirleşmenin Ortaçağ kentlerini hasta ettiğini ve modern gündelik hayatta işlevsizleşen geçmiş yapıların şehir planından kaldırılması gerektiğini savunmuştur (Corbusier, 2010; D Morgan, 2014; Baba, 2022). Le Corbusier'in 1925 'de “Çağdaş Bir Şehir” ütopyası ve 1935'de “İşyan Şehir” ütopyası; hem geometrik ütopyadır hem de bütüncül bir şehircilik anlayışına sahiptir. Simetri, Le Corbusier tasarımlarının en belirleyici özelliğidir (Corbusier, 2022).

Frank Lloyd Wright'ın 1932 yılında yayımladığı “Kaybolan Şehir” (The Disappearing City) kitabında önerdiği “Broadacre City” ütopyası, Howard’cı bir yaklaşıma benzer bir biçimde kır kenti ön plana çıkarmıştır. Broadacre, sürdürülebilir kentleşme bağlamında Courbuiser’in geçmişi reddeden yıkıcı fikirlerinin karşısında duran radikal bir tasarım örneğidir. Wright’a göre kendi tasarımı olan Broadacre’nin sınırlarındaki belirsizlik, kenti yok etmiştir (2015), (Mehta, 2012; Wright, 2015). Bu bağlamda Wright, tasarımında kent dışı tekil bir banliyö tasarlamak yerine, mevcut kentle birleşerek ekolojik yaklaşımı tüm şehirde yaygınlaştırmayı hedeflemiştir. Ancak sınırları net olmayan tasarım önerisi, mevcut kentin dinamikleri arasında temel konseptini yitirmiştir.

1960’lar modern mimari ile postmodernizm söylemlerinin ve avangard mimarinin yükselişte olduğu dönemdir. Artan teknoloji geleceğin şehirleri için fütürist ütopya önermelerini ortaya çıkarmıştır. Mevcut şehirlerin endüstrileşme etkisi ile kaybolan unsurları, eleştirel gündemlerin odağındadır. Peter Cook öncülüğünde bir grup mimar tarafından kurulan Arcigram (Architectural Telegram) oluşumu, modernitenin ortaya koyduğu statükoyu sorgulamıştır. Geleceğin kentleri konusunda; teknoloji tabanlı, Plug-in City ve Walking City gibi kinetik kabiliyetlere sahip, ütopyalar üretmektedir (Ertan, 2019; Sekman, 2017; Türk, 2015; Yücel, 2020). Kenti parça parça ele alan grup, kentsel mekânları fonksiyonlarına göre bir arada bulunduran mega yapılar tasarlamıştır. Teknoloji konseptli tasarımlar, geleceğin kentlerindeki toplumsal dinamikleri irdelerken, bunlar için en çağdaş çözümleri önermeyi hedeflemiştir (Baba 2022; Özkuş 2006).

Bu dönemde modernitenin ilkelerine bağlı katı yapısı, postmodernite ile yapı söküme uğratılırken, mimari ve kentsel mekân, anlam bakımından, yeniden yorumlanmaktadır. Kentin işlevsel parçaları haline gelen endüstriyel mekân pratiklerinin kentin dışına çıkarılması suretiyle boşaltılan alanlar, yeni çağın işlevlerine yönelik kentsel mekanların tasarlanacağı yerlere dönüşmektedir. Postmodernizm, modernizmin ürettiği ütopya algısını kırmıştır (Fishman vd., 2016; Baba, 2022). Bu dönemde, illüzyon ütopyaları ve ekolojik ütopyalar ön plana çıkmaktadır. Bauldrillard’a göre düş ile gerçek arasındaki farkın kaybolduğu, kenti bir eğlence parkına dönüştüren ütopyalar, illüzyon yaratan yerlerdir (Baba, 2022; Foucault, 2020; Yıldırım, 2017). Bauldrillard’a göre; bu tarz ütopyalarının başında, 1955 te kurulan Disneyland gelmektedir (Baba, 2022). Disneyland gibi illüzyon mekânlar üreten bu ütopya yaklaşımı, Antik dönem ütopya anlayışı ile 1960’lar sonrası ideal kent ütopya anlayışı arasında, büyük bir uçurum oluştuğunu göstermektedir (Baba, 2022).

1970’li yıllar özgürlüklerin yeniden gündeme gelmesi ile liberal görüşün tozlarının alınarak parlatıldığı ve çağa uyarlandığı neoliberalizm ile canlanmaktadır. Neoliberal politikalar, modernitenin katı kurallarının; dönemin ekonomik, siyasal ve sosyolojik yapısına göre esnetilmesi gerekliliğini savunmaktadır. Özgürlük fikrinin, kendi anlamına tezat oluşturan bir şekilde, modernizmin kalıpları arasına alınması, neoliberal çevrelerce bu konuyu tartışmaya açmıştır. Aynı zamanda sitemin mevcut düzenin de tartışılmıştır. Neoliberalizm, özgürlük ve denetim ikilisi üzerine kurulmuş bir yapı sunar. Bu yapı; bireysel özgürlükleri vurgularken, aynı zamanda piyasa ekonomisi ve sermayenin serbest dolaşımını denetim altında tutmayı amaçlar. Ancak, burada bahsi geçen özgürlük; genellikle sermaye özgürlüğüne hizmet eden, geniş kitleler için adalet ve eşitlikten uzak bir dünya yaratmaktadır. Neoliberalizmin bu ikili yapısı, birey ve toplum arasındaki dengenin bozulmasına yol açmaktadır.

1980’li yıllar, kentsel krizlerin ana başlıklar altında toplandığı yıllardır. Artan nüfusun getirdiği güvenlik sorunu, salgınlara afetlere karşı dayanıksızlık, atıkların bertarafı, ulaşım ve iletişim ağlarının üretim tüketim zinciri ve her türden bilginin aktarımının kesintisiz sağlanabilmesi, kentlerin gerek çevresine ve doğaya gerekse insan doğasına uygun bir biçimde yaşanabilir olması bu başlıkları oluşturmaktadır. Bu başlıkların her biri için, yeni bir ütopya modeli yaparak kentten koparmak artık mümkün değildir. Bu nedenle her bir kriz başlığı, tematik olarak adlandırılabilir modellerle giderilmeye çalışılmaktadır. 1980’ler sonrası; ekolojik, sürdürülebilir, akıllı, güvenli, dirençli gibi

kavramların temalaştığı görülmektedir. Günümüz dünyasında bu temalar, tek başına veya birbirleri ile kombinlenerek, çağın ruhunu ve kentsel gereklilikleri barındıran, ütopya tasarımlarının konseptini oluşturmaktadır.

21. yüzyılın post endüstriyel iklimi kentleşmeyi, endüstri odağından bilişim odağına doğru çekmektedir. Endüstriyel alanlar az gelişmiş ya da gelişmekte olan coğrafyalara kaymaktadır. 21. yüzyılın en önemli problemi, geçmişte olduğu gibi, kent merkezlerinde artan nüfus nedeniyle sağlıksız kentleşmedir. Kent dışında saçaklanan, banliyö tarzı ütopyaların, kentin zamanla bu yönere doğru büyümesi sonucu kentle birleştiği görülmüş kentten banliyölerle uzaklaşmanın bir çözüm olmadığı görülmüştür. Günümüz ütopyacılık çözüm arayışları, fütürist yaklaşımlar ya da kentlerin belirli bölgelerinde alınan önlemler, yapılan lokal çözümlerdir. Bu önlemler, kentleşme senaryolarının yeniden düşünülmesi ile türetilmiştir. Yeni kentleşme modelleri; sürdürülebilir, ekolojik, kompakt, akıllı, dirençli gibi temalar ile desteklenmektedir. Bu temalar ütöpik yaklaşımlar oldukları kadar, ilerleyen teknoloji sayesinde, seçilen lokal bölgelerde denenmektedir.

21. yüzyılda küresel bağlamda kentleşme; kentsel refah, sosyal uyum, sağlık, çevresel verimlilik, iyileştirme ve var olan potansiyellerin öne çıkarılması konularına göre şekillenmektedir (Moir vd., 2014). Ulaşım, iletişim ve etkileşim alanlarında yükselen teknoloji trendleri, dünya tarihinde önemli bir kırılma oluşturmaktadır. 20. yüzyılda inşaat teknolojilerindeki gelişmeler, ortaçağın yükselen ihtişamlı katedrallerine benzeyen, kapitalizmin sembolik yapıları olan, iş merkezleri, ofis binaları ve gökdelen gibi yapıların kent merkezlerinde yükselmesini sağlamıştır. 21. Yüzyılın fütürist ütopyaları, bilgisayar programlarının, yapay zekanın esneklettiği tasarım ortamlarında tasarlanmaktadır. Örneğin; RveSie tasarım stüdyosunun Vertical-Sky City (2005), Studio Lindfors'un Cloud Skippers (2009) ve Matsys Tasarım Stüdyosu'nun Desert City (2009) tasarımları, mimarlık ve teknolojinin birleşiminden ortaya çıkan 21. Yüzyılın fütürist ütopyalarına birer örnek teşkil etmektedir (Şensoy ve Özasan, 2020).

Geleceğin şehri üzerine düşünebilmek için bugün şehirlerin karşı karşıya olduğu zorluklar irdelenmelidir. Gelecekteki şehirlerin; nüfus artışı, iklim değişikliği, teknolojik gelişmeler, insan hareketliliği, ekonomik ve demografik risklere uyum sağlaması gerekmektedir. Yaşlanan nüfus, eşitsizlik ve toplumsal gerilimler, yetersiz kaynaklar gibi sorunların azaltılması için çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu nedenle, günümüz dünyasında ideal kent ütopya tasarım senaryoları; sürdürülebilir, ekolojik, akıllı, dirençli, kompakt gibi tematik bağlamlar ile ilişkili bir şekilde ön plana çıkmaktadır.

3.2. Sürdürülebilirlik Bağlamında Heterotopya Değerlendirilmesi

Foucault (2020), heterotopya kavramını verdiği örnekler üzerinden hem tarihsel hem de mekânsal bağlamda analiz etmiştir. Analiz yaparken kullandığı altı ilke ve bu ilkeleri somutlaştıran örnekler aracılığıyla kavramı açıklamıştır. Çalışmada heterotopya kavramı Foucault'nun altı ilkesinin örneklem alanının literatür araştırması ile zenginleştirilerek açıklanmıştır. Böylelikle heterotopyaların sürdürülebilirlik bağlamında önemi ortaya çıkarılmıştır.

Heterotopya kavramının etimolojisi, Yunanca “topos’un (τόπος) ‘farklı/başka’ kelimesinin ön ek olan “heteros” (ἕτερος) kelimesi ile birleşiminden oluşur. Türkçe’de “diğer yer, başka yer, öteki yer, farklı yer” gibi anlamlara gelmektedir. Ütopya kavramının, gerçek dünyada durumsal karşıtlığı olarak ortaya çıkan distopyaların soyut ve gerçek dışı anlatısına göre heterotopya kavramı, kentte bütün gerçekliği ile var olan, somut dokudur. İlk kez tıp alanında kullanılan kavram, bir dokunun olmaması gereken bir yerde belirmesi anlamına gelen, heterotopi sözcüğünden türetilmiştir (Doğan ve Koçyiğit, 2023). Heterotopyalar, egemen otoritenin ve ekonomik yapının ürettiği planlı, öngörülebilir, homojen kent tasarımının karşısında, çeşitliliğin neden olduğu; öngörülemezliğin, kural dışılığın ve ötekinin mekânı olarak tanımlanmaktadır (Doğan ve Koçyiğit, 2023; Kenney, 2011; Topinka, 2010; Yıldırım,

2017) Bu nedenle heterotopya kavramını kapitalizmin modernizm eli ile ürettiği kurallı mekân pratiğinin bir ürünü olarak irdelemek gerekmektedir. Araştırma çalışmasında, heterotopya kavramı, Michel Foucault'nun heterotopya söylemi bağlamında açıkladığı altı ilkesinin yapı söküne uğratılması yolu ile açıklanmaktadır.

Michel Foucault heterotopya kavramını mekâna uyarlayarak, ötekinin mekânına dair düşünsel bir derinlik kazandırmıştır. “Kelimeler ve Şeyler” adlı eserinde ele almıştır. Daha sonra, 1967 yılında Tunus’ta kaleme aldığı ve 1984’te “Architecture, Mouvement, Continuité” dergisinde yayımlanan “Des Espaces Autres” (Başka Mekânlara Dair”) adlı makalesinde, heterotopyayı zaman-mekân boyutuyla incelemiştir. Bu çalışmada, 19. yüzyıl zaman boyutuyla, 20. yüzyıl ise mekân boyutuyla heterotopya bağlamında değerlendirilmiştir. Foucault’ya göre heterotopya kavramı altı ilkeye dayanır: evrensellik, süreklilik, yan yanalık, zamansallık, açılma-kapanma ve işlevsellik. Bu ilkeler, Işık Ergüden’in derlediği “Foucault Özne ve İktidar Seçme Yazılar 2” adlı kitabın on yedinci bölümü olan “Başka Mekânlara Dair” konferans metninde aktarılmaktadır. (Foucault, 2020; Şevik ve Çalışkan, 2019; Toprak, 2018; Yıldırım, 2020).

Foucault’ya göre (1966); ütopya, “şeyler”in, bilinenin dışında farklı yerlere yerleştirilmesi ve de birbiri ile ortak bir yer tanımlaması olanaksız olan kelimeler aracılığıyla oluşturulmaktadır. Bir teselli aracı olan ütopya; olmayan yerleri, büyümlü bir mekân tasviri ile geniş caddeleri olan, bakımlı bahçeleri olan kentler gibi hayali yerleri işaret etmektedir. Buna karşılık heterotopyalar is dilin bilinen sentaksını tahrip eden, türdeş olmayan mekânlardır (Foucault, 2001).

Foucault, söylemlerini tarihsel analizler ışığında temellendirerek mekân kavramının tarihsel süreçteki dönüşümüne vurgu yapmaktadır. Foucault’ya göre, Orta çağda mekân, mutlak hiyerarşiyle düzenlenmiş, belirli yerlerin ve bu yerlerin kesişimlerinin, bütüncül bir hiyerarşi ile belirlendiği bir yapıya sahiptir. Rönesans döneminde ise bu statik ve belirli mekân anlayışı sarsılmış, mekâna ilişkin kavramlar sorgulanmıştır. Günümüzde ise mekân, katı sınırların ortadan kalkmasıyla birlikte çok boyutlu, uzamsal çok katmanlı bir yapıya dönüşmüştür. Günlük yaşamda uzamsallık, yerler ve yerler arasındaki ilişkiler aracılığıyla deneyimlenir; yer, algılanabilen ve deneyimlenebilen, ancak birbirine indirgenemeyen mekânsal bir birim olarak tanımlanır. Foucault’a göre, ütopya ve heterotopya kavramları, mevcut mekânlardan farklılaşan, onları yansıtan ve aynı zamanda onların altını üstüne getiren mekânsal alanlar olarak ön plana çıkar. Bu yerler, mevcut yerlerin alternatif ve eleştirel yansımalarıdır (Çavdar, 2018; Shane, 2008; Topinka, 2010; Yıldırım, 2017).

Foucault, ütopya, gerçek yeri olmayan bir mahal olarak ayna metaforu üzerinden tanımlar. Toplumun gerçek mekânı ile düz ya da ters bir analogi kuran ütopya, tıpkı aynanın yansıttığı mekân gibi gerçek dışı mekândır (Foucault, 2000a, s.10-11). Ayna ütopya gibi yersiz yerdir, fakat aynı zamanda fiziken var olan ve kişinin mekânsal konumunda karmaşa yaratan gerçek bir yerdir (Johnson, 2006).

Foucault’nun tarih çalışmaları tamamen mekânsaldır (Elden, 2001). Foucault’nun çalışmaları; mekânın iktidar kullanımı ve iktidara dair tarihsel araştırmalar için temel olduğunu ortaya çıkarır. Foucault’un mekânı zaman ile okuma anlayışı, günümüz dünyasındaki mekân anlayışının yeniden değerlendirilmesini sağlar (Elden, 2001; Hubbard ve Kitchin, 2018).

Heterotopya kavramı edebi anlamda bozmak, karıştırmak, inkar etmek gibi olumsuz anlam taşıyan kelimeler ile karşılık bulmaktadır fakat mekânsal anlamda kavram ayna tutmak, çelişmek, evirmek, ters yüz etmek, temsil etmek gibi çeşitli anlamlara gelmektedir (Toprak, 2018). Mekânsal bağlamda heterotopya, edebi anlamda heterotopya kavramına göre anlamsal çeşitliliğinden de anlaşılacağı üzere daha karmaşık özellikler barındırmaktadır.

Heterotopya, tarih boyunca her kültürde farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Zaman içinde dönüşüm geçirebilen, zamansal birikim ya da zamansal kesintileri içeren mekanlardır. Uyumsuz veya

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

birbiriyle örtüşmeyen, farklı deneyim ve mekânsal özelliklerin tek bir mekânda bir araya geldiği yerlerdir. Dış dünya ile etkileşim kurarken kendi belirlediği kurallar çerçevesinde hareket eden ve kendi dışındaki mekânlar ile işlevsel bir bağ kuran farklılık mekânlarıdır (Çavdar, 2018; Foucault, 2020).

Foucault; heterotopyanın ilk ilkesini evrensellik/ heryerdilik olarak aktarır (Yıldırım, 2020). Bu ilkeyi, ‘dünyada heterotopya oluşturmamayan tek bir kültür olamaması’ ve kendi içinde biçimsel değişimler gösterse de her yerde her kültürde var olmaları şeklinde açıklamaktadır (Foucault, 2020). Bu evrensellik içinde kriz ve sapma heterotopyalarını barındırmaktadır. Kriz heterotopyaları bireyi önceleyen bir yaklaşım ile yaşlıların, kadınların, ergenlerin vb., özel gereksinimlerini karşılamaya yönelik huzur evleri, yatılı okullar, kışlalar, balayı odaları gibi mekânlardır. Kriz heterotopyalarının biçim değiştirmesi sonucu ortaya çıkan sapma heterotopyaları, toplumsal normlara ya da toplumun genel düzenine uyum sağlamayan davranışları gösterenlerin mekânıdır. Akıl hastanesi, hapisane gibi mekânlar bu heterotopyalara örnek verilmiştir (Foucault, 2020; Yıldırım, 2020). Kriz ve sapma heterotopyaları, toplumsal gündelik yaşamın işlevsel ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Zaman içinde bu işlevlere olan ihtiyaç giderek azalmış ya da tam tersi artmıştır.

“Kriz heterotopyaları” örneklem alanı incelendiğinde dönemsel olarak işleve hizmet ettikleri görülmektedir. Temel işlevlerini korumalarına rağmen zaman içinde işlev erezyonuna uğramışlardır. Örneğin geleneksel aile yapısının mahremiyet normlarına göre erkek ergenliğinin ev dışında geçirilmesi ya da balayının aile konutunun dışına gerçekleşmesi beklenen olay evreleri günümüz dünyasında eski anlam derinliğine sahip değildir.

“Sapma heterotopyaları” olarak nitelendirilen hapisane, huzurevi, akıl hastanelerine olan ihtiyaç günden güne artmakta ve bunlara ek olarak günümüz sorunlarından biri olan çeşitli bağımlılıklar ile mücadele için rehabilitasyon merkezleri gibi mekânlar bu heterotopya örneklerine eklenmektedir. Bu durumda sapma heterotopyalarının artarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Fakat sapma heterotopyaları toplumsal normlara göre belirlendiğinden her toplumda farklılık gösterebilmektedir.

Foucault evrensellik ilkesinin örneklem alanı zamanla çeşitli düşünürler tarafından genişletilmiştir. Sapma heterotopyaları kullanıcıları, toplumdaki pozisyonları bakımından incelendiğinde, toplumsal ayırıştırma-dışlanma gibi nedenlerle bu heterotopyalara gönderildikleri bilinmektedir. Günümüz dünyasında; artan kentsel eşitsizlikler, sosyal ve mekânsal ayırıştırma, büyük kentlerde artan sınıfsal ve statüsel farklar, mekâna yansımaktadır. Thorns, 20. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan sosyal dışlanma düşüncesinin şehir ve kentin yeniden yapılanırken; kutuplaşma, ayırıştırma ve dışlanma gibi konulara ilişkin sorunlar doğurduğuna vurgu yapar (Thorns, 2004).

Thorns’a göre dışlanma ve ayırıştırma modelleri, yoksulluk, evsizlik, sosyo-mekânsal ayırıştırma ve bu üçünün tam zıttı olarak mevkilenen soylulaştırma olarak dörde ayrılmaktadır. İngilizce’de ‘gentrification’ olarak kullanılan ‘kentsel soylulaştırma’; Türkçe’de mutenalaştırma, seçkinleştirme, burjuvalaştırma gibi anlamlara gelir. Temel olarak, daha önce işçi sınıfı veya düşük gelirli grupların yaşadığı kentsel alanların, üst ve orta sınıf tarafından satın alınması ve yenilenmesi sürecini ifade eder. Bu bağlamda kentsel soylulaştırma yapılan bölgelerde, kentin toplumsal yapısından dışlanan gruplar, Foucault’nun sapma heterotopyası ile paralellik göstermektedir. Bu bağlamda; kentsel suçun arttığı kenar mahalleler, gettolar, kapalı konut yerleşkeleri ve soylulaştırma bölgeleri sapma heterotopyası olarak tanımlanır. Getto, kavramsal olarak belirli ırk, din, etnik kökene bağlı topluluğun bir arada yaşadığı bölgedir (Bilgiç ve Bilgiç, 2019). Kentin dışlanmış bölgeleri olarak tarif edilen gettolar bir sapma heterotopyasıdır.

Foucault’nun belirlediği ikinci ilke, sürekliliktir (Yıldırım, 2020). Foucault’ya göre tarih boyunca bir toplumda var olan ve olmaya devam eden bir heterotopya farklı biçimlerde işletilebilir. Heterotopyanın bulunduğu toplum içinde belirgin bir işlevi vardır ve kültürel eş zamanlılığa göre

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

işlevleri değişebilir (Foucault 2020). Foucault'nun süreklilik ilkesi ile aktardığı heterotopya kavramını mezarlıklar ile örneklendirmiştir. Mezarlık örneği gerek Foucault'un yaptığı kabule göre, gerekse günümüz dünyasındaki konumlandırılışına göre süreklilik heterotopyasına bir örnek teşkil etmektedir. Mezarlıkların geçirdiği değişim, işlevselliğini ve uzamsallığını kaybetmesine neden olmuştur. Mezarlık, Endüstri Devrimi öncesi dini otoritenin bir sembolü şeklinde kilisenin uzamı olarak mevkilenen bir heterotopyadır. Endüstri devrimi ve akabinde gerçekleşen modernleşme hareketi gündelik hayatta dini sembolizmin etkisini azaltarak insanı özgürleştirmiştir. Soyutlaşan yaşamda, mezarlıkların kent merkezinde bulunması, anlam bakımından işlevini yitirmiştir. İnanç merkezi olan kiliseler, kent merkezlerinden taşınmasa da kiliselerin arka bahçelerindeki mezarlıkların kent dışına taşınması, modernleşmenin en önemli mekânsal değişimlerinden biridir. Başlangıçta inanç sisteminin hatırlatıcı bir mevkisi olan mezarlık modernite ile işlev değiştirerek soyut bir anlama bürünmüş, kentle uzamsal bağını kaybetmiş bir mekâna dönüşmüştür. Mezarlıklardan kalan yerler bir kentsel boşluk haline gelmiş ve sonrasında bu alanlar yeniden işlevlendirilmiştir. Kentsel boşluklar; heterotopyanın başka bir heterotopyaya dönüşmediği, işe yaramayan, atıl kalmış yerlerdir (Toprak, 2018). Kentsel boşluk, bir işlevin kent içinden tamamen alınması kapsamında da değerlendirilebilir fakat potansiyeli olduğu halde bir belirsizlik durumuna terkedilmiş yerler olarak, yenilenme peyzajının bir parçasını oluştururlar (Toprak, 2018).

Endüstri devrimi ile artan modernitenin kentleşme üzerindeki etkilerin tartışıldığı 1960'lı yıllar; radikal söylemler üreten postmodernitenin yükseliş yıllarıdır. 1964 yılında kabul edilen Venedik Tüzüğü'nün önem verdiği koruma kültürü canlanmıştır. Bu süreçte Endüstri devrimi ve modernitenin eski kentlerde yarattığı kırımın durdurulması hedeflenmiştir. Venedik tüzüğünün imzalanması, Atina anlaşmasında konuşulmaya başlayan kentsel ekoloji konularının, tekrardan kentleşme, şehircilik, mimari ve sosyoloji disiplinlerinde tartışılmasına neden olmuştur. Endüstri alanlarının kent içinde oluşturdukları heterotopyalar tartışılmaya başlanmıştır. Kent merkezlerindeki endüstri alanlarının ekolojik kaygılarla desantralizasyona (merkezden uzaklaşma) uğratılması ile ortaya çıkan boş alanlar ve bu alanlarda kalan endüstri mekânları tıpkı Foucault'nun mezarlık örneği gibi süreklilik heterotopyalarına bir örnek oluşturmaktadır. Benzer biçimde II. Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa kentlerinde oluşan çöküntü alanları temizlenirken bu alanlardan doğan boşluklar da süreklilik heterotopyası bağlamında değerlendirilir. 1960'larda ortaya çıkıp 1970'lerde iyice belirginleşmeye başlayan süreçte, kentsel yenilenmenin işlevi aslında gelecekteki yeniden yapılanma süreçlerine zemin hazırlamak yönünde olmuştur (Smith ve Williams, 2015: 48-49). Kentsel korumaya verilen önemin artması, endüstri mirasının korunması için TICCIH, ICOMOS ve UNESCO gibi çeşitli kuruluşların çalışmaları başlatılmıştır (Karadağ ve İncedere, 2020). Örneğin Paris mezbahe alanının boşaltılması ile ortaya çıkan geçici boşluk 1984 yılında Bernard Tschumi tarafından tasarlanan "Parc de la Villette" kent parkı projesi ile değerlendirilmiştir. Bu bağlamda kent parkı kurulmadan önce bir endüstri pratiği olan mezbahe alanının işlev kaybederek şehir merkezinden taşınması ile ortaya çıkan boşluk, Foucault'nun süreklilik ilkesine güncel bir örnek oluşturmaktadır.

Heterotopyanın üçüncü ilkesi yan yanalık olarak kabul edilmektedir (Yıldırım, 2020). Birbiri ile uyuşmayan birçok yer, mevki ve mekânın tek bir yerde toplanması durumu ile açıklanabilir. Mimari anlam bütünlüğü bakımından bir uyum içinde mekânlar bütünüdür. Örneğin tiyatrolar, sinemalar, bahçeler heterotopyanın yan yanalık ilkesi ile açıklanabilir. Bir tiyatro ya da sinema sahnesi mekân içinde bambaşka bir mekân kurgular. Acem bahçesi örneği ise anlamsal bakımdan uyumsuzlukları temsil eder. Tiyatro ve sinema farklı zamanların farklı mekânlarda katmanlı bir biçimde gerçekleştiği heterotopyalara örnektir. Acem Bahçesi ise bir mevkide konumlanan, anlamsal bütünlüğünü dünyanın dört bir tarafından gelen örneklerle tamamlayan bir yeri işaret eder. Bu yönden Acem Bahçesi örneği kendine ait mevkisi bir olan ama bütüncül olarak uyumsuz mekânların birlikteliği ile kurgulanan bir heterotopya örneğidir.

Günümüz kentlerinde ‘karma kullanımlı’ yapılar, çeşitli işlevleri bir arada barındıran ve son zamanlarda büyük ölçekli kentlerde kapitalist emlak projeleri olarak ortaya çıkan yapılardır. Literatüre 1998 yılında yayımlanan ECTP’nin Yeni Atina Tüzüğü (1998) ile giren, "mixed use" veya "mixed-use urban enclaves" olarak adlandırılan bu mega ölçekli projeler, kentsel planlama stratejilerinin önemli bir parçası olup ve köklü bir tarihe sahiptir (Aslankan, 2019; Rowley, 1996). Bu yapılar, konut, ofis, otel ve eğlence gibi uyumsuz işlevleri içerdiği için heterotopya kavramı açısından tartışmalara neden olmaktadır. Ancak Hoppenbrouwer ve Louw’a göre (2005), karma kullanımlı yapılar kendi içinde uyum sağladıkları için heterotopya olarak değerlendirilmezler.

Shane (2011), kentsel düğüm noktalarının birer heterotopya olduğunu savunur. Shane’nin heterotopya bahsi içinde geçen kentsel düğüm noktaları, metropolis niteliği taşıyan kentlerde farklı ölçekteki kentsel alanları birleştiren kompozit yapılardır (Shane, 2011). Kentsel düğüm noktaları, kentin merkezi veya belirli noktalarına ulaşım hattı ile uzamlanan nirengi noktalarıdır. Toprak (2018), bu konuda örnek olarak metro istasyonlarını verir. Metro istasyonları, içinde pasajlar bulunduran ve alışveriş merkezleri gibi yapılarla bağlantısı olan kentsel düğüm noktalarıdır. Metropollerin bir parçası olan kentsel düğüm noktaları farklı zamanlarda, farklı ölçeklerde çalışan kentsel mekânları birleştiren, belirsiz yapılardır. Bu bağlamda kentsel düğüm noktaları Foucault’nun yan yanalık ilkesine göre heterotopya olarak kabul edilmektedir.

Shane (2011), din, dil, ırk ve sosyo-kültürel farklılıklar nedeniyle mekânsal uyumsuzluklar gözlemlenen, farklı kültürel yansımaları ve farklı mimarileri bir arada bulunduran mahalleleri yanyanalık ilkesi açısından güncel örnek olarak değerlendirmektedir. Shane (2011), kayıtdışı küçük endüstri, ticaret ve konut yerleşimi gibi mekânları bir arada bulundurması nedeniyle 1994 yılında yıkılan Kowloon Duvarlı Şehri’ni (Kowloon Walled City) heterotopyanın yan yanalık ilkesine örnek olarak vermiştir.

Foucault, heterotopyanın dördüncü ilkesini zamansallık olarak belirtmiş ve üç farklı kategoride açıklamıştır. İlk olarak zamanın bölünmesine bağlı olarak ortaya çıkan heterokroni kavramından bahseder (Foucault, 2020). Heterokroni heterotopyası; zamanı biriktiren mekanları, zamanın kırılma anlarını ya da geçiciliğini temsil eder. Zamanın dilimlenmesi ile ortaya çıkan heterokroniler, her dilimin bir diğerinden kopuşuna gösterge olmaktadır. Bu tür mekânlar, zamanın kırılarak kesintiye uğradığı, farklı zamanların bir araya geldiği ya da zaman kavramının kaybolduğu mekânlardır.

Zamansallık ilkesinin bir diğer özelliği de zamanın bir yığın halinde biriktirilmesidir. Foucault (2020), zaman biriktiren heterotopyalara örnek olarak müze ve kütüphaneleri verir. Müze ve kütüphaneler modern dünyada birikimin örgütlediği mekânlarıdır. Foucault (2020), zamansallık ilkesini açıklarken son bir durumdan daha bahseder. Zamanın önemini yitirdiği ya da zamanın herhangi bir dilimine çapalanamayan heterotopyalar olarak açıkladığı bu son duruma fuar yerleri, festival alanları ve tatil köylerini örnek olarak vermiştir.

Foucault’nun zamansallık ilkesini Lefebvre (1974) “yaşayan Mekân” kavramı ile genişletmektedir. Kentsel mekân, fiziksel olarak sınırları konulmuş bir boşluktur. Lefebvre ise bu soyut anlama derinlik katarak ‘yaşanan mekân’, ‘tasarlanan mekân’, ‘algılanan mekân’ tanımları ile mekânı toplumsal bir olgu olarak değerlendirmektedir (Al, 2011; Lefebvre, 2014). Lefebvre’ye göre kentsel mekânlar kent yaşamının kurucusu ve aynı zamanda ürünüdür (Lefebvre, 2014). Tarihsel örüntü; zaman dilimlerinin, yaşamışlıklarla üst üste düşürülmesi ile simgelenmektedir (Toprak, 2018). Tarihsel örüntü kentsel mekânda; kolektif hafıza, kültürel çeşitlilik ve kişisel deneyimden oluşan bir doku oluşturur. Bu noktada palimpsest kavramından söz etmek gerekir. Yunanca , ‘palin’ (yeniden) ve ‘psestos’(kazınmış) sözcüklerinden oluşan kavram yeniden yazılmış parşömen anlamına gelmektedir. Kağıdın zor bulunduğu dönemlerde el yazması kitapların kazınarak tekrar yazılması nedeniyle üst üste

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

binen izlerin katmanlaşmasına palimpsest denilmektedir. Palimpsest eski ve yeninin iç içe geçtiği, izlerin aradan çekildiği, belleğin yeni bir deneyime dönüştüğü yerlerdir (Apaydın, 2019). Heterokronik heterotopyalar, anlamsal bakımdan sadece zamanı üst üste koyarak biriktirmezler. Bu birikim aynı zamanda birçok belleğin izlerini taşıyan mekânlara dönüşür (Toprak, 2018). Zaman içinde değişerek yeniden oluşan kentsel mekânlar da palimpsest olarak yorumlanmaktadır. Farklı zamanlarda, farklı yaşanmışlıklar biriktirmiş mekânların, bir araya gelmesi ile oluşan kentsel mekân, geçmişten kalma sabitleri ile birleşerek işleyen bir dokuya dönüşür. Bu tür mekânlar, kollektif hafızayı canlı tutan palimpsestler oluşturur. Tüm bu yorumlar eşliğinde palimpsestler heterokroni heterotopyalarıdır yorumunu getirmek mümkündür.

Foucault, heterotopyanın beşinci ilkesini açılma kapanma olarak belirtmektedir (Foucault, 2020). Kapanma heterotopyaları etrafından soyutlanmış, tecrit edilme ve aynı zamanda işlevin iç içe işlediği yerlerdir. Foucault bu heterotopyanın kapanma halini kriz heterotopyasına verdiği benzer örnekler ile açıklar. Hapishaneler, askeri kırsallar gibi girişin ve çıkışın denetim altında tutulduğu mekânlar kapanma heterotopyalarına da örnek olarak verilmiştir. Kapanma heterotopyalarına bir başka örnek olarak hamamlar, saunalar vermiştir. Bu arınma alanlarına giriş çıkış belli bir grubun üyesi olmaya tabi olmayı gerektirir. Örneğin Müslüman hamamları, İskandinav saunaları görünüşte arınma için olan mekânlar olmasının yanında herkesin giremediği belli giriş kalıpları olan heterotopyalardır. Foucault, açılma kapanma heterotopyalarının ikinci türü olarak, kolaylıkla girilen ama aidiyet barındırmayan mekânları işaret etmiştir. Bu tür heterotopyalarda birey mekâna dahil olur ama aidiyet hissetmeme halini yaşar. Bu tür mekânlar; bulanık sınıra sahip olan, ara mekân, çekişme mekânı olarak da adlandırılır. Foucault (2020), çiftlik evlerindeki konuk odalarını ve yol üstü motelleri bu türe örnek olarak vermiştir.

Foucault'nun açılma kapanma heterotopyaları giriş çıkışı kontrol altında olan ya da bir kurala tabi olan kapalı konut siteleri, dini kompleksler, çeşitli organizasyon ya da gruplara ait kulüpler ile genişletmek mümkündür. Bu mekâna girilir ama mekânda nüfuz sahibi olunamaz. Bu nedenle bu mekânlar kolayca nüfuz edilemeyen mekânlar olarak tanımlanır.

Açılma kapanma heterotopyalarına güncel örnek olarak toplumsal düzeyde belirli marjinal grupların sahiplendiği mekânlar da verilebilir. Burada gruplaşma düzeyi; etnik köken, dini köken, siyasal görüş ya da daha genel anlamıyla görüş ayrılığı nedeni ile ortaya çıkabilir. Çatışma mekânları etnik kökenin hakim olduğu bir mahalle olarak kalıcı bir mevkilenme sağlarken, toplumsal dinamiklerle anlık oluşan eylem alanlarında geçici bir çatışma heterotopyası olarak kabul edilmektedir. Stavrides (2016), “kentsel çatışma” örneğini 2008 yılında Atina’da gerçekleşen gençlik ayaklanması üzerinden vermektedir Stavrides’e göre (2016), kentsel çatışma alanları aynı zamanda birer özgürleşme mekânı olan heterotopyalardır. Kentsel adaletin yalnızca homojen mekânlarla kurgulanmış bir ideal kentte mümkün olması varsayının karşılığında doğan kentsel çatışma mekânları; gerçekte kentsel adalet arayanların bir araya geldiği üçüncü bir tür coğrafi mevkilenme canlandıran heterotopik mekânlardır (Stavrides, 2016a). Stavrides bu söylemini, 1960’lı yılların eleştirel düşüncesi savunan Lefebvre’nin gündelik hayat eleştirisi ile kastettiği şekilde, kentin üretim alanı olmaktan öte gündelik hayatın geçtiği, öz-farklılaşma, kişisel ya da kolektif direniş pratiklerini içeren, kentin içine dağılmış ötekilik mekânları olabileceği söyleminden türetir. Örnek olarak Certeau’nun (1984), “bir göçmen ya da metaforik bir kent, planlı ve okunaklı kentin açık metnine sızar” güçlü söylemini verir. Stavrides bu söylemlerini 2016 yılında yayımladığı “Müşterek Mekân, Müşterekler Olarak Şehir “ adlı kitabında modernizm eleştirisi bağlamında genişleterek açmaktadır (Stavrides, 2016b).

“İdeal toplumu örgütleme sorunu ideal bir şehirdeki farklı mekânları etkili bir şekilde düzenleme sorununa doğru taşımak, bir şehrin ya da yerleşimin orada yerleşmiş insanları yansıtabildiğini örtük olarak varsayar. İdeal bir şehir net sınırlarla ve kentsel ‘işlevler’ için ayrılmış özel alanlara sahip, planlı ve üzerinde oynanamaz bir kent toprağı olarak tasavvur

Endüstri Devrimi Sonrası İdeal Kent Ütopyası ve Heterotopya Bağlamında

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

ediliyorsa o zaman bu şehrin inşasına sebep teşkil eden toplum da eşit derecede 'sonsuz', kendi dışarısından net bir şekilde ayrılmış ve hiç bir zaman tökezlemeyen bir makine olarak tasavvur edilecektir. Kendi kentine yeten ve kendi kendisini idame eden bir bütün olarak bu tür bir kurtarılmış, ahenk içindeki, özgürleşmiş, özerk vs. toplumun hayalini kurmak bahsi geçen ideal şehir imgelerini kullanan herhangi bir özgürleşme mücadelesini doğrudan etkileyecektir. Müsterekleşme, kapalı bir toplumun katı hudutlarıyla sınırlandırıldığından nasıl çitleme pratiklerine dönüşmeye yazgılı ise özgürleşmede sembolik olarak ya da gerçek anlamıyla barikatlarla çevrili herhangi bir muntıkaya kapanmaya zorlandığında (ya da bunu seçtiğinde) karıştına dönüşebilir.” Stavrides, 2016, s:220

Stavrides'in yukarıdaki söylemi modernizm hayali olan ideal kent ütopyalarının oluşturduğu sınırların, kısıtların, tarihsel süreçte kentsel çatışmaları tetikleyeceği yönündedir. Bu bağlamda, kentsel çatışma mekânları, Foucault'nun örneklem alanını genişleten güncel örnekler olarak eklenmiştir.

Foucault'nun altıncı ve son ilkesi olan işlevsellik ilkesini, illüzyon mekânları ve ötekileşen mekânlar olarak iki farklı grupta ele almaktadır (Foucault, 2020). İllüzyon heterotopyaları dönemsel toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkan ve hızla değişime uğrayabilen mekânlardır. Foucault (2020), İllüzyon heterotopyalarına örnek olarak gemi, genelev gibi bağlamsız ve zamanı unutturan mekânları örnek vermiştir. Ötekileşen heterotopyalara örnek olarak tüm işlevleri yerli yerinde olan ve dış dünya ile en az etkileşimde bulunan kolonileri vermiştir.

Shane (2008) illüzyon heterotopyaları kavramını, yanıltıcı olan bir gerçeklik duygusu yaratmak üzere inşa edilmiş yerler veya alanlar olarak ifade etmiştir. İllüzyon heterotopyaları, algı, kimlik, veya sosyal ilişkileri şekillendiren kurgusal, sembolik ortamlar olarak, çoğunlukla gerçek ile hayal edilen arasındaki sınırı bulanıklaştıran mekânlardır (Shane, 2008).

Baudrillard'ın (1997), batı toplumlarının bütün değerleriyle birlikte çöktüğü, hakikat (gerçek) ile sanal olanın arasındaki ayrımın ortadan kalktığı ve toplumun da bundan ayrı düşünülmemeyeceği yeni bir döneme girildiğini savunmaktadır. Baudrillard (1998), 'Simularklar ve Simülasyon' adlı eserinde simülarklara örnek olarak Disneyland'ı işaret etmiştir. Shane (2008), Simülasyon Kuramı ile bilinen Baudrillard'ın simülasyon teorisine atıf yaparak; Disneyland gibi tematik parkların birer illüzyon heterotopyası olduğunu belirtmiştir. Disneyland, tüm iç içe geçmiş simülark düzenini anlatan bir modeldir. Baudrillard'a göre (1997); Disneyland'ın bir illüzyon yaratarak çekim merkezi olmasının altında yatan en önemli neden Amerikan toplumunun minyatürize edilmiş zevkleri, kısıtlamaları ve sevinçlerinin aynı mevkide toplanmasıdır.

Baudrillard tarafından 'Beaubourg Etkisi' olarak literatüre kazandırılan kavram, kentsel dönüşüm ve soylulaştırma bağlamında öteki heterotopyaların güncel örneklem alanını oluşturmak için kullanılmıştır. 19. yüzyılda Beaubourg bölgesi "Paris'in bir numaralı istenmeyen adası" olarak kabul ediliyordu. Bölgede standartların altında kalan yapılaşma ve alt yapı yetersizlikleri nedeniyle sık sık hastalıklar görülmekteydi (Witec, 2014). 20. yüzyılın başlarında Paris'in merkezinde olmasına rağmen terk edilmiş gibi görünen bu alan bir süre otopark olarak kullanılmıştır (Witec, 2014). 1960'larda Başkan Georges Pompidou, Fransız kültürünü ve sanatını geliştirmek için çağdaş sanat mekânı olarak Beaubourg bölgesini seçmiş ve Pompidou Merkezi için büyük bir proje başlatmıştır (Witec, 2014). Proje için açılan yarışmayı 681 öneri arasından Renzo Piano ve Richard Rogers'ın Pompidou Centre projesi seçilmiştir. Projenin yapımı tamamlandığında bölgenin rantı yükselmiş, turizm değeri artmıştır. Bernard Tschumi'nin Paris mezbahasının taşınması ile açılan kentsel boşluğa yaptığı Parc de la Villet tasarımı da benzer etkilere sahiptir. İspanya'nın Bilbao şehrinin durgun ekonomisini kalkındırmak adına Frank Gehry'nin tasarladığı Guggenheim Müzesi'nde şehri canlandıran etkisi ile benzer özellikler taşımaktadır.

Shane (2008); Beaubourg müzesi (Centre Pompidou), Bilbao gibi şehirlerdeki sanat ve kültür mekânları gibi örnekler ile canlandırılan kentsel mekânları, öteki heterotopyalarına örnek olarak vermektedir. Bu mekan oluşumlarını; kent içinde, kentin doku ve biçimlenişine aykırı olmaları nedeniyle birer heterotopya olarak nitelendirilmiştir. Fakat mimari üslupları, yapım teknikleri ve malzemeleri ile dikkat çekici özellikleri olan bu örnekler konumlandıkları bölgeleri dönüştüren ve canlandıran örneklerdir. Kentsel dönüşüm ile kentsel soylulaştırma bağlamında, kent içindeki bozulmuş dokuların yerine çağdaş mekânların tasarlanması, ekonomik anlamda kalkınmayı artırıcı etkiye sahiptir. Genellikle dikkat çekmek ya da rant elde etmek için yapılan bu uygulamalar, kendi içlerinde kusursuz örneklerken, kentle kurdukları dışsal ilişki bağlamında, koloni örneğinde olduğu gibi yerleşik tipolojiye aykırı, genel dokuya uyumsuz birer heterotopya örneği oluşturmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde Foucault'nun heterotopya tanımı yaparken kullandığı örneklem alanı, güncel yaklaşımlara göre genişletilmiştir. Günümüz kentlerinde süreklilik heterotopyası olarak mezarlık örneklerinin yanına endüstriyel pratiklerin kent dışına gönderilmesi ile ortaya çıkan kentsel boşluklar eklenmiştir. Yan yanalık ilkesi açıklamakta kullanılan tiyatro, sinema ve acem bahçesi örneklerinin yanına, kentsel düğüm noktaları, azınlık mahalleleri eklenmiştir. Zamansallık ilkesine kalıcılığı temsil eden müze, kütüphane örnekleri ve geçiciliği temsil eden fuar, panayır örnekleri verilirken bu örneklem alanına palimpsestler eklenmiştir. Açılma-kapanma heterotopyaları olan hapisane, kışla, sauna, motel gibi örneklerin yanına, kapalı konut siteleri, toplumsal çatışmanın gerçekleştirdiği sokaklar, meydanlar, parklar gibi kentsel çatışma mekânları eklenmiştir. İşlevsellik ilkesine; illüzyon heterotopyası bağlamında gemi ve koloni örneklerinin yanına günümüz kentlerindeki tema parklar, kentsel dönüşüm, soylulaştırma ve canlandırma alanları eklenmiştir. Böylelikle kentin bir parçası olan heterotopya kavramı genişletilmiştir.

3. Sürdürülebilirlik Bağlamında Karabük Kent Planlama Sürecinin Ütopya ve Heterotopya Değerlendirmesi

Araştırma, 20. yüzyıl Türkiye'sinde endüstri devrimin etkisi ile kurulan kentlerinden biri olan Karabük kentinde yapılmaktadır. Karabük kentinin önemi, genç Cumhuriyet Türkiye'sinde endüstrileşme ve modernleşme örneklerinden biri olmasıdır. Fındıkoğlu'na (1963) göre; 1930'lu yıllarda Karabük, Safranbolu İlçesi'nin Öğlebeli Köyü'ne bağlı 13 haneli bir mahalle yerleşimidir (Fındıkoğlu, 1962; Çabuk, 2016). Erken Cumhuriyet döneminin siyasal, sosyal ve ekonomik politikaları, Ankara'dan örgütlenen ulaşım ağının ülkenin her bölgesine ulaşabilmesidir. Bu yaklaşım ile 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile ilk hamlelerden biri demiryolu yatırımlarının 10 yıllık kısa bir zaman diliminde tamamlanması olmuştur. Karabük'ün içinden geçen Ankara- Filyos demiryolu hattı ilerde bölgede bir sanayi kenti kurulmasını sağlayacak önemli bir etkiye sahiptir (Ayten vd., 2010; Kalyoncu, 2010 Çabuk, 2016).

Ekonomik kalkınma, endüstri ile sağlanabilir fakat savaştan çıkmış genç Cumhuriyet Türkiye'sinde, özel sektör kalkınma yatırımı yapacak ekonomik güce sahip değildir. Bu durumun bilincinde olan ülke yönetimi, devletçilik ilkesine göre kalkınma yatırımlarının sistematik ve planlı bir biçimde yapılabilmesi için Sümerbank'ın kurulması ve ilk beş yıllık kalkınma planı hazırlanmasını sağlamıştır (Övgün, 2009; Yücel ve Bürken, 2015; Çabuk, 2016). 1934 yılında hazırlanan "Birinci Beş Yıllık Kalkınma" planındaki önerilen sanayi tesisleri beş yıl içinde tamamlanmıştır. Karabük'ün coğrafi konumu fabrikalaşmanın maliyetini artırıcı yöndedir. Fakat bölge, içinden geçen demir yolu hattı ve jeopolitik konumu ile ham madde taşıyıcılığı açısından ulaşılabilir. Bölge coğrafi bakımdan da korunaklı ve güvenli olduğundan demir çelik fabrikasının kuruluş yeri olarak seçilmiştir. 1936 yılında Atatürk'ün izni doğrultusunda, İngiliz sermayesi olan H. A. Brassert ve Co. Ltd. firmasının verdiği kredi, arazi kamulaştırılması ve Karabük Kardemir Demir Çelik Fabrikası (KDÇF) kuruluşunda

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

kullanılmıştır. 1939 yılında fabrika faaliyete geçmiştir (Ayten vd., 2010; Çabuk vd., 2016). Modernleşme konusunda Atatürk'ün daveti ile İstanbul şehrinin nazım imar planlarını hazırlamak için gelen Henri Prost, Karabük içinde çalışmalar yapmıştır. 1938 yılında Karabük kenti için bir dizi karar alınarak projelendirme süreci başlamıştır. Henri Prost, KDÇF çalışanları için Yenişehir Mahallesi'ni lojman yerleşkesi olarak tasarlamıştır. Henri Prost, Tony Garnier ile şehircilik disiplininin yeni yeni formüle edildiği bir dönemde ortak çalışmalar yapan, Fransız şehircilik ekolü ile yetişmiş bir tasarımcıdır. Bu nedenle Yenişehir Mahallesi bir endüstri kenti öneri modeli olarak önemli bir role sahiptir.

Karabük kentinin büyümesinde etken olan fabrikanın saçaklanma etkisinin kontrol altına alınması için Prost planından sonra 1948'de, 1968'de ve 1980'de üç defa kent için geniş kapsamlı master plan hazırlanmıştır. Ayrıca 1988 yılında Ülkü Barlas'a ve 1996 yılında Güntürkün Bükülmez'e yeni imar planları hazırlatılmıştır. Yenişehir lojman yerleşkesinin plan kararları, ilerleyen dönemde yapılan planlama çalışmalarında kısmen devam ettirilmeye çalışılmıştır. Karabük kentinin planlama sürecinde Prost planında kullanılan temel ilkeler, gerek dünya konjonktürü gerekse Türkiye'nin içsel dinamikleri nedeniyle devam ettirilememiştir. Böylelikle Henri Prost'un modern üslupla hazırladığı plan, zamanla bozuma uğramıştır. Kentleşmenin tarihi süreç içerisindeki gelişimi açısından Karabük kent planlama tipolojisindeki değişimler, Avrupa'da meydana gelen değişimlerden etkilenmiştir.

Çalışmada, Karabük Kentinin planlama süreci, Endüstri Devrimi etkisi ile Avrupa ve Amerika kentsel tipolojilerde değişime neden olan ideal kent ütopyaları üzerinden karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. KDÇF'na ait, mahalle ölçeğinde yapılan Yenişehir Lojman Yerleşkesi planlaması, Karabük'ün tarihselliği açısından başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir. Yerleşke, Henri Prost tarafından, bahçe-şehir ütopyası olarak tasarlanan bir ideal kent örneğidir. Bu nedenle Yenişehir Mahalle'si Karabük'ün kentleşmesinde ve Türkiye'nin modernleşmesinde bir dönüm noktasıdır. Fabrikanın çekim etkisi, Karabük'ün nüfusunun hızla artmasına neden olmuştur. Endüstrileşme, bölgesel bakımdan bir göç hareketi başlatmış, Karabük'ün gelecek planlamasında önemli bir role sahip olmuştur. Lokal bir bölgenin kamulaştırılması ile hazırlanan lojman yerleşke planı, artan barınma ihtiyacı ve mülkiyet koşulları nedeniyle kentin genelinde uygulanamamıştır. Yenişehir yerleşkesi dışında planlı alanı olmayan bölgede çarpık kentleşme hızla yaygınlaşmıştır.

Çalışma kapsamında, Henri Prost tarafından tasarlanan Yenişehir Mahallesi bir ütopya aynı zamanda palimpsest örneği olarak kabul edilmektedir. Yenişehir mahallesi dışında gelişen plansız dokular, heterotopya bağlamında irdelenmektedir. Yenişehir mahallesi, Karabük'ün tarihselliğini başlatması açısından başlangıç noktası ve kentin katmanlaşması sırasında, bozulmadan korunması nedeniyle heterokroni başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Karabük'ün planlama süreci araştırması, Yenişehir Mahallesi'nin planlaması ile başlatılarak ideal kent ütopyası ve heterotopya bağlamında literatürdeki örnekler ile karşılaştırarak değerlendirilmiştir. Böylelikle kentin planlama süreci boyunca değişim gösteren tipoloji, planlama dönemleri üzerinden okunmuş, plan tipolojisini etkileyen değişikliklerin ütopya ve heterotopya kavramları ile ilişkisi ortaya çıkarılmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Karabük kentinin şehir planlama süreci, ütopya ve heterotopya söylemleri bakımından literatür örnekleri ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

3.1. Henri Prost Yenişehir Planı-1938

Karabük kentine dair ilk kentsel plan çalışması KDÇF'nın lojman yerleşkelerine ait kamulaştırılmış alanında mahalle ölçeğinde yapılan çalışmadır. Fabrikanın kuruluşu sırasında ve aktif hale gelmesinin ardından oluşabilecek barınma krizini çözmek amaçlı fabrika yakınında bulunan Kapullu Köyü arazileri, 1936 yılında lojman yerleşkesi kurulmak üzere kamulaştırılmaya başlanmıştır (Bükülmez, 1996; Çabuk vd., 2016; Sarıköse, 2020). Kamulaştırılan alanda; modern üslubun

benimsendiği, kullanıcıya modern hayatı sağlayan; işçi, memur, mühendis, yönetici gibi sınıflardan oluşan bir topluluğun tüm ihtiyaçlarını karşılayan mekânsal pratikleri içeren bir mahalle tasarlanması için Mimar- Şehirci Henri Prost ile anlaşılmıştır. Kentte meydana gelen bir sel felaketinde asıl nüshası kaybedilen Yenişehir planına; Bükülmez'in (1996) Karabük Belediyesi adına derlediği “Yenişehir Koruma Amaçlı İmar Planı Analitik Etütleri” kitabından ulaşılabilmektedir (Şekil 4).

Şekil 4. Yenişehir Lojman Yerleşkesi, Henri Prost (1938)

Kaynak: (Bükülmez, 1996)

Henri Prost, Paris bölge planını tasarlayan biri olarak, Fransız “Cite – Jarden” modeli ve Almanların 1930’lu yıllarda benimsediği “Siedlung” bahçe kent modellerini sentezleyerek, Yenişehir planını tasarlamıştır (Çabuk vd., 2016).

Planın ekolojik ve hümanist yaklaşımı benimseyen ana kararları, modern üslubun katılığını esnetmektedir. Kamulaştırılan arazisi üzerinde, ada bazında tasarlanan lojman yerleşkesi, bir kent yerleşimini var eden ve sürdürülebilir kılan tüm kentsel donatılar düşünülmüştür. Konut alanları sosyal statülerin temel ihtiyaçlarını karşılayan nitelikte olup sınıfsal ayrım yapılaşma geometrisi ile birleşerek yerleşkenin formu ve karakteri oluşturulmuştur.

Konut alanlarında tercih edilen sınıfsal statü ayrımı sosyal donatılar olan lokallerde, işçi ve mühendis kulüpleri gibi mekân pratiklerinde sürdürülürken; sinema, ibadethane, hastane, spor sahaları, okullar, otel, planlı rekreasyon alanı olan havuzlu bahçe gibi mekân pratiklerinde, bu sınıfsal ayrımdan kaçınılması, planın sosyal sınıflar arası geçirgen gözenekli yapıyı temsil ettiğini göstermektedir.

Planın sınırlı bir bölge ve toplumun sadece fabrika çalışanlarından oluştuğu düşünülerek lokal bir çözüm önerisi getirmesi, başlangıçta kullanıcı açısından bir ütopya yapmakla birlikte şehirleşmenin içsel dinamikleri karşısında bozuma uğrayan her ütopya gibi Yenişehir Mahallesi ütopyası da kentin gelişim sürecini oluşturan dinamikler karşısında yetersiz kalmıştır. Kentin büyüme eksenini okullar bölgesi yönündeki güçlü ama sınırlı bir aks doğrultusundadır. Kentle bağlantısı zayıf olan bu aks fabrika yönünde dik bir yamaçla sonlanmaktadır. Ayrıca mahallenin konumlandığı coğrafyanın kentten ayrılan bir bölgede olması (batı çeperinin yüksek eğimli dik bir yamaçla bitmesi), alanın tasarım ilkelerinin kent geneline yayılmasını sınırlandırmıştır.

Yenişehir modelinin kente yayılamamasının nedenlerinden biri de kamulaştırılmış bir alan üzerine yapılmış olmasıdır. Oysa ki kentin genelinde bireysel mülkiyet hakları söz konusudur. Bir diğer neden ise şehircilik çalışması olmasına rağmen KDÇF özelinde lojman yerleşkesidir. Bu nedenle söz konusu alan tasarlanırken kentin genel büyümesine dair bir öneri getirilmemiştir.

Yenişehir planının, başlangıçtaki ütopyacılık tasarım hedefleri korunmuştur. Modelin kent bütününe yansımamasında, alanın büyümesindeki sınırlılıkların etkin bir rolü vardır. Zamanla gelişen kent dokusu içinde kendi üslup bütünlüğünü koruyan bir ütopya olsa da ilerleyen süreçte kentin bütündeki tipolojik biçimleniş karşısında kentin geneline hakim olan dokuya göre farklı bir doku olarak

kalmıştır. Yenişehir Mahallesi, bütün bu sınırlılıklara rağmen bir lojman yerleşkesi olarak Fabrika özerkliğinde olduğundan, kentin büyümesi karşısında en az değişim gösteren yerdir. Aynı zamanda, Karabük'ün planlama sürecindeki değişim izlerini takip etmekte mihenk taşı olan bir yer niteliğindedir.

Ütopyalar, geçmişin düşüncelerini içinde barındırarak, geleceğe dair yeni fikirlerin inşa edildiği, bir nevi palimpsest olarak düşünülebilir. Yenişehir Mahallesi'nin bir ütopya örneği olarak plan tipolojisinin korunmuş olması, kentin katmanlaşmasını açığa çıkarmakta etkin bir role sahiptir. Bu bağlamda kentin gelişmesi ile ortaya çıkan genel tipolojisine göre Yenişehir Mahallesi güncel heterotopya örneklerinden biri olan palimpsest örneği olarak da değerlendirilmiştir.

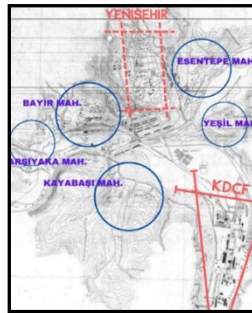
3.2. Nezihe ve Pertev Taner Planı-1948

Karabük KDÇF'nin kuruluşu ile bir çekim merkezi haline gelmiştir. Lojman yerleşkesi bir grup fabrika çalışanının barınma ihtiyacını çözerken yoğun göç karşısında yetersiz kalmıştır. Fabrika kurulduktan sonra 10 yıl içinde Yenişehir Mahallesi'nin etrafında plansız yapılaşmalar artmıştır. İstasyon bölgesinin yer aldığı Bayır Mahalle, fabrikanın batı çeperinde bulunan Kayabaşı Mahallesi ile Araç Çayı kıyısındaki Karşıyaka ve Yeşil Mahalle bölgelerinde, hızlı göç ve kontrolsüz yapılaşmanın etkisiyle düzensiz kent dokuları oluşmuştur. Karabük modernist ilkelere göre biçimlendirilmek istenen bir Cumhuriyet kenti olması nedeniyle, 1941 yılında Karabük'te belediye teşkilatı kurulmuştur. Gecekondulaşma nedeniyle artan çarpık kentleşme, acil müdahale gerekliliğini ortaya koymuş ve 1941 yılında başlayan resmi yazışmalar, 1945 yılında sonuçlanarak, kentsel planlama ile müdahale konusunda harekete geçilmesini sağlamıştır.

Bu kapsamda, İller Bankası tarafından Yüksek Mimar Mithat Yenen ve haritacı Avni Par, alanda tespit çalışmaları yapmak üzere görevlendirilmiştir. Kentin durumunun ortaya serildiği Mithat Yenen'in tespit raporu ve Avni Par tarafından hazırlanan haritalar ile halihazır haritalar oluşturulmuştur (Çabuk vd., 2016). Şekil 5'de Mithat Yenen ve Avni Par'ın çalışmaları sonucu oluşturulan halihazır harita üzerinde Yenişehir Mahallesi, fabrika ve kentin plansız büyüme gösteren mahalleleri işaretlenmiştir.

Karabük'ün imar planı hazırlanması ihalesi işi kapsamında Yüksek Mühendis Mimar Nezihe ve Pertev Taner ile anlaşmaya varılmıştır (Ayten vd., 2010; Çabuk vd., 2016). Karabük'e ait 1/5000 ve 1/2000, 1/1000 ve 1/500 ölçekli planlar ve "Kesin İmar Planı İzah Notu", 1948 yılında onaylanmıştır (Ayten vd., 2010; Çabuk vd., 2016). 1/5000 ölçekli imar planı incelendiğinde düzensiz yapılaşmaya ve Prost'un Yenişehir planına müdahaleler olduğu görülmektedir (Şekil 6). Kayabaşı ve Karşıyaka mahallerindeki gecekondu oluşumları yok sayılırken, Bayır Mahalle ve Yeşil Mahalle'deki plansız yapılar büyük oranda korunmuştur.

Şekil 5. 1946 Yılı Karabük Kenti:1/10000 Ölçekli Hâlihazır Harita

Kaynak: (Çabuk vd.,2016)

Karabük'ün imar planı hazırlanması ihalesi işi kapsamında Yüksek Mühendis Mimar Nezihe ve Pertev Taner ile anlaşmaya varılmıştır (Ayten vd., 2010; Çabuk vd., 2016). Karabük'e ait 1/5000 ve

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

1/2000, 1/1000 ve 1/500 ölçekli planlar ve “Kesin İmar Planı İzah Notu”, 1948 yılında onaylanmıştır (Ayten vd., 2010; Çabuk vd., 2016). 1/5000 ölçekli imar planı incelendiğinde düzensiz yapılaşmaya ve Prost’un Yenişehir planına müdahaleler olduğu görülmektedir (Şekil 6). Kayabaşı ve Karşıyaka mahallerindeki gecekondu oluşumları yok sayılırken, Bayır Mahalle ve Yeşil Mahalle’deki plansız yapılar büyük oranda korunmuştur.

Prost Planı’nın genel hatlarıyla korunduğu ama adalardaki her boşluğa KDÇF’nin yetki ve iradesi ile yeni konutlar, kreş, park, çocuk bahçesi ve misafirhane, stadyum eklendiği görülmektedir (Çabuk vd., 2016). Sinema ve eğitime ayrılan alanların bir kısmının konut iskâna açıldığı bilinmektedir. Yüzevler ve Dereevler bölgesindeki konut adalarına 160 adet tek ve iki katlı bahçeli yapı ile 39 adet konut bloğu önerilmiştir (Çabuk vd., 2016). Bu konutlar, kentin büyüme potansiyeline bağlı olarak iki, üç ve dört odalı tipolojilerde tasarlanmış; her biri için 1/100 ölçeğinde plan, kesit ve görünüş çizimleri hazırlanmıştır (Çabuk vd., 2016).

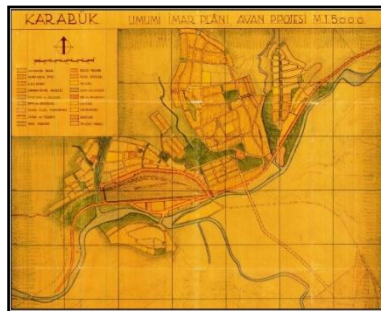
Plan özellikleri bakımından konut tasarımında geleneksel Safranbolu konutu örnek alınmıştır. Bahçeli konut tipolojisi plan düzleminde Prost Planı’nı çizgilerini taşıyada cephe biçimlenişi açısından Prost planına benzememektedir. Taner Planı’nda da “Bahçe Kent” konsepti devam ettirilmiş; ancak Yenişehir dışındaki bölgelerde kamulaştırma yapılmadığı için mevcut mülkiyet yapıları dikkate alınarak parselasyon yoluna gidilmiştir. Ayrıca, Yüzevler’de bir ilkokul, Dereevler’de ise bir kreş, park, çocuk bahçesi ve haftalık pazar alanı tasarlanarak sosyal donatı alanları artırılmıştır (Çabuk vd., 2016).

Karabük’ün hızlı büyüme potansiyeli dikkate alınarak hazırlanan planda ileride bir kent merkezi ihtiyacı doğacağı düşünülmektedir. Kamu binaları, hükümet meydanı olarak geçen bölge etrafında toplanmışlardır. Teknik hizmet binaları Araç Çayı kıyısına yerleştirilmiştir. Plan tasarımında mevcut fabrika dışında bir sanayi alanı önerilmemiş olup zanaatkarlar için küçük sanayi alanı olarak istasyon bölgesinin kuzeyi önerilmektedir. Küçük ölçekli yanıcı içerikli sanayi alanlarının, Eskipazar yolu üzerinde kent dışı bir alana önerildiği, plan raporlarında görülmektedir (Çabuk vd., 2016).

Çabuk vd. (2016), Taner Planı’nda ulaşım şemasının oldukça rasyonel düzenlendiğini belirtmiştir. Planda taşıt yolları üç kademeli olarak düzenlenmiştir. Kaldırımlarda yapılan ağaçlandırma, 1/1000 ölçekli plan üzerinde işlenmiş; yaya yolları, kaldırımlar ve merdivenli yollar düşünülmüştür.

Taner (1948), ana kararlarına göre kentte, biri ulaşım ve aktarma diğeri ise kamusal merkez olan iki meydan tasarlamıştır. “İstasyon Meydanı” ulaşım ve aktarma meydanı olarak tasarlanmıştır. “Cumhuriyet ve Hükümet Meydanı”nın, kentin gelecekte bir ilçe merkezi olacağı öngörüsü ile kamu hizmet binalarınca çevrelenen ve anıt alanı için yer ayrılan bir meydan olduğu görülmektedir (Ayten vd., 2010; Çabuk vd., 2016). Yenişehir planında büyüme aksı, mahallenin ortasından geçen birbirini kesen iki aks iken Taner planında bu aksın Zonguldak- Kastamonu karayolu boyuna taşındığı görülmektedir.

Şekil 6. Nezihe- Pertev Taner Planı

Kaynak: (Çabuk vd., 2016)

Taner Planının büyüme aksı, Yenişehir Mahallesi'nin sağında ve solunda bulunan bölgelere göre Zonguldak- Kastamonu yoluna paralel bir akstadır. Taner Planı'nda kentin gelecekte bir ilçe merkezi olacağı öngörülerek resmi binalar İstasyon Caddesi üzerinde "Cumhuriyet ve Hükümet Meydanı" etrafında konumlandırılmıştır.

Plan kararlarında İstasyon ve İnönü caddeleri üzerinde "yol boyu ticaret" işlevi işlenmiş, mevcut hal yapısı genişletilmiş ve istasyon karşısına bir toptancı hali eklenmiştir. Fakat kentte bir ticaret bölgesi oluşturulmamıştır. Kentin Safranbolu ve Eskipazar istikametinden gelen giriş noktalarına birer han yeri tasarlanmıştır. Kentin coğrafi sınırlılıkları, konut bölgelerinin birbirinden kopuk parçalı bir doku oluşturmaya neden olmuştur. Bu nedenle parçalı konut yerleşimlerine özel birer çarşı alanı ayrılmıştır.

Taner Planı'nda fabrika içinde bulunan spor sahası, bu alana yeni endüstri binaları eklenmesi gerekçesiyle, Yenişehir Mahallesi içine taşınmıştır. İstasyon bölgesinde yakın olan konumlar, malzeme taşıma işleri olan işlevleri, bu bölgeye çekmiştir. Bölgede plansız konumlanmış kereste fabrikası ve yerel baskı, özel işletmeler olan demir çelik haddehanelerinin bu bölgede konumlanmasında etkili olmuştur.

1953 yılında ilçe statüsüne Kavuşan Karabük Belediyesinin sorumluluk alanı genişlemiştir. 50 yıllık bir vizyon ile yapılan Taner Planı, kentin hızlı nüfus artışına bağlı büyümesi ve yerel baskılar nedeniyle etkinliğini kaybetmiştir. 1962 yılında İller Bankası tarafından yeniden halihazır haritalar hazırlanması kararı alınmıştır (Çabuk vd., 2016).

3.3. Gündüz Özdeş Karabük-Safranbolu Bütünleşik Planı-1968

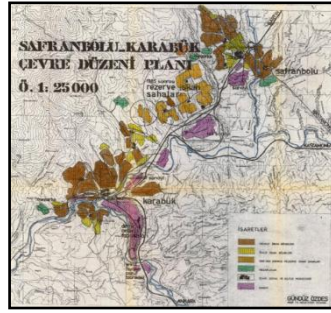
1962 yılında İller Bankası tarafından, Karabük'ün son durumunu gösteren yeni halihazır haritaları yaptırılmıştır (Fındıkoğlu, 1963; Ayten vd., 2010). 1960'lı yılların modernizm eleştirileri, yerellik, ekoloji ve kültürel mirasın korunması gündemlerini canlandırmıştır.

1964 yılında ülkemizde altına imza attığı Venedik Tüzüğü ile tarihi ve kültürel miras niteliğinde olan alanlar koruma altına alınmıştır. Çabuk, vd. (2016), 1960 yılında Türkiye'de gerçekleşen ihtilal sonrası 'Planlama' her alanda önceliği aldığını, İmar ve İskân Bakanlığı bünyesinde Bölge Planlama Dairesi'nin kurulduğunu ve "Zonguldak Bölgesi Ön Planı" çalışmasının 1964 yılında yayınlandığı belirtmiştir. Bu süreçle paralel olarak Karabük'ün komşuluğunda bulunan Safranbolu, Prof. Dr. Gündüz Özdeş'in hazırladığı 1/25000 çevre düzeni planı sınırları içine dahil edilmiştir (Şekil 7).

Bu kapsamda Karabük ve Safranbolu'nun zaman içinde bütünleşmesi ve Karabük'ün Safranbolu yönüne doğru gelişmesi hedeflenmiştir. Karabük'ün 1/25000 ölçekli çevre düzeni planı, 1/5000 ölçekli nazım imar planları ve 1/1000 ölçekli uygulama imar planları Gündüz Özdeş tarafından hazırlanmıştır. Planın Karabük kısmı 1968 yılında tamamlanmıştır.

Safranbolu'nun sit sınırlarının belirlendiği bu planın oluşturduğu koruma vizyonu, ilerleyen yıllarda Safranbolu'nun UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne kabul edilmesinin de temelini oluşturmuştur. Karabük Safranbolu bütünleşik planı aynı zamanda Karabük kentinin potansiyel büyüme aksının yönünü, Safranbolu'ya doğru çevirmiştir. Plan kararlarında, mevcut konut alanlarının imarı dondurulmuş, öneri konut alanları düşük yoğunluklu planlanmıştır. Öneri sanayi alanları, 100. Yıl Mahallesi hariç olacak şekilde uygulamaya geçirilmiştir.

Şekil 7. Prof. Gündüz Özdeş, 1968, Karabük- Safranbolu Çevre Düzeni Planı. Ö:1/25000

Kaynak: (Çabuk vd., 2016)

Planlama süreci 1962 yılında hâlihazır haritanın hazırlanması ile başlamıştır. 1969 yılında planın uygulamaya geçirilmesine kadar süren ara dönemde, yol ve yeşil alan olarak ayrılması planlanan alanlarda gecekondulaşma devam etmiştir. Bu nedenle Özdeş Planı uygulama kabiliyetini yitirmiştir (Çabuk, vd., 2016). Sonuç olarak Özdeş Planı'nın gereksinimleri karşılayamaması nedeniyle 1974 yılı sonrasında revizyon ihtiyacı gündeme gelmiştir.

3.4. Baran İdil Karabük Şehir Planı-1980

Gündüz Özdeş tarafından hazırlanan 1968 tarihli plan, dönemin kentsel ihtiyaçlarına yanıt vermekte yetersiz kalmış; özellikle planın uygulanabilirliğine dair sorunlar nedeniyle revizyona ihtiyaç duyulmuştur. Bu doğrultuda, 1974 yılında İller Bankası, Karabük'ün yeni imar planının hazırlanması işini Yüksek Mühendis Mimar Baran İdil'e vermiştir. Hazırlanan revizyon planı, 1980 yılında onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

Baran İdil Planı, “alan kısıtlılığı” nedeniyle genel hatlarıyla Özdeş Planı ile benzerlik göstermektedir. İdil (1980), hazırladığı raporunda plan kararlarının alternatifleri olduğu için kendi planını esnek olarak nitelendirmiştir. Plan raporunda Özdeş Planı'nda alt ve üst ölçekli plan kararları arasında bir bağlantı olmadığını vurgulamıştır. İki plan arasında benzerlikler kadar dikkat çekici farklar da bulunmaktadır. En temel farklardan biri, yoğunluğa göre bölgelenen alanların dağılımıdır. Özdeş Planı'nda kentsel gelişim, daha merkez odaklı bir strateji izlerken; İdil Planı'nda Safranbolu ve Yüzüncü Yıl Mahallesi çevresinin gelişimi öncelik kazanmıştır. Özdeş Planı'nda sanayi alanı olarak düşünülen, İdil Planı'nda konut alanı olarak değiştirilmiştir, (Şekil 8).

Şekil 8. Baran İdil Planı

Kaynak: (Çabuk et al. 2016)

Yüzüncü Yıl mahallesi yakınındaki “Yüksekokul Alanı” plana işlenmiştir. Böylelikle gelecekte kente bir üniversite kurulma ihtimali gündeme gelmiştir. Özdeş Planı'ndaki spor ve eğlence merkezlerinin yeri, İdil Planı'nda gelecekte üniversite olması beklenen alanların yakınına kaydırılmıştır. Özdeş Planı'nda mahalle ve semt ölçeğinde yetersiz olan sosyal donatılar, İdil Planı'nda yeniden

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

düzenlenmiştir. Özdeş planın açıkları arasında planlanmayan konuların yönetmeliklerce düzenlenmesi varken, İdil planı yapılaşma kotlarına kadar değinerek plan kısıtlarını artıran plan notları düşmüştür. Özdeş planında kadastral durum göz ardı edilmiş olup, gelişme alanlarının gelecekte düzenlenmek üzere bırakıldığı görülmektedir, İdil planı kadastral mülkiyetleri dikkate alarak plan sınırının tamamını imar sınırları içine almıştır.

3.5. Karabük Planlama Sürecinin Tarihsel Açıdan Değerlendirmesi

Bir endüstri kenti olarak kurulan Karabük'ün şehir planlaması, şehircilik ekolünün dört önemli ismi tarafından, dört farklı dönemde yapılmıştır. Tarihsel süreçte meydana gelen önemli kırılmalar şehir planlama yaklaşımını etkilemiştir. Karabük kentin farklı dönemlerde yapılan şehir planlarının biçimselliği de tarihi kırılmalardan etkilenmiştir. Çalışmada, Karabük'ün Avrupa ve Amerika ile paralellik gösteren planlama süreci; dört farklı dönem etkisi ile yapılan şehir planları, tasarım üslubu ve plan kararları bakımından deşifre edilmiştir. Savaştan çıkmış genç Cumhuriyet ülkesi Türkiye'de modern şehirleşmeye önem verilmiştir. Karabük'ün geçirdiği planlama süreci ülkemizin batılı örnekler gibi modernize olmasını hedefleyen bir vizyonun eseridir. Bu nedenle Karabük Türk şehircilik tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle kentin kuruluşundan itibaren şehir planlaması önemsenmiştir.

Modern şehircilik ekolu temsilcilerinden biri olan, ünlü Şehirci Mimar Henri Prost, 1938 yılında, Yenişehir Mahallesi planını hazırlamıştır. Planda modern üslup, ütöpik bir yaklaşım ile benimsenmiştir. 5000 kişi kapasiteli bir yerleşke olarak tasarlanan mahalle içerisinde ihtiyaç duyulan bütün işlevler bulunmaktadır. Konut dağılımları statü ayrımlarına dikkat edilerek yapılmıştır. Planın bütüncül yaklaşımı bir ütopya niteliğinde olduğundan bu ayrışma, yoğun rekreasyon alanları ve sosyal donatıların akılcı ve estetik dağılımı gibi özel dokunuşlar nedeniyle hissedilmemektedir. Henri Prost'un hazırladığı Yenişehir Planı, aynı dönemde Avrupa ve Amerika'da fordizm etkisi ile yaygınlaşan ütöpik banliyöleşme, uydu kent ve bahçe- şehir örneklerinin ustaca harmanlandığı bir örnektir.

Prost Planı mahalle ölçeğinde tasarlanmış bir öneridir. Tasarım alanı önceden kamulaştırıldığından plan kararları kendi içinde tutarlıdır. Fakat bu örnek model kent geneline yayılmamıştır. Kentte artan gecekondulaşma sorunu yeni bir plan yapılmasını gündeme getirmiştir. Öncelikle mevcut doku halihazır haritalarda tespit edilmiştir. Nezihe ve Pertev Taner tarafından Karabük'ün alt ve üst ölçeklerde planları hazırlanmıştır. Kentin büyüme aksları üst ölçeklerde tayin edilirken, 1/100 gibi alt ölçeklerde konut önerileri de getirilmiştir. Taner Planında, kısmen Prost Planı sürdürülmeye çalışmada gerek coğrafi sınırlılıklar gerekse mülkiyet koşulları bu durum karşısında bir engel teşkil etmiştir. Taner planı hazırlandığı dönemde eş zamanlı olarak Avrupa gündeminde olan Atina Anlaşması ile modern planlamanın ilkeleri belirlenmiştir. Bu bakımdan Taner Planı, genel hatları ile modern planlama ilkelerini benimsemektedir. Plan kentsel büyüme hızı karşısında yetersiz kaldığından yeni bir planlama ihtiyacı doğmuştur.

1968 yılında yürürlüğe giren Gündüz Özdeş Planı, Karabük ve Safranbolu'yu birleştiren bir plandır. Karabük'ün büyüme aksını Safranbolu yönüne çevirmiştir. 1960'lı yıllarda dünya gündemine hakim düşünce modern dönem eleştirilerini içermektedir. Endüstrileşme etkisi ile yaşanmaz hale gelen kentlerin sorunlarına çözümler, toplum için insani şartlar sağlayacak mekânsal düzenlemeler tartışılmaktadır. 1964 yılında Venedik Tüzüğü'nün yürürlüğe girmesi, tüzük altında imzası olan ülkemizi de etkilemiştir. Özdeş Planı Safranbolu'nun korunması bağlamında bu tüzüğün ilkelerini benimsemiştir. Genel hatları ile modern üslup benimsenen planda, konut alanlarının yoğunluğunun düşürülmesi, imarlı alanların imarının durdurulması, yeşil alanlara ve rekreasyon alanlarına yer vermesi bakımından dönemin ekolojik kaygılarını taşımaktadır. Taner Planı ile benzer şekilde plan kararının alınması ve uygulanması sırasında geçen süreçte kent, kontrolsüz büyümeyle devam etmiştir. Özdeş Planında

yeşil alan olarak tasarlanan alanlarda gecekondulaşmaya bağlı çarpık kentleşme olması planın uygulanabilirliğini sınırlandırmıştır. Böylelikle tekrardan bir revizyon yapılması gerekmiştir.

1980 yılında Baran İdil tarafından hazırlanan revizyon planı da dünya gündemi ile eş zamanlılık göstermektedir. 1970'lerin sonunda başlayan ekonomik durgunluk ve enerji krizleri, Avrupa ülkelerinde ekonomik yapıyı ve kent altyapılarını yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. Sanayileşmeden hizmet sektörüne geçiş ve küreselleşme, kentlerin ekonomik fonksiyonlarını değiştirmiş, yeni ekonomi odaklı planlama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 1980'li yıllarda Avrupa'da kent planlaması, ekonomik krizler, sosyal sorunlar, çevresel bilinç ve yeni planlama yaklaşımlarıyla şekillendi. Bu dönemde, sürdürülebilir, katılımcı ve bütünsel kent planlaması kavramları önemli hale geldi. Kent planlamasında geleneksel tekniklerin yanı sıra, ekolojik planlama ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri gelişti. Çevre duyarlılığı ve yeşil alanların korunması ilkelerini vurguladı. Bu bağlamda İdil Planı, esnek tasarım anlayışı ile dünya gündemi ile paralel bir çizgidedir.

Yapılan çalışmada, Karabük kent planlama süreci dünyada kent planlama anlayışını etkileyen tarihsel süreçle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmanın özeti Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Kentsel Tasarımda Endüstri Devrimi Etkisi ile Dünya ve Karabükte Gerçekleşen Değişimin İzleri

Kronolojik Kırılma	Kentsel Mekânda Uluslararası Ölçekte Meydana Gelen Değişim	Kentsel Mekânda Karabük Ölçeğinde Meydana Gelen Değişim
19. yüzyıl Endüstri Devrimi ve Fordizm	*Artan endüstrileşme ile yoğun göç alan şehirler yetersiz alt yapı nedeniyle yaşanmaz hale gelmiştir. *Bu dönem Avrupa ve Amerika'da kentten kaçış etkisi hakimdir. *Uydu kentler, banliyöler kıra özlemi gideren, sağlıklı, güvenli, eşitlikçi bir yaşam anlayışı sunmaktadır. *Deneyisel ütöpik modeller ile ideal kent yaşamı hayali deneyimlenmektedir.	*1934 KDFÇ kurulması *1938 Henri Prost ile kentleşmeye dair ilk yerleşim planı *Plan ütöpik özellikler taşımaktadır.
Atina Anlaşması 1941	Modern Planlama standartları oluşturulmuştur.	*1948 Nezihe-Pertev Taner Planı *Modern üslup benimsenmiştir.
Venedik Tüzüğü 1964	*Venedik Tüzüğü, yerel halkın ve yerel yönetimlerin demokratik haklarını güvence altına alır. Bu, korumacı yaklaşımın temelini oluşturur; çünkü yerel değerler, haklar ve özgürlükler korunmalıdır. *Tüzük, sürdürülebilir kalkınma ve doğal/ kültürel varlıkların korunmasını destekler.	1968 Gündüz Özdeş Planı *Bütünleşik Karabük Safranbolu Çevre Düzeni Planı Hazırlanmıştır. *Modern üslup ve korumacı yaklaşım bir arada benimsenmiştir.

	*Doğal çevre ve yerel değerlerin “korunması” anlamında korumacı yaklaşım benimsenmiştir.	*Safranbolunun yerel değerlerini koruma altına alan sınırlar belirlenmiştir.
Avrupa Kentsel Şartı 1992	*Avrupa Konseyi Yerel ve Bölgesel Yönetimler Kongresi tarafından 1992’de kabul edilmiştir. *Yerel yönetimlere kent planlaması ve yönetiminde rehberlik ederek, sürdürülebilir, demokratik ve uyumlu bir kentsel toplum oluşturmayı amaçlar.	1980 Baran İdil Planı *Alternatifler barındıran esnek planlama yapılmıştır. *Plan onay süreçleri yerel yönetime geçmiştir.

3.5. Karabük Planlama Sürecinin Heterotopya Bağlamında Değerlendirmesi

1930’lı yıllarda ıssız bir coğrafyada kurulan demir çelik fabrikası, bu bölgede bir endüstri kenti kurulmasına neden olmuştur. Fabrikanın sürdürülebilirliği için ilk etapta, Fordist üretim ilkelerine göre, fabrika çalışanlarının konfor alanı sağlanmıştır. Fabrika için modern dönem şehir planlama anlayışına örnek bir plan şemasına sahip, lojman yerleşkesi tasarımı yapılmıştır. Karabük kentinin tarihselliği kentteki bu ütöpik lojman yerleşkesi ile önem kazanmaktadır. Kentin planlaması ve planların uygulaması, kentte olan göç hızının gerisinde kalmıştır. Plansız alanlarda ortaya çıkan oluşumlar, planlı alanlardaki karmaşa, kentin katmanlı tipolojisi, heterotopya açısından araştırılmış ve Tablo 2’de özetlenerek gösterilmiştir.

Modelin benimsediği üslup bahçe-kent ekolünün devamı niteliğindedir. Henri Prost tarafından hazırlanan Yenişehir Mahallesi Planı, sınırlı bir alan için düzenlenmiş, kentin gelecekteki büyümesini esas alan bir plan niteliğinde olmadığından 1939–1948 yılları arasında kentin sınırları içersinde, fabrikanın çekim etkisi ile plansız konut dokuları ortaya çıkmıştır. Çoğunluğunu işçi kesimin oluşturduğu bu plansız doku bir heterotopya niteliğindedir.

Göçlerle birlikte artan sağlıksız yaşam koşullarını düzeltmek ve endüstriyel saçaklanma etkisi ile kentin gelişim bölgelerinde oluşacak kent dokularının biçimlenişini belirlemek bu planın öncelikli hedefi olmuştur. Yenişehir Mahallesi’nde örnek bir yerleşim alanı kurulmasına rağmen endüstrinin çekim etkisi, gecekondulaşma sonucu çarpık kentleşmenin belediye sınırları içinde hızla artmasına neden olmuştur. Nezihe- Pertev Taner planı endüstrinin çekim etkisi ile ortaya çıkan sorunlara bir çözüm arayışı olarak hazırlanmıştır.

Tablo 2. Foucault’nun Genişletilmiş Heterotopya Örneklem Alanının Karabük Kentinde Analizi

Tip	Özellikler	Heterotopya Örneklem Alanı	Genişletilmiş Güncel Örneklem Alanı	Karabükteki Örnekler
Kriz Heterotopyaları	*Medikal geçiş evresi mekânlarıdır. *Coğrafi bağlamı yoktur.	Kışla Manastır Yatılı okul	Rehabilitasyon Merkezleri	*Yenişehir Mahallesi’ndeki Huzur Evi

	*Her yüzyıla kolay uyumlanır.	Huzur Evi		
Sapma Heterotopyaları	*Normlara uymayanların kapatıldığı mekânlardır. *Kontrole tabi mekânlardır. Kişiyi toplumdan izole eder. *Toplumsal davranışlara ve inanışlara göre değişkenlik gösterir. *Zamanın dönüşümüyle paralel dönüşüm gösterir. *Birbiri ile çelişkili durumları yan yana getirebilir.	Hapishane Akıl hastanesi	Kapalı Konut Soylulaştırma Azınlık Mahalleleri Getto	*Bölgesel göçlerle gelen işçiler ve ailelerin düzensiz bir biçimde, plansız alanlarda oluşturduğu mahalle dokuları *Bayır Mahallesi *Hürriyet Mahallesi
Yan yanalık	*İşlevsel veya anlamsal bakımdan birbiri ile uyumsuz mekânlardır. *Bir mekânın içinde birden fazla mekânsallık barındırabili.	Tiyatro Sinema Acem Bahçe	Kentsel Düğüm Noktaları Azınlık Mahallesi	*Bayır Mahallesi *Hürriyet Mahallesi *Yenişehir Sineması
Zaman Biriktiren Heterokroniler	*İçerikleri çeşitli zaman dilimine ait bilgi aktaran mekânlardır. Tarihin katmanlaşmasını, bir arada tutulmasını ve sunulmasını sağlayan mekânlardır.	Kütüphane Müze	Palimpsest	*Yenişehir Mahallesi
Geçici Heterokroniler	*Belirli bir zamanda geçici işleve sahip mekânlardır. İşlevi yerine getirdikten sonra kentsel boşluğa dönüşürler.	Fuar Panayır Tatil Köyü	Kamp Alanı Pazar Yeri Konser Alanları	*Alışveriş ve ticaretin yapıldığı geçici alanları *Araç Çayı kıyısına kurulan sezonluk panayır alanı
Kapalı veya Kontrollü Giriş Çıkış Yapılan Heterotopyalar	*İzinli, kontrole ve kurala tabii giriş çıkış yapılır. Sınırlı giriş çıkış yapılan mekânlardır.	Hapishane Kışla Sauma Hamam İbadethane	Çatışma Mekânları Meydan Cadde Sokak Park Kapalı Konut Siteleri	*Kentten en yoğun kullanımı meydana ve ticaret aklarını bulunduran bölgeler *Bayır Mahallesi *Hürriyet Mahallesi

Girişin Yanılsama Olduğu Geçici Heterotopyalar	*Giriş yapılan ama aidiyet hissedilmeyen mekânlardır.	Motel Konukevi	Oteller Tatil Köyleri	*Yenişehir Mahallesi'ne sonradan eklenen misafirhane ve otel
İlüzyon Heterotopyaları	*Gerçekliğin yitirildiği yanılsama yaratan mekânlardır.	Gemi Genelev	Tema Parklar	*Bayır Mahallesi ve İstasyon bölgesindeki ticaret alanları arasında kalan eğlence mekânları
Başka Heterotopyaları	*Bulunduğu bağlama göre düzenli ve o bağlamdan kopuk yerlerdir.	Koloniler	*Kentsel Dönüşüm, canlandırma ve soylulaştırma bölgeleri	*Kentsel dönüşüm bağlamında Bayır Mahalle ve Hürriyet Mahallesi

Karabük planlama sürecinde ortaya çıkan heterotopik oluşumlar Foucault'nun altı ilkesi ve literatürdeki güncel örnekler açısından değerlendirilmiştir. Yapılan analiz aşağıda Tablo 2'de özetlenmiştir.

Taner Planı'nda, Prost Planı'ndaki bahçe-şehir yaklaşımı sürdürülmüş fakat konut alanlarında parselasyon yapılmıştır. Plansız alanlardaki gecekondu oluşumları büyük ölçüde yok sayılmıştır. Taner Planı genel hatları ile kentsel müdahaleyi sağlamış olsada işlevsel dağılım kendiliğinden oluşan doku yüzünden tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. İstasyon bölgesinde plansız konumlanan kereste fabrikası, bu bölgenin zorunlu olarak, küçük ölçekli endüstri yapıları için, imara açılmasına neden olmuştur. Fakat kentin bu bölümü aynı zamanda ticaret aksının devamında ve bu aksla güçlü bir ilişki kurmaktadır. Bu bölgedeki boş alanların yerel baskılar da dikkate alınarak endüstri işlevleri ile değerlendirilmesi başka bir heterotopya oluşumuna neden olmuştur.

Taner Planı'nda farklı işlevlerde parçalı iki meydan düşünülmüştür. Bu nedenle kentin bütüncül bir merkezi yoktur. Planda ticaret işlevleri kentin belirli bir bölgesinde konumlanmamıştır. Mevcut caddeler ticaret aksı olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Kentin merkez ihtiyacı ve ticaret bölgesinin olmayışı planın zayıf yönlerini oluşturmaktadır. Bu yaklaşımlar nedeniyle ilerleyen süreçte kamu yapıları dağınık yerleştirilmiş, güçlü bir kent meydanının biçimsel etkisi ile oluşması beklenen kent kimliği oluşmamıştır. Ticaret için özel bir bölge seçilmemiş ve ticaret işlevleri de kendi içinde sınıflandırılmamıştır. Ticaret aksı olarak kullanılan caddelerin yoğunluğu artırmıştır. Bu bölgelerdeki işlev karmaşası ve yoğunluk heterotopya oluşumlarını artırmıştır.

Özdeş Planı Karabük'ün potansiyellerini öne çıkarmayı hedeflemiştir. Karabük'ün büyüme yönünü Safranbolu'ya çevirmiştir. Safranbolu'nun korunmasına önem vermiştir. Konut alanlarındaki yoğunlukların azaltılmasını önermiştir, yeşil alanları artırmıştır. Çay kıyılarının rekreatif kullanımı, spor alanlarının bu bölgelerde konumlandırılması gibi plan kararları, ekolojik kaygıları olan bir plan olduğunu göstermektedir. Plan kentin çarpık yapılaşmış altlığının üzerine uygulandığı için bu bölgelerin yıkımı ve yeniden yapımı büyük bütçeler gerektireceğinden, yerinde uygulanamamıştır. Bu bölgelerin heterotopya durumu artmaya devam etmiştir.

İdil Planı, Özdeş Planı'nın statik bir plan olması ve kadastral durumu dikkate alınması gerekçeleriyle tasarlanmıştır. Bu planda Safranbolu ve 100. Yıl mahallesi ve çevresine önem verilmiştir. Plan kararları alternatifli olduğundan esnek ve dinamik bir yapıya sahiptir. Planda rakamsal değerler her açıdan yüksek tutulmuştur. Tüm bunlara rağmen İdil Planı da kentin artan nüfusu ile gerçekleşen

büyümeyi kontrol altına almakta yetersiz kalmıştır. Özdeş Planı ve Taner Planı'nda olduğu gibi halihazır althıklardaki gecekondü yapılaşmasına dokunulmamıştır. Bu bölgeler heterotopya özelliğini korumuştur.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Erken dönem modern şehir plancıları, ideal kent planının merkezine, kapitalist sistemin enstürmanı olan mekânları ve onlarla ilişkili kentsel pratikleri yerleştirmektedir. Kent merkezlerine yerleştirilen endüstri mekân pratikleri saçaklanma etkisi ile çeperlerinde konumlanan konut alanları oluşturmaktadır. Endüstrinin çekim etkisi kentlerin büyümesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu büyüme kentlerin yaşanabilir yerler olmasını giderek zorlaştırmıştır. 19. yüzyıl endüstri odaklı yerleşkelerin kurulması ön plana çıkmıştır. Bu yerleşkeler büyüyerek endüstri kentlerini oluşturmuştur. 1940' lı yıllarda Avrupa şehirleri endüstrileşmenin etkisi ile kimliklerini kaybederken, kentsel sorunların artması, insanların kent dışına taşındığı ütopya önermelerini ortaya çıkarmaktadır. Mevcut şehirlerin yoğunluk yükünün seyreltilmesi için banliyöler, uydu kentler, bahçe kentler gibi tasarım önermeleri geliştirilmiştir. Bu ütopya önerileri, mekânsal bölgelemesi kendi içlerinde yapılmış olan ve ana kentten uzak konumlanan yerleşkelerdir. Fordizim'in etkisi ile bu kentlere ulaşım kolaylıkla sağlanmaktadır. Ana kentle ulaşımın tren ya da kara yolu ile sağlandığı bu modüller, saçaklanma etkisiyle zamanla ana kentle birleşmektedir. 1960'lar, modernizme karşı eleştirilerin arttığı bir dönemdir. Bu dönem post-endüstriyel ve post-modern dönem olarak bilinmektedir. Modern üslubun kentsel plan tipolojileri üzerindeki etkinliği giderek azalmaktadır. Hümanist söylemler, yaşam hakları, özgürlükler, eşitlik, adalet, kimlik, aidiyet, kirlilik, çevre sorunları gibi konular gündemde etkin bir biçimde tartışılmaktadır.

Modernizm ve Bauhaus ilkeleri ile konut alanlarının kent merkezinin dışına taşınmasını hedefleyen ütopyaların, kentin saçaklanarak büyümesine neden olmuştur. Bu ütopyalar bir çözüm aracı olma özelliğini yitirmiştir. 1960'ların tartışma konularına ortak çözüm kenti giderek yok eden endüstri alanlarının kent merkezlerinden uzaklaştırılmasıdır. Bu büyük deplase hamlesi kentin yeniden bölgenemesinin önünü açmıştır. Kentsel boşluklar bir süre atıl kalsa da bu bölgeler zamanla dönüşüm geçirmiştir. Bu bölgelerde kenti canlandıracak tasarımlar yapılması hedeflenmiştir. Bu dönem kentsel krizlerin kentten kaçarak değil kentin içinde çözüldüğü bir dönemdir. Teknolojinin hızlı yükselişi fütürist ütopyaların üretilmesinin önünü açmaktadır. Tarihi mirasın korunması, ekolojik dengenin bozulmaması gibi söylemler, bu dönemin en önemli söylemleridir. Kentin doğal dokusu ve yapılı çevrenin silüetinin korunması, önemli dönemleri temsil eden yapıların ve dokuların korunması hedeflenmiştir. Kentlerin çarpık kentleşen bölgelerinin temizlenmesi, dönüşüme girmesi, bazı yapıların yeniden işlevlendirilmesi yoluyla kentsel mekânlara müdahalle yapılması önerilmiştir. Ütopyalar, kelime anlamından da anlaşılacağı üzere hayali yerlerdir. Ütopya tasarım önermeleri ise birer kent modeli kurgusudur. Bu nedenle ütopya tasarımlarının pek çoğu tasarıda kalmıştır. İçlerinden bazıları hayata geçirilse de ütopyaların tasarımsal sınırlılıkları büyüyerek yaygınlaşmalarının önünde engel olmuştur.

19. yüzyıl, endüstri devriminin dinamikleri ile kontrolsüzce kentleşme gerçekleşmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısı bu sorunlara çözüm olarak kentten uzaklaşma fikri önem kazanmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında kentsel sorunlar, kentlerin içinde alınan tedbirlerle çözülmeye çalışılmıştır. 21. yüzyıl ise 20. yüzyılın son çeyreğinde başlayan teknoloji hamlelerinin hızla gelişmesi ile şekillenmektedir. Bilgisayar teknolojileri, internetin bulunması ve yaygınlaşması, cep telefonu teknolojileri, nano teknolojiler, yapay zeka gibi kavramlar 21. yüzyılın sinerjisini oluşturmaktadır. Bu sinerji beraberinde hakikat arayışını getirmiştir. İçinde yaşadığımız yüzyıl günümüze değin koyulmuş bütün kuralların haliyle de bütün mekânların da sorgulandığı bir dönemdir. 21. yüzyılın ütopya arayışı çağın sorunları ile şekillenmektedir. Kirlilik, kıtlık, savaşlar, bölgesel göçler, afetler görünen en önemli sorunlardır. 19. yüzyılın sosyalist ütöplastleri için özgürlük, adalet ve eşit şartların sağlanması tartışılırken; 21. yüzyıl dünyası salgınların, savaşların, ekonomik krizlerin etkisinde nasıl hayatta kalınır sorusu tartışılmaktadır.

19. ve 20. yüzyılda mekânın zamansallığı ve anlamsallığı tartışılırken, modernitenin mekânın anlam derinliğini eriterek soyutlaştırdığı kanısı ortaya çıkmıştır. Yeni anlam arayışları ile post-modernizm ortaya çıkmıştır. Modernite, gerek mimari gerek şehircilik bağlamında mekânı işlevsellikle ön planda tutmuştur. Bu durum bireyin topluluktan koparak yalnızlaşmasına neden olmaktadır. Oysa insan doğası gereği etkileşimde olması gereken bir canlıdır. İşlevlerin kusursuz işlediği bir dünyada gündelik yaşam her ne kadar kolay olsada oldukça sıkıcıdır. Hümanist söylemlerle gündelik hayata sızan modernizmin kuralcı yapısı postmodern süreçte tartışılmıştır.

Mimari ve şehircilikte, 1960'lı yıllarda başlayan eleştiriler ve teknolojik gelişmelerden etkilenmiştir. Modernitenin kalıplaşmış ilkeleri ve bilinen asal geometrik formlara sadık tasarım anlayışı yerini; kalıplaşmış düzen ve yapısından uzak, geleneksel geometrik kuralların dışına çıkan, düzensizlik ve organiklikle ilgilenen ve çeşitli bilgisayar programları aracılığı ile kolaylıkla modellenen amorf geometrilere bırakmıştır. 21. yüzyılda, uzak dünya kavramı giderek yok eden internet, erişimi sınırsız kılmış, gündelik hayata gerçek olmayan anlamına gelen “sanal” kavramı, yerleştirmiştir. Hizmet sektörü internet ile yön değiştirmiştir. Yapay zeka araçları düşünen insan modelinin yerine geçmektedir. Bilinen üretim ve tüketim pratiklerini değiştirmektedir. Bilinen mekân anlayışı, ekonomik, sosyal, politik etkiler ile dönüşmektedir. Bu değişim kentleşme anlayışına da yansımaktadır. Kentsel mekân pratiklerinde meydana gelen değişimler ideal kent ne olmalı sorusunu her daim gündemde tutmaktadır.

Her dönem ortaya çıkan ütopya kentlerin sürdürülebilirliğinde önemli bir rol oynamaktadır. Sürdürülebilirlik kavramı her ne kadar 1980'lerden sonra güncel literatüre girmiş olsa da kentsel krizlerin çözüm arayışı olarak ortaya çıkan ütopyalar, kentsel sürdürülebilirliği sağlamak konusunda deneysel birer alan oluşturmaktadır.

Heterotopya kavramı, Foucault'nun altı ilkesi ve güncel literatür örnekleri aracılığı ile araştırıldığında, kavramın katmanlı yapısı ortaya çıkmaktadır. Heterotopya kavramını ötekinin, farklı olanın mekânı olarak tanımlamak, kavramın anlamsal derinliğini sığlaştırmaktadır. Foucault'nun heterotopya tanımlamasındaki örnekler üzerinden ele alındığında kavramın üç temel olgu ile ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Heterotopya kavramını ortaya çıkaran ilk olgu, heterotopyaların kendiliğinden var olmasıdır. Bu heterotopya türü; öteki, farklı, azınlık, dışlanmış olarak tabir edilenlerin tek başlarına ya da türdeşleri ile birleşerek oluşturduğu mekânsallıktır. Bu mekânsallık, topluluğun normlarına uymayanların, topluluk içinde kendine yer tayin etme biçimidir.

Heterotopya kavramını ortaya çıkaran ikinci olgu, kapitalist sistemin sürdürülebilirliği için normlar çerçevesinde modernizm eliyle üretilmiş heterotopyalardır. Bu heterotopyalara örnek olarak hapishaneler, müzeler, tatil köyleri, gibi örnekler verilebilir. Bu örneklerin birbiri ile ilişkisi olmasa da mekânsal bakımdan tüketim toplumunun kuralcı yapısını korumak için üretilmişlerdir.

Heterotopya kavramını ortaya çıkaran üçüncü olgu zamanın ruhuna göre işlevini yitiren anlamların/mekânların yerini alan/dolduran heterotopyalardır. Bu heterotopya oluşumları da kentsel sürdürülebilirlik için önemli rol oynamaktadır. Bir kentte işlevini yitirmiş bir mekânın yerine getirilen bir başka işlevsel mekân kentin sürdürülebilirliğini sağlarken, heterotopya olması da kaçınılmazdır.

Bu bağlamda, ortaya çıkış biçimi açısından değerlendirilen heterotopyaların ortaya çıkışındaki olgulardan ikisi kentsel mekânı doğrudan etkilemektedir. Modernite eliyle ya da işlev değişikliği gibi nedenlerle ortaya çıkan heterotopyalar sürdürülebilir kentleşme bağlamında oldukça büyük öneme sahiptir.

Çok katmanlı bir kavram olan heterotopya, zaman-mekân bağlamında; kentsel büyüme sonucu sürekli değişen kent planlarında da ortaya çıkmaktadır. Kavram kentsel mekânda; yan yanalığın,

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

aradalığın, üst üsteliğin mekânı olarak ortaya çıkmaktadır. Yan yanalık, aradalık, üst üstelik gibi kavramlar, fiziki mekân tarifi yapmanın yanı sıra zamansallıkta bildirmektedir. Tarihsel kırılmalar sonucu değişim gösteren kentsel plan tipolojilerinde bu durumlar gözlemlenebilmektedir. Tarihsel süreçte katmanlaşan plan tipolojileri, mekânların, yan yana, üst üste, arada kalması gibi durumlarla palimpsest özelliği göstermektedir.

20. yüzyılın başında Cumhuriyet ile tanışan Türkiye’de, Sümerbank ve İller bankası kalkınma projeleri geliştirerek batılı endüstrileşme ve modernizasyon hareketine dahil olmuştur. Sümerbank yatırımları aracılığı ile bir köy yerleşimi olan Karabük’te kurulan KDÇF, önemli bir bölgesel kalkınma hamlesidir. Başlangıçta, barınma alanları prefabrik konutlarda karşılanan fabrikanın, sürdürülebilirliği için 1938 yılında bahçe- şehir ekolünü temsil eden Şehirci Henri Prost davet edilmiştir. Henri Prost tarafından, lojmanlar için kamulaştırılan alana, bahçe- şehir tarzında ütöpik bir yerleşke tasarlanmıştır. Yerleşkenin, modern üsluptaki tasarımının ilerleyen dönemde kentin gelişme ve büyümesinde, bir rol model olması beklenmiştir.

Mülkiyet hakları, kamulaştırma ve coğrafi sınırlılıklar gibi negatif etmenler Prost Planının sürdürülebilir olmasının önünde engel olmuştur. Fabrikanın çekim merkezi olması nedeniyle hızla artan nüfusun barınma ve lojman ihtiyacı konusunda yerleşkenin yetersiz kalması, fabrika çeperlerinden yayılan gecekondu alanları ile çarpık kentleşmeye neden olmuştur.

Karabük coğrafi olarak yüksek yamaçlarla çevrili bir bölgedir. Kentin konut dokusu bu yamaçlara dağınık biçimde yerleşmektedir. Yamaçlar arasındaki derin vadiler konut alanlarının bütünleşmesini engellemektedir. Yamaçlarla çevrili şehrin dik eğimli arazisi yapılaşmayı zorlaştırmaktadır. Kentin içinden geçen ve kentin beklenen büyüme aksına paralel giden Araç Çayı, coğrafi bir sınır oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu çay taşkın riski nedeni ile yapılaşma için de sınır oluşturmaktadır.

Çalışma kapsamında incelenen endüstri kenti Karabük’ün planlama süreci dört dönemden oluşmaktadır. Bu dönemlerde batıda şehircilik anlamında gerçekleşen değişimlere paralel olarak planlama yapılmıştır. Fordizm etkisi ile ortaya çıkan banliyö ve uydu kent kültürünün etkisi, Karabük ölçeğinde kentin kuruluş aşamasında deneysel bir model olarak görülmektedir. Demir Çelik Fabrikası için mahalle ölçeğinde Henri Prost tarafından tasarlanan lojman yerleşkesi, Türkiye ölçeğinde önemli bir örnektir. Bu yerleşke 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve 20. yüzyılın ilk yarısında etkili olan bahçe-şehir yaklaşımını temsil eden bir modeldir. Yerleşkenin tasarımında modern üslup benimsenmiştir. Bahçe-şehir yaklaşımı ile alçak katlı, ekolojik, sağlıklı, yeşile doygun bir tasarım olmasını sağlamıştır. Tarihsel açıdan Yenişehir Mahallesi’nin tasarımı Karabük’te ilk kentsel oluşumun izini oluşturmaktadır. Yenişehir mahallesi kendi içinde bir ütopya’dır.

Demir çelik fabrikasının çekim potansiyeli ile Karabük kenti yoğun göç almıştır. Lojman yerleşkesi sınırlı bir alanda, 5000 kişi kapasiteli olarak tasarlandığından, kente göçle gelenlerin barınma sorununu çözmekte yetersiz kalmıştır. Mahalle çeperleri, kentin tren istasyonuna yakın bölgeler ve kentin içinden geçen çayın kenarındaki alanlar hızla gecekondu bölgelerine dönüşmüştür. Bu gecekondu yerleşimleri; Yenişehir Mahallesi’nin tutarlı, ütöpik tasarımı karşısında, bir heterotopya oluşturmaktadır. Hızlı nüfus artışı kentin 1941 yılında belediye statüsüne kavuşmasını sağlamıştır. Gecekondulaşmanın durdurulması için ilk tedbir bu dönemde alınmıştır. Kentteki bozuk dokuların tespit edilerek halihazır haritalara işlenmesi ve bundan sonra da kentin büyümesini öngören bir kent planı tasarısı için Nezihe ve Taner Pertev çifti görevlendirilmiştir.

Taner Planı olarak adlandırılan bu dönemde, Prost Planının izleri takip edilmeye çalışılmış fakat mülkiyet hakkı gibi nedenler ile imar düzenlemeleri parsel bazında yapılmak zorunda kalınmıştır. Taner Planı’nda ‘İstasyon Meydanı’ ve ‘Cumhuriyet ve Hükümet Meydanı’ şeklinde iki meydan tasarımı

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

olması belirgin bir kent merkezi olmasının önüne geçmiştir. Kentsel doku içerisindeki güçlü akslar ticaret aksı olarak tayin edilmiş, kente özgü bir ticaret bölgesi planlanmamıştır. Güçlü akslar üzerindeki konumlanan ticaret işlevleri, bu akslar üzerinde yoğunluğu artırarak, karmaşık bir doku oluşturmuştur. Bu bölgelerdeki düzensiz ticaret alanı dağılımı bir heterotopya oluşturmaktadır. Kent meydanı olarak tasarlanan bölgede kentin gelecek vizyonuna göre yeteri kadar kamu binası önerilmemesi ilerde kamu binalarının kent içinde farklı alanlara dağılmasına neden olmuştur. Bu durum da bir heterotopya oluşturmıştır. Göç yolu ile gelen işçilerin kendi imkanları ile oluşturdukları yerleşim alanları çarpık kentleşme bağlamında bir heterotopyadır. Fakat bu heterotopyalar fabrikanın sürdürülebilirliği için önem arz etmektedir. Lojmanların yetersizliği nedeniyle kalacak yeri olmayacak işçilerin barınma sorunlarını kendi imkânları ile çözmeleri istenilen bir durum olmasa da fabrikanın devamlılığı açısından bu heterotopik oluşumlara göz yumulduğu görülmektedir. Taner Planı, kentin büyüme hızı karşısında 10 yıl içinde geçerliliğini yitirmiştir.

1968 yılında kabul edilen Gündüz Özdeş Planı, Karabük ve Safranbolu'yu birleştiren ve Karabük'ün büyüme yönünü Safranbolu'ya çeviren bir plandır. Bu plan, 1960'larda dünya genelinde hakim olan modern kent eleştirilerini yansıtarak, hızlı sanayileşmenin kentler üzerindeki olumsuz etkilerine çözüm aramayı amaçlamıştır. 1964 yılında kabul edilen Venedik Tüzüğü'nün ilkelerine uygun hareket edilerek, Safranbolu'nun korunması ön planda tutulmuştur. Plan, modern mimari tarzı benimsemekle birlikte ekolojik unsurlar da taşımaktadır. Konut alanlarındaki yoğunluğun azaltılması önerilmiş, yeşil alanlar artırılmıştır. Özdeş Planı Karabük'ün potansiyellerini öne çıkarmayı hedeflemiştir. Plan; kentin çarpık yapılaşan altlığının üzerine uygulandığından, planda ayrılan bölgelerde de çarpık yapılaşma devam ettiğinden, yerinde uygulanamamış ve planda tekrar revizyon gerekmiştir. Çarpık kentleşen bölgelerin heterotopya durumu artmaya devam etmiştir.

Özdeş Planı'nın esnek olmayan katı yapısı, kentin büyümesini kontrol altına alamayışı, tasarımı alanlarının gecekondulaşmaya devam etmesi, İdil Planı'nın hazırlanmasına neden olmuştur. İdil Planı'nın plan kararları alternatifler içerdiğinden plan esnek bir yapıya sahiptir. Geniş ölçekli bir kent planı olmasına rağmen mevcut gecekondolu dokuları kaldırılmadığından, plan kısmen uygulamaya geçirilmiştir. Bu nedenle çarpık kentleşmeyi önlemede yetersiz kalmıştır. Kentin plansız alanlarında ve de planlandığı halde uygulama başlatılamayan alanlarda, gecekondulaşma devam etmiştir.

Karabük'ün planlama dönemleri incelendiğinde, yapılan plan çalışmalarının modern üslubu benimsediği görülmektedir. Plan tasarımları kendi içlerinde tutarlı, uygulanabilirliği yüksek, iyi birer şehircilik örnekleri olmalarına rağmen kentin büyüme dinamikleri, bu planların uygulanmasına elverişli bir ortam sağlamamıştır. Planlar, plansız alanlarda kendiliğinden yapılaşan dokuların üzerine çizilen taslaklar ile oluşturulmuştur. Bu çarpık dokuların kent içinden kaldırılması; siyasal, ekonomik ve toplumsal nedenlerden ötürü mümkün olmamıştır. Üst üste katmanlanarak hazırlanan planlar, kısmen hayata geçirilse de Yenışehir Mahallesi dışındakiler hiçbir zaman tam anlamıyla kentin bütününe nüfuz etmemiştir. Bu nedenle de kentin en yoğun kullanımlı bölgelerinde heterotopya oluşumları ortaya çıkmıştır.

Endüstri Devrimi, kentleri yalnızca fiziksel anlamda değil, toplumsal ve kültürel anlamda da köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu dönüşüm sürecinde, ütopya kent anlayışı ile yaşanabilir, sağlıklı ve dengeli kentler tasarlanmak istenmiş, ancak bu tasarımların birçoğu plan taslaklarından öteye geçememiştir. Michel Foucault'nun heterotopya kavramı, kentlerin içinde barındırdığı çok katmanlı, çoğu zaman çelişkili mekânsal örgütlenmeleri anlamak için güçlü bir araçtır. Ütopya ile heterotopya arasında kurulan bu bağlam, kentlerin yalnızca planlanan yapılar değil; aynı zamanda gündelik yaşam pratikleriyle şekillenen, çok yönlü ve dinamik alanlar olduğunu ortaya koyar.

Bugünün sürdürülebilir kent araştırmaları geçmişteki ideal kent ütopyalarının izlerini taşımakla birlikte, gerçekçi, çok aktörlü ve katılımcı bir yaklaşıma evrilmiştir. Sürdürülebilirlik artık yalnızca çevresel değil, sosyal ve ekonomik adalet boyutlarını da kapsayan bütüncül bir kent anlayışı sunmaktadır. Bu bağlamda, heterotopyaların sunduğu alternatif mekânsal örgütlenmeler ve geçici, deneysel çözümler, sürdürülebilir kent modellerinde yenilikçi yaklaşımlar için zemin oluşturmaktadır. Sonuç olarak, sürdürülebilir kentleşme modelleri, geçmişin ütopyacı ideallerinden beslenen; ancak çok katmanlı, esnek ve kapsayıcı yapısıyla heterotopik gerçekliklerle iç içe geçmiş modellerdir.

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarları, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The authors declare that they have no competing interests.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's Contributions)

Yazarlar çalışmaya eşit oranlarda katkı sağlamışlardır.

The authors contributed equally to the study.

KAYNAKÇA/REFERENCES

Al, M. (2011). Kentte bellek yıkımı ve kimlik inşası–palimpsest: Ankara Atatürk bulvarı bağlamında bir inceleme. *İdealkent*, 2(4), 22–36.

Apaydın, B. (2019). Palimpsest Kavramı Ve Mekânsal Dönüşüm. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 9(2), 90–103. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tojdac/issue/44330/547778>

Aras, L. (2016). Günümüz mimarlık ortamına geçmişten katkılar: Pessac, CIAM ve Pruitt-Igoe. *Tasarım + Kuram*, 11(20), 19–34. <https://doi.org/10.23835/tasarimkuram.239581>

Aslankan, A. (2019). İstanbul’da Karma Kullanım Mega Projelerin Kent ve Konut Dili Üretimleri. *Megaron*, 14.

Ayten, M., Çabuk, S., Özkan, M., ve Turcan, Y. (2010). Cumhuriyet kenti Karabük’ün planlama tarihi üzerine (1937–1967) bir değerlendirme. In Kuruluşundan bugüne Karabük ve Demir Çelik Sempozyumu Bildiriler Kitabı (pp. xx–xx). TBMM Basım Evi.

Baba, E. C. (2022). *İdeal kent arayışında mimari ütopyalar*. YEM Yayınları.

Baudrillard, J. (1997b). *Tüketim Toplumu Söylenceleri Yapıları* (N. ; K. F. Tural, Ed.; 16th ed.). Ayrıntı Yayınları.

Baudrillard, J. (1998). *Simülakrlar ve Simülasyon* (O. Adanır, Ed.; 17th ed.). Doğu Batı Yayınları.

Burckhardt, J. (1960). *Jacob Burckhardt and the Renaissance*. Museum of Art, University of Kansas.

Bükülmez, G. (1996). *Yenişehir koruma amaçlı imar planı analitik etütleri*. Karabük Belediyesi.

Corbusier, L. (2009). *Atina anlaşması*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Corbusier, L. (2010). *Bir mimarlığa doğru* (12. bs.). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Le Corbusier. (2022). *Şehircilik* (2. bs.). Arketon.

Çabuk, S. (2019). Modern Türk şehir planlamasında aktif yeşil alan standardı: Kayseri şehir planlarında zamansal bir inceleme. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 21(2), 280–291. <https://doi.org/10.24011/barofd.521898>

Çabuk, S., Demir, K., ve Gökyer, E. (2016). Cumhuriyet’in yeni kenti Karabük’ün 1937–1988 dönemi mekânsal gelişimi ve şehir planları. *Journal of Humanities and Tourism Research*, (S2), 20–39. <https://doi.org/10.14230/joiss188>

Çavdar, R. Ç. (2018). Farklılığın mekânı: Foucault ve Lefebvre’deki heterotopya ve heterotopi ayrımı. *İdealkent*, 9(25). <https://doi.org/10.31198/idealkent.458739>

Doğan, A., ve Koçyiğit, R. G. (2023). Ütopya, distopya ve heterotopya kavramsallaştırmalarında ontolojik sorunlar. *PLANARCH - Design and Planning Research*, 7(2), 130–141.

Elden, S. (2001). *Mapping the present: Heidegger, Foucault and the project of a spatial history*. Athlone Press.

Er, F. G., ve Dönmez, Y. (2022). Kent planlamalarına çağdaş yaklaşımlar: Karabük kent örneği. In Ö. Demirel (Ed.), *Peyzaj araştırmaları II* (pp. 203–223). Livre de Lyon.

Endüstri Devrimi Sonrası İdeal Kent Ütopyası ve Heterotopya Bağlamında

Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm

- Ertan, K. (2019). Kentsel yaşam kalitesi ve ütopyalar. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, 1(1).
- Fındıkoğlu, F. Z. (1963). Amme ve belediye hizmetleri bakımından Karabük. *İÜ İktisat Fakültesi Neşriyatı*, 133.
- Fındıkoğlu, F. Z. (1962). *Kuruluşunun XXV. yılında Karabük: Türk şehir sosyolojisine yardım denemesi*. Türkiye Harsi ve İctimai Araştırmalar Derneği.
- Fishman, R., Howard, E., Wright, F. L., Corbusier, L., Toprak, D., ve Atmaca, V. (2016). *Yirminci yüzyılda kent ütopyaları*. Daimon Yayınları.
- Foucault, M. (2001). *Kelimeler ve şeyler: İnsan bilimlerinin bir arkeolojisi* (2. bs.). İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2020). *Özne ve iktidar: Seçme yazılar 2 (Dits et écrits)* (İ. Ergüden, Ed., 7. bs.). Ayrıntı Yayınları.
- Gribbin, J. (2009). *Science: A history*. Penguin Books Limited.
- Hall, T. (2012). *Urban geography*. Taylor ve Francis.
- Hasol, D. (2000). Mimarlıkta ütopya. *Yapı Dergisi*.
<https://www.doganhasol.net/mimarlikta-utopya.html> Mayıs 2005 tarihinde alınmıştır.
- Howard, E. (2019). *Yarının bahçe kentleri* (A. Y. Köksal, Ed., 1. bs.). Daimon.
- Hubbard, P., ve Kitchin, R. (2018). *Mekân ve yer üzerine büyük düşüncüler*. Litera Yayıncılık.
- Hoppenbrouwer, E., ve Louw, E. (2005). Mixed-use development: Theory and practice in Amsterdam's Eastern Docklands. *European Planning Studies*, 13(7).
<https://doi.org/10.1080/09654310500242048>
- Jameson, F. (2008). *Modernizm ideolojisi: Edebiyat yazıları* (3. bs.). Metis Yayınları.
- Jameson, F., ve Aydar, F. B. (2009). *Ütopya denen arzu* (2. bs.). Metis Yayınları.
- Johnson, P. (2006). Unravelling Foucault's 'different spaces'. *History of the Human Sciences*, 19(4), 75–90. <https://doi.org/10.1177/0952695106069669>
- Kalyoncu, H. (2010). Karabük'e ilişkin bazı gözlemler. In *Kuruluşundan bugüne Karabük ve Demir-Çelik Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (pp. 441–446). TBMM Basım Evi.
- Karadağ, A., ve İncedere, L. (2020). Kentsel Belleğin Sürdürülebilirliği Açısından İzmir'deki Endüstri Miras Alanlarının Önemi: Alsancak Liman Ardi Bölgesi Örneği. *Ege Coğrafya Dergisi*, 29(1), 57–71.
- Kartal, A. N., ve Kartal, H. B. (2020). Sanayileşme, Fransız İhtilali ve liberal anlayışları 19. yüzyıl kentine yansımaları. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 46–56.
- Katznelson, I. (1992). *Marksizm ve kent*. Ayrıntı Yayınları.
- Kenney, L. (2011). First city, anti-city: Cain, heterotopia, and study abroad. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, 20(1). <https://doi.org/10.36366/frontiers.v20i1.286>
- Lampard, E. E. (1955). *The history of cities in the economically advanced areas*.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın üretimi*.

**Endüstri Devrimi Sonrası İdeal Kent Ütopyası ve Heterotopya Bağlamında
Sürdürülebilir Kent: Karabük Örneğinde Heterotopya ve Dönüşüm**

Lehmann, S., ve Lehmann, C.-O. (2011). What is green urbanism? Holistic principles to transform cities for sustainability. In J. A. Blanco ve H. Kheradmand (Eds.), *Climate change – Research and technology for adaptation and mitigation*. IntechOpen.

Mattelart, A. (2000). *Gezegensel ütopya tarihi: Kehanetsel kentten küresel topluma*. Ayrıntı Yayınları.

Mehta, R. (2012). Living for the other half: Slum specials on reality TV. *Studies in South Asian Film and Media*, 4(1), 39–59. https://doi.org/10.1386/safm.4.1.39_1

Miller, M. (1992). *Raymond Unwin: Garden cities and town planning*. Leicester University Press.

Moir, E., Moonen, T., ve Clark, G. (2014). What are future cities? Origins, meanings and uses. *Foresight Future of Cities*.

Morgan, D. (2014). The ‘floating asylum,’ the armée du salut, and Le Corbusier: A modernist heterotopian/utopian project. *Utopian Studies*, 25(1), 87–124. <https://doi.org/10.1353/utp.2014.0004>

Mumford, L. (1961). *Tarih boyunca kent: Kökenleri, geçirdiği değişimler ve geleceği* (3. bs.). Ayrıntı Yayınları.

Övgün, B. (2009). *Türkiye’de kamu iktisadî teşebbüsü olgusu*. Mülkiyeliler Birliği Vakfı.

Özkuş, B. Y. (2006). Archigram: Tekno-topya.

Pınarcıoğlu, N. Ş., ve Kanbak, A. (2020). *Sürdürülebilir kent modelleri*. IJOPEC Publication.

Roberts, J. M., Erman, İ., ve Akgün, T. (2016). *Dünya tarihi II. cilt*. İnkılap Kitabevi.

Rona, Z. (1997). Eczacıbaşı sanat ansiklopedisi (Eczacıbaşı Vakfı, Ed.). Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.

Rowley, A. (1996). Mixed-use Development: Ambiguous concept, simplistic analysis and wishful thinking? *Planning Practice ve Research*, 11(1), 85–98. <https://doi.org/10.1080/02697459650036477>

Sarıköse, B. (2020). Köyden şehre Karabük’ün kuruluşu ve şehirleşme süreci. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 57–83.

Sekman, A. (2017). Kentsel formların ütopya ve distopya kavramları bağlamında irdelenmesi. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 11(23), 103–220.

Setton, K. M. (1970). *The Renaissance: Maker of modern man*. National Geographic Society.

Shane, G. D. (2008). Heterotopias of illusion: From Beaubourg to Bilbao and beyond. In M. De Cauter ve L. Dehaene (Eds.), *Heterotopia and the city: Public space in a postcivil society* (pp. 259–271). Taylor ve Francis.

Shane, D. G. (2011). *Urban Design Since 1945: A Global Perspective* (1st ed.). Wiley.

Spreiregen, P. D. (1981). *Urban design: The architecture of towns and cities*. R.E. Krieger Publishing Company.

Stearns, P. N. (2021). *Dünya tarihinde sanayi devrimi*. Say Yayınları.

Şenses, M. (2016). Devrim, binyılcılık ve ütopya. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(31), 229–240. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.290991>

Şensoy, G., ve Ozaslan, N. (2020). *Geleceğin konut ütopyaları*.

Şevik, E., ve Çalışkan, O. (2019). Heterotopyanın alansallığı: Heterotopolojinin temel mekânsal koşulu olarak kentsel eşikler.

Stavrides, S. (2016a). *Kentsel Heterotopya: Özgürleşme Mekâni Olarak Esikler Kentine Dogru*. Sel Yayıncılık.

Stavrides, S. (2016b). *Müsterek Mekân: Müsterekler Olarak Sehir*. Sel Yayıncılık.

Thorns, D. C. (2004). *Kentlerin dönüşümü: Kent teorisi ve kentsel yaşam* (S. N. E. Babakuş, Ed.). Soyak Yayınları.

Topinka, R. J. (2010). Foucault, Borges, heterotopia: Producing knowledge in other spaces. *Foucault Studies*, 9, 54–70. <https://doi.org/10.22439/fs.v0i9.3059>

Toprak. (2018). Zamansallık ve mekânsallık bağlamında heterotopyaların sentaktik ve semantik irdelenmesi [Yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü].

Türk, S. M. (2015). 20. yüzyıl kent kuramları. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 2(3).

Türkmen, S. N., ve Tekkanat, S. S. (2018). Tarih boyunca kent formlarının biçimleniş üzerine bir inceleme. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(4), 107–124.

Uçan, F., ve Nişancı, Ş. (2019). Bir ideal kent felsefesi olarak ütopya ve bir ütopya denemesi olarak ‘Bayburtopia’. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 21(37), 21–36.

Wakeman, R. (2019). *Ütopyayı hayata geçirmek: Yeni şehir hareketinin düşünsel tarihi* (Ü. Yolsal, Ed.). Koç Üniversitesi.

Weber, M. (2022). *Antik uygarlıkların tarım sosyolojisi*. Fol Kitap.

Weber, M., ve Coşar, V. (2022). *Kent* (1. bs.). Dorlion.

Wright, F. L. (2015). Broadacre City: A new community plan. In R. T. LeGates ve F. Stout (Eds.), *The city reader* (pp. 432–437). Routledge.

Yavan, N. (2023). *Kapitalizmin doğuşu: Sanayi devrimi ve yayılması*. Ankara.

Yetiş, M. (2015). Kitap incelemesi: Karl Mannheim, İdeoloji ve ütopya. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(3), 191–196. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001761

Yıldırım, A. (2017). Michel Foucault’da mekânın düzeni: Kapatılmadan heterotopyalara.

Yıldırım, A. (2020). *Kapatılmadan heterotopyalara: Foucault’da mekânın düzeni* (1. bs.). TÖZ.

Yücel, C. (2020). 20. yüzyıl dünya ve Türkiye kentleşmesi üzerine bir derleme. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 50, 200–230. <https://doi.org/10.48070/erusosbilder.762929>

Yücel, T. F., ve Bürken, S. (2015). *Cumhuriyet Türkiye’sinin sanayileşme öyküsü*. Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV).